

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

PURUSHOTTAM THOTE COLLEGE OF SOCIAL WORK, NAGPUR

MULTIDISCIPLINARY NATIONAL SEMINAR ON

DEVELOPMENT AND SOCIAL TRANSFORMATION @75 : A REFLECTION

Dr. Vijay R. Bhangre
Editor
& Seminar Co-ordinator

- ❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Babu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Date of Publication
10 Oct. 2023

vidyavartaTM

International Multilingual Research Journal

Vidyavarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles, Research Papers etc. are their writers own. This Journal dose not take any libility regarding appoval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publicaton is not necessary. Editors and publishers have the right to convert all texts published in Vidyavarta (e.g. CD / DVD / Video / Audio / Edited book / Abstract Etc. and other formats).

If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

Govt. of India,
Trade Marks Registry
Regd. No. 2611690

<http://www.printingarea.blogspot.com>

विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 9.154 (IJIF)

Our Inspiration

Dr. P. Y. Thote
Founder President
Ganpatrao Thote Seva Sansthan
Principal
Purushottam Thote college of Social Work, Nagpur

PURUSHOTTAM THOTE COLLEGE OF SOCIAL WORK NAGPUR

A GRADE STATUS BY MINISTRY OF SOCIAL JUSTICE,
GOVERNMENT OF MAHARASHTRA
(NAAC RE-ACCREDITED WITH B)

MULTIDISCIPLINARY NATIONAL SEMINAR ON
DEVELOPMENT AND SOCIAL TRANSFORMATION @75: A REFLECTION
Research Journal Publication Advisory Committee

Editorial Board & Review Committee

Dr. P. Y. Thote

Chairman
&
Principle

Dr. Vijay R. Bhangе

Editor
&
Seminar Co-ordinator

---: Advisory Committee :---

- 1) Dr. Devanand Giradkar
- 2) Dr. Sarla Dhabekar
- 3) Dr. Ramprakash Borban
- 4) Dr. Nandashri Bhure
- 5) Dr. Sanjoo Utpure
- 6) Dr. Subhash Jadhav
- 7) Dr. Vaishali Malewar
- 8) Dr. Prashant Suryawanshi
- 9) Dr. Dinesh Dhengle
- 10) Dr. Tushar Watkar
- 11) Dr. Jayshree Barai
- 12) Dr. Arti Padole
- 13) Dr. Ashok Salame

PURUSHOTTAM THOTE COLLEGE OF SOCIAL WORK NAGPUR
A GRADE STATUS BY MINISTRY OF SOCIAL JUSTICE,
GOVERNMENT OF MAHARASHTRA
(NAAC RE-ACCREDITED WITH B)

MULTIDISCIPLINARY NATIONAL SEMINAR ON
DEVELOPMENT AND SOCIAL TRANSFORMATION @75: A REFLECTION
Research Journal Publication Advisory Committee

Sr.No	Name of Office Bearer	Designation	Committee
1	Dr. P.Y. Thote	Principal	Chairman
2	Dr. Vijay R. Bhangе	Associate Professor	Seminar Co-ordinator & Editor-in-Chief
3	Dr. Devanand Giradkar	Associate Professor	Organizing Member
4	Dr. Sarla Dhabekar	Associate Professor	Organizing Member
5	Dr. Ramprakash Borban	Associate Professor	Organizing Member
6	Dr. Nandashri Bhure	Associate Professor	Organizing Member
7	Dr. Sanjoo Utpure	Associate Professor	Organizing Member
8	Dr. Subhash Jadhav	Associate Professor	IQAC- Co-ordinator
9	Dr. Vaishali Malwar	Associate Professor	Organizing Member
10	Dr. Prashant Suryawanshi	Associate Professor	Organizing Member
11	Dr. Dinesh Dhengle	Associate Professor	Organizing Member
12	Dr. Tushar Watkar	Associate Professor	Organizing Member
13	Dr. Jayshree Barai	Associate Professor	Organizing Member
14	Dr. Arti Padole	Associate Professor	Organizing Member
15	Dr. Ashok Salame	Associate Professor	Organizing Member

Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University

"Established by Government of Central Provinces Education Department by Notification No. 513 dated the 1st of August, 1923 & presently a State University governed by Maharashtra Public Universities Act, 2016 (Mah. Act No. VI of 2017)"

Dr. Subhash R. Chaudhari
Vice-Chancellor

Website : www.nagpuruniversity.ac.in
Email : vc@nagpuruniversity.nic.in

Mobile : 9322638418

Jamnala Bajaj Administrative Building, Mahatma Jotiba Phule Educational Premises, Campus Square to Ambazari T-Point Road, Nagpur - 440033.

MESSAGE

I am extremely happy to know that Purushottam Thote College of Social work, Nagpur is organizing a Multidisciplinary National Seminar on "Development and Social Transformation @ 75: A Reflection" on 28th October 2023.

I am also happy to know that the College is also publishing a Journal on this occasion which, I am sure, will disseminate information for the benefit of the participants.

I hope that the deliberations by the learned speakers are bound to bring well-meaning thoughtful prepositions which will be of long term relevance. I am, therefore, sure that the Seminar will be meaningful, relevant, purposive, interactive and credible worth remembrance and will be the best platform for dealing with all issues related to the field.

I extend my best wishes for the successful organization of the National Seminar.

Nagpur/September 20, 2023

(S.R. Chaudhari)

Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University

Established by Government of Central Provinces Education Department by Notification No. 513 dated the 1st of August, 1923 & presently a State University governed by Maharashtra Public Universities Act, 2016 (Mah. Act No. VI of 2017)

Re-accredited by NAAC "A" Grade

Dr. Sanjay S. Dudhe
Pro. Vice-Chancellor

Website : www.nagpuruniversity.ac.in
Email: provc@nagpuruniversity.nic.in

Phone : (0712) 2561347
Mobile : 9423108215

Chhatrapati Shivaji Maharaj Administrative Premises, Ravindranath Tagore Marg, Nagpur - 440 001. (Maharashtra)

MESSAGE

It is indeed a great pleasure to write a message on the occasion of Multidisciplinary National Seminar on "**Development and Social Transformation @75 : A Reflection**" to be held on 28th October, 2023, organized by the **Purushottam Thote College of Social Work, Nagpur**. I am very glad to know that this seminar is being organized when the University is simultaneously celebrating its Centenary Year during 2022-23.

The Purushottam Thote College of Social Work, Nagpur has been leading in the field of social work education over the years and provided opportunities to thousands of students, especially, among the weaker section of society. It is indeed a matter of satisfaction that this College enables the students to develop skills and insights into working with people at the individual, group and community level, and their representatives, and network with other groups and professionals working on similar issues. Thus, this college is playing an important role in the Society; therefore, it is a matter of pride that Purushottam Thote College of Social Work, Nagpur is affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur.

Such Seminar gave exposes to the youth in adopting new values which are secular and more rational. I am confident that this Seminar will provide a collaborative platform for researcher, academicians and students to discuss on the different developments in the areas of Transformation in Social Institution, Dalit Assertion, Population Growth, Participation of Women, Environment, Migration, Social Inclusion and Exclusion, Cultural Change, Economic Change and Health Policies etc. I am sure that the participants will be maximally benefited from the sharing and discussions of ideas that will take place in this Seminar.

I wish the Seminar a grand success.

(Prof. Sanjay Dudhe)
Pro-Vice Chancellor,
Rashtrasant Tukadoji Maharaj
Nagpur University, Nagpur

PURUSHOTTAM THOTE COLLEGE OF SOCIAL WORK

पुरुषोत्तम थोटे समाजकार्य महाविद्यालय

Narsala Road (B.O.), Nagpur - 440034 (Maharashtra)

नरसाला रोड, (पो.ऑ.), नागपूर - ४४० ०३४ (महाराष्ट्र)

- NAAC Accredited
- Affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur. Recog. By Govt. Of Maharashtra
- web - www.pthotecollegesw.org
- E-mail - pthotecswn@yahoo.co.in
- Contact - 0712-2700485, 2700491
- Courses - BSW., MSW, Ph.D(SW), CCRSAT

Ref. No./PTCSWN

Date :

PRINCIPAL'S MESSAGE

I welcome all here. We are organized a multidisciplinary National Seminar on Development and Social Transformation@75: A Reflection. We all are celebrating "Aazadika Amrit Mahotsav". So on this national event, our college decided to be a part in this national Mahotsav.

Our college always strive to build a strong student-teacher relationship which helps for the academic success of our dear students as well as dear teachers. We have dedicated and supportive staff which is always ready to work for the sake of the college and society.

Though Education is for acquiring knowledge, our social work education is a process of learning skill to lead social life and forming one's personality. I am happy with the progress the college has made. All the credit goes to my dear teachers who are really student-friendly.

Lastly I remind the words by our first prime minister, Pt. Jawaharlal Nehru: "The object of education is to produce a desire to serve the community as a whole and to apply the knowledge gained not only for personal but for public welfare." And that exactly we follow in our social work colleges. In the long thirty years, the journey of our development of college, we did a lot good things though there are some mistakes, I heartily accept. Still we have continuously been walking the path, the path which is endless and full of roses of knowledge. While walking we smell roses, we pluck roses and we bleed and still we enjoy the journey!

Let's us work together to make colleges beautiful for students' point of view....take care! Thank you!

Dr. P. Y. Thote
Principal

Purushottam Thote College of Social Work
Narsala Road, Nagpur- 34

From the Desk of Editor-in-Chief ...

It gives me immense pleasure in handing this Multidisciplinary National Seminar Journal to the guest invitees, speakers, seminar paper writers and participants. Purushottam Thote college of Social Work is a single Faculty Social Work College affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur.

“Development and Social Transformation @ 75: A Reflection” This theme is about relations among human beings. All human societies develop ways of grouping their members, as well as norms that govern interactions between individuals and social groups. Social stratification comprises distinctions based on kinship systems, ethnic associations, and hierarchies of gender, race, wealth, and class. The study of world history requires analysis of the processes through which social categories, roles, and practices were created, maintained, and transformed. It also involves analysis of the connections between changes in social structures and other historical shifts, especially trends in political economy, cultural expression, and human ecology.

Societal transformation refers to “a deep and sustained, nonlinear systemic change” in a society. Societal transformations can also refer to changes of an entire culture or civilization. Such transformations often include not only social changes but cultural, technological, political, economic as well as environmental. Socio-economic development is the process of social and economic development in a society. Socioeconomic development is measured with indicators, such as GDP, life expectancy, literacy and levels of employment. Changes in less-tangible factors are also considered, such as personal dignity, freedom of association, personal safety and freedom from fear of physical harm, and the extent of participation in civil society.

Socio-economic transformation is sum of social and economic transformations towards achieving socioeconomic development in a society. It can be defined as the results of changes in the structure of the economy, from low to high productivity activities, and in society towards improving the well-being of every individual so they can reach their full potential. It necessitates a process in which a society increases its various capital stocks across Social, Economic, and Environmental capitals.

I am happy and feel proud to state here that we received 75 seminar papers to be published in this conference journal. The papers have abundant source data of Indian life illustrating various subjects discussed in the faculties of humanities, social sciences, science and technology. They bring forth how our country progressed in the regimes of different party rules ever since 1947. Our paper contributions covered many topics enumerating progress made by our country ranging from ground life to the space life, macro technology to micro technology, conventional energy sources to non-conventional energy sources etc. In short, I would like to conclude with the words that ever since our independence, India has been growing younger, richer and stronger and occupying a place of importance in the world.

Dr. Vijay R. Bhangre

Editor & Seminar Convener

Associate Professor & HOD Sociology

.Purushottam Thote college of Social Work, Nagpur

INDEX

- 01) WOMEN EMPOWERMENT: NATIONAL POLICIES AND DEVELOPMENT
Dr. Nirajsingh F. Yadav, Wardha || 13
- 02) The Environmental impact of the continuous expansion of open....
Dr. Omprakash D Kashyap, Kamptee Dist. Nagpur || 16
- 03) Development and Social Change
Dr. Sunirmal Surendra Kabiraj, Nagpur || 20
- 04) The development of Indian English literature @ 75: A Reflection
Dr Tushar Vishweshwarrao Watkar, Nagpur || 25
- 05) Child rights and health scenario of slum children in India
Dr. Sanjoo C. Utpure, Dr. Jyoti S. Khare, Nagpur || 29
- 06) ENVIRONMENTAL ISSUES AND REMEDIAL GUIDELINES IN INDIA
Dr. Vaishali Malwar-Duke, Nagpur || 36
- 07) National Education Policy: Challenges and Opportunities
Dr. Vijay R. Bhange, Nagpur || 41
- 08) CHILDREN LIVING IN CHILD CARE INSTITUTIONS AND THEIR....
MOHD SHAKEEL AHMED MOHD GAYAS, AMRAVATI || 45
- 09) Article 136 of the Constitution of India: A Patronage for Social....
Mr. Manoj Washimkar, Dr. Ravishankar K. Mor, Nagpur || 50
- 10) Women Development
Ms. Rachana L. Dhadade, Ms. Shalini Tore, Nagpur || 56
- 11) DEVELOPMENT OF COPYRIGHT REGIME IN INDIA
Rahul Dhoble, Nagpur || 58
- 12) CONCERN ON ENVIRONMENTAL AND HEALTH: ISSUES AND CHALLENGES
Rajneesh Chamoli, Wardha Maharashtra || 63

13) There are no trees except the one: Searching for Roots in Mr. Sulok Birendrasingh Raghuwanshi, Nagpur	67
14) RURAL WOMEN AND SOCIAL TRANSFORMATION: AN OVERVIEW Subhash B. Jadhao, Nagpur	72
15) Interventions for Resolving Marital Discord: A Comparative Analysis Mr. Ram Haribhau Butke, Nagpur Maharashtra	76
16) महिलांच्या विकासात स्वयंसहाय्यता बचत चळवळीची भूमिका डॉ. निलेश हरणे, नरखेड, जिल्हा—नागपूर	81
17) प्रधानमंत्री पीक विमा योजनाबाबत शेतकऱ्यांचा कौल अभ्यासने प्रा. डॉ. प्रशांत रा. देशमुख, नरखेड जि. नागपूर	83
18) स्थलांतर आणि विकास डॉ. राधेश्याम ठाकरे, नरखेड, जिल्हा—नागपूर	88
19) महिला सक्षमीकरणात स्वयंसहिता बचत गटाची भुमिका डॉ. सरला धाबेकर, नागपूर, महाराष्ट्र	91
20) महिलांच्या आर्थिक विकासात बचत गटाची भुमिका व योगदान सहा. प्रा. सुचित्रा किशोर लाउतकर, मानेवाडा रोड, नागपूर	94
21) आदिवासीतील बांबु हस्तकला व्यवसाय करणाऱ्या कुटुंबावर.... डॉ. सुनिल कोडापे, हनुमान नगर, नागपूर	99
22) समाजीक आरोग्याची संकल्पना डॉ. शितल ह. उजाडे, वाशिम	104
23) शिक्षणातील सक्षमीकरण डॉ. वर्षा अनिलजी तिडके (शनिवारे), गडचिरोली	108
24) पर्यावरण आणि विकास प्रा. डॉ. हेमलता एम. नागमोते, काटोल	110
25) भारतात महिला सक्षमीकरण काळाची गरज प्रा. डॉ. कल्पना आर. उकंडे, काटोल	117

26) पंचायत राज आणि ग्रामीण विकासात महिलांची भूमिका हेमंतकुमार फलचंद ब्राम्हणकर, नागपूर	123
27) ग्रामीण भागातील महिला शेतमजूरांच्या कौटुंबिक, आर्थिक, आरोग्य विषयक समस्या सहा. प्रा. मोनिषकुमार मुळे, मानेवाडा रोड, नागपूर	128
28) भारतीय स्त्रियांना प्राप्त अधिकार व कायदे पुनम रामचंद्रजी भुरे, मोहपा रोड, उमरेड	132
29) शेतकरी आणि विकास प्रा. मजितखॉन अमिनखॉन पठाण, पुसद जि. यवतमाळ	139
30) कोलाम जमातीचे स्थलांतर आणि त्यातून उद्भवणाऱ्या समस्या रमेश डी. आत्राम, नागपूर	142
31) हलबा आदिवासींची आर्थिक स्थिती रूचिरा राधेशाम भुरे, नागपूर	145
32) आचार्य विनोबा भावे यांच्या सामाजिक चिंतनातील ग्राम सचिन अरुण जोशी, पाटणबोरी, जि. यवतमाळ	148
33) भारताच्या विकासामध्ये एक अडचण — दारिद्र्याचे कारणे व उपाय — योजना डॉ. ममता राममिलन साहू, रोहणा, ता. आर्वी, जि. वर्धा	154
34) राष्ट्र विकास व सामाजिक समावेशकते मध्ये राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या.... प्रा. श्रीपाद नायब, महाल, नागपूर	156
35) पर्यावरण आरोग्य आणि सुरक्षा Prof. Pradnya shaligram Wanmali, Gadchiroli	163
36) Smartphone usage can impact mental health Dr. Dinesh Dhengle	169

http://www.printingarea.blogspot.com
www.vidyawarta.com/03

01

WOMEN EMPOWERMENT : NATIONAL POLICIES AND DEVELOPMENT

Dr. Nirajsingh F. Yadav

Principal

Ranibai Agnihotri Sharirik Shikshan

Mahavidyalay, Wardha

Abstract :

The present paper is an strive to research the fame of woman empowerment in India the usage of numerous signs primarily based totally on facts from secondary sources. The examine famous that woman of India are surprisingly disempowered and that they experience incredibly decrease fame than that of guys no matter many efforts undertaken via way of means of government. Gender hole exists concerning get right of entry to to training and employment. Household selection making energy and freedom of motion of woman range significantly with their age, training and employment fame. It is observed that recognition of unequal gender norms via way of means of woman are nonetheless triumphing withinside the society. More than 1/2 of of the woman consider spouse beating to be justified for one motive or the different. Fewer woman have very last say on the way to spend their income. Control over coins income will increase with age, training and with location of residence. Women's publicity to media is likewise much less relative to guys. Rural woman are extra vulnerable to home violence than that of city woman.

Keywords: Women empowerment, India, training, rural

Introduction :

The Policy additionally presents that

“Women’s Cells in Police Stations, Women Police Stations, Family Courts, Mahila Courts, Counseling Centers, Legal Aid Centers and Nyaya Panchayats may be reinforced and improved to cast off violence and atrocities in opposition to women. The precept of gender equality is enshrined withinside the Indian Constitution in its Preamble, Fundamental Rights, Fundamental Duties and Directive Principles . The Constitution now no longer best presents equality to ladies, however additionally empowers the State to undertake measures of advantageous discrimination in favour of ladies. Within the framework of a democratic polity, our laws, improvement policies, Plans and programmes have aimed toward ladies’s development in exclusive spheres. From the Fifth Five Year Plan (1974-78) onwards has been a marked shift withinside the technique to ladies’s troubles from welfare to improvement. In latest years, the empowerment of ladies has been diagnosed because the imperative difficulty in figuring out the popularity of ladies. The National Commission for Women became installation via way of means of an Act of Parliament in 1990 to guard the rights and felony entitlements of ladies. The seventy three rd and seventy four th Amendments (1993) to the Constitution of India have furnished for reservation of seats withinside the nearby our bodies of Panchayats and Municipalities for ladies, laying a robust basis for his or her participation in choice making on the nearby levels.

Over the past five decades, the idea of women’s empowerment has moved across the sea from wellness technology to justice technology. It is understood as a procedure by which the powerless interest has greater control over the circumstances in his life. Above all, empowerment is about controlling sources and ideology. According to Sen and Batliwala (2000), this leads to the development of internal capacity, greater self-confidence, and a change in internal identification that enables the

external obstacle to be overcome. This view emphasizes particularly important factors. First, getting popular dreams is a lot of energy, but now it is not more energy compared to others. Second, the concept of empowerment is particularly important for people who are powerless - whether they are men or women or members of an institution, caste or caste. Although the idea of empowerment is not unique to women, it is very specific as it includes all castes and castes as well as households and within households (Malhotra et al, 2002). Alternatively, women's empowerment is also described in the context of a woman's existence, which enables a woman's increased ability to maintain a fulfilling human life. He receives the external qualities of the meditator (eg. health, mobility, education and attention, recognition in the family, participation in making choices and in addition the extent of fabric security) and internal characteristics (eg self-esteem and self-confidence) [Human Development in South Asia (2000) as cited. by Mathew (2003)]. UNDP (1990) first proposed the idea of the Human Development Index (HDI), originally developed as a broader measure of the socio-economic development of a nation, but which was referred to as collective achievements in human improvement. every gender Contrary to the popular belief that healing is gender neutral, the facts show that women lag behind men all over the world, including India, in almost every factor of existence. Therefore, since 1995, the focus of human development has been to measure gender equality and limit the inequalities faced by women (UNDP 1995). The report mentioned that without women's empowerment, typical human healing is not profitable. It was also emphasized that if there is no improvement, it is in danger.

Development and National policies :

The National Policy on Empowerment of Women followed in 2001 states that " All sorts

of violence in opposition to ladies, bodily and mental, whether or not at home or societal levels, together with the ones bobbing up from customs, traditions or widely wide-spread practices will be treated efficaciously on the way to cast off its incidence. Institutions and mechanisms/schemes for help may be created and reinforced for prevention of such violence, together with sexual harassment at paintings region and customs like dowry; for the rehabilitation of the sufferers of violence and for taking powerful motion in opposition to the perpetrators of such violence. A unique emphasis can also be laid on programmes and measures to address trafficking in ladies and girls." Under the Operational Strategies, the

An Indian scenario :

Despite India, the Gender Equality Directive is enshrined in the Constitution and the preamble reveals the scope, fundamental rights, fundamental obligations and directive principles. The Constitution no longer deals with women's equality, but also authorizes states to take great measures for women. Historically, the fame of Indian women has been fueled by their past resources. There is evidence that women were given the most prestigious positions in society during the Vedic era (Seth, 2001). They had the right to practice and the freedom to remain celibate and to devote their entire existence to the search for understanding and self-realization. A married woman did all the work and sacrifices just like her husband. They were well versed in various fields of understanding, astrology, geography, veterinary medicine or even martial arts. There were times when women participated in wars and battles.

They were surprisingly reputable both at home and abroad. Gradually, as a result of many socio-political changes, especially at some point in the Middle Ages, the glorious image of a woman declined. Some Indian women's desire for equality began to gain momentum at some point during the colonial period. Eminent social

reformers and national leaders like Raja Ram Mohan Roy, Annie Besant, Sorojini Naidu and Ishwar Chandra Vidyasagar made selfless efforts to attract attention among women equal to their fame and succeeded in averting many social evils with the help of sati pratha or baby marriage and polygamy. In addition, they supported widow remarriage and women's education. The reformers succeeded in raising the ground for the improvement of women and their equality. Over time, Indian society changed from traditional to modern. As a result, woman became illiberal and aware of many ways of being. Because they are quite capable of breaking the conventional limits currently imposed by the resources of society, a hard patriarchal apparatus, albeit on a limited scale.

Decision Making Power :

Decision making strength of girls in families is one of the essential signs of girls empowerment. It is observed that most effective 37 consistent with cent of presently married girls take part in making selections both on my own or together with their husband on their fitness care, huge family purchases, purchases for each day family wishes and on travelling their own circle of relatives individuals and household (Table 1). Forty 3 consistent with cent take part in a few however now no longer all selections and 21 consistent with cent do now no longer take part in any of the choice. As excessive as in 32. four consistent with cent instances the choice concerning the acquisition of each day family wishes is taken particularly via way of means of the respondents while the selections like go to to her household are in maximum instances taken on my own via way of means of husbands or together. Decision like important family purchases is taken together in maximum of the instances.

Freedom of Movement :

Free mobility of girls is every other indicator of girls empowerment. The facts famous that approximately 1/2 of of girls are

allowed to visit the marketplace or to the clinic on my own (Table 3). Only 38 consistent with cent are allowed to tour on my own to locations outdoor the village or community. While now no longer all girls are allowed to visit those locations on my own, most effective a minority aren't allowed to move at all. Compared to city girls, rural girls have much less mobility. Women's mobility is likewise suffering from their historical past traits like age, training, marital reputation, kind of own circle of relatives and many others. Table four famous that freedom of motion will increase with age alevn though it does now no longer range linearly with training. Seventy consistent with cent of the girls of the very best training institution are allowed to move on my own to the marketplace as in opposition to forty nine consistent with cent of girls and not using a training.

Acceptance of Unequal Gender Role :

Women's protest in opposition to unequal gender function in phrases in their mind-set toward options for son, spouse beating and many others is every other indicator of girls empowerment. The facts supplied in Table five display that fifty four consistent with cent of girls in India agree with spouse beating to be justified for any of the precise motives. Similarly 35 consistent with cent girls agree with it to be justified in the event that they overlook their residence or children. However, settlement with spouse beating does now no longer range a good deal via way of means of girls's age and family shape, however decline sharply with training. It is to be referred to that even a number of the maximum knowledgeable girls, at the least one in 3 concurs with one or extra justifications for spouse beating. In rural regions girls are commonly extra agreeable to spouse beating than in city regions. Agreement is decrease amongst by no means married girls compared to ever married girls.

Conclusion :

There are numerous constraints that take

a look at the technique of women empowerment in India. Social norms and own circle of relatives systems in growing nations like India, manifests and perpetuate the subordinate reputation of girls. One of such norms is the persevering with desire for a son over the start of a female infant, that's found in nearly all societies and communities. The maintain of this desire has bolstered in preference to weakened and its maximum evident proof is withinside the falling intercourse ratio (Seth, 2001). The society is extra biased in desire of male infant in recognize of training, vitamins and different opportunities. The root motive of this kind of mind-set lies withinside the notion that male infant inherits the extended family in India with an exception in Meghalaya. Women frequently internalize the conventional idea in their function as natural, for this reason causing an injustice upon them.

References :

1. Bardhan, K. and S. Klasen (2000): "On UNDP's Revisions to the Gender Related Development Index", Journal of Human Development, Vol.1, pp.191-195.
2. Barkat, A. (2008): "Women Empowerment: A Key to Human Development.", <http://www.goodgovernance.org> visited on twentieth April 2008 at four.30p.m.
3. Blumberg, R.L. (2005): "Women's Economic Empowerment because the Magic Potion of Development?" Paper supplied on the one centesimal annual assembly of the American Sociological Association, Philadelphia
4. Census of India (2001): Govt. of India, New Delhi.
5. Chattopadhyay, R. and E. Duflo (2001): "Women's Leadership and Policy Decisions: Evidence from a Nationwide Randomized Experiment in India", Indian Institute of Management, Calcutta and Department of Economics ,MIT, and NBER

02

The Environmental impact of the continuous expansion of open coal mine on socio – economic conditions of landowners

Dr. Omprakash D Kashyap

Assistant Professor

College of social work, Kamptee Dist. Nagpur

Abstract :

The nature this research of the effect of continues expansion of open coal mines of the life of land holders and the role of WCL is evaluative and it is being summarized. Even today the majority of the people belonging to scheduled caste and other backward classes belong to the affected land holders are engaged in agricultural activities. Due to absence of awareness of education even today in rural areas, the proportion of education of most land holders is up to primary and secondary level. Even today because of the economy of the village is depends on agriculture and its related work, the social and economic status of the land holders is general, which directs the general position of land holders. Land acquired period is many years, as a result, the land holders have been struggling for a long time displacement and rehabilitation process. Because of land acquisition of land holders, their agricultural and allied business has ended. As a result, they are not much satisfied with their current Social, economic, family and cultural status. According to land holders, the mining process is being done for many years for the expansion in the area around them and it is worthy affecting the people and environment.

Introduction :

Mineral is a resource that takes millions

of years to build. In this iron, aluminum, Zinc, manganese and copper are included and non-metallic resources include coal, salt, soil and silica. Coal as many mineral resources, has also been created from natural elements. It is obtained from abroad in more quantity. After the beginning of economic liberalization in 1990, the activities of mining have risen widely. In 1993, started the liberalization of the national mineral policy and, at present the National mineral policy of 2008 is also promoting liberalization. In these two decades of liberalization economy, mining has emerged as an area which is related to seams, protest violence and increasing adverse effects on the environment. Depending on the above criteria, mining of coal, metallic and metallic minerals is done on the basis, in the present condition, of low to get maximum mineral at the least cost and the miners. Coal exploration and environment analysis on the basic of this study, that the excavation for coalmines is primarily responsible for environmental destruction. Due to the process of this excavation, nature and environment are changing. These changes have resulted in many adverse consequences on the entire community and wildlife. A large part of the forest agriculture and productive land are changing in the calories and colony. And this is due to continued expansion of coal mines. The process of mining is as old as the history of human civilization. Signs of activities related to mining in India are seen at least six thousand years ago. At one time mining was the prevalence of minerals such as good, mercury and lead. The name of Jawar in Udaypur district has a history of melt the raw metal and used it for Zinc extract. The tribal of Bastar have a long history of using iron and tribes. History of coal in India is seen from the time that the East India Company came to India in 1774. Coal production in India is 85%. Coal India is the largest company in India. WCL Nagpur region. Apart from this, there are some small industries that live in the service of coal

mines and thermal power. This affects the socio-economic condition of all fixed local conditions. Due to being an agricultural head and industrial area, this area has become an effective place of skilled and semi-skilled workers. According to government, the people living here are from various languages and religions, which show unity in diversity. Mining work is counted as one of the major sourced of environment degradation. Reduction in availability of land due to mining. Abby of industries, industrial use of land and land, air and water pollution due to industrial degradation is all about environmental side effects of these non-renewable resources.

The origin of air pollution is believed to be from the time when man started wood burning to cooking food and heat. Air Pollution is spread in the atmosphere. Today, such pollution can be seen in many mining areas. There are many effects on the atmosphere due to excessive air pressure. Contaminated air damages farming Sound or excessive noise seems not harmful as water and air pollution bit it is also a problem of pollution. Which affects human health and deficit in the quality of environment. Coal mining has a significant impact on human health in the spread of disease in the affected area. Lockwood has described in his research paper as a cause of mental tension and swelling of the eyes.

National Development, displacement and rehabilitation policy 2007

For the last several years there has been a continuous discussion and debate on land acquisition and rehabilitation and resettlement the government has made many policies especially on rehabilitation and resettlement. Major signs of and principles of conflict policy including long standing debates on displacement and development. As a rule, displacement should not be done forcibly and people must be assured that despite all the inevitable losses legally they are going to be in a better position overall.

Land acquisition law should be modified so that people can challenges the public purpose claim related to any acquisition. Every major development project involves the transfer or transfer of land use. A Public especially affected people should be given adequate opportunities for information and hearings. The Planning process should be started with the evaluation of the requirements. All Person affected by project related work or activities should be considered as project affected persons. This policy should apply to all individuals and families and communities who have been physically displaced from their homes or whose livelihood is linked to it

Objectives of the study :

1. To study the effect of expansion on environment.
2. To study the causes affecting the economic and social conditions of farmers affected by open coal mines.
3. To study the effect of pollution gnarled by open coal mines.
4. To study the consequences of the economic and social life of the peasants on the impute of agricultural production due to the expansion.
5. To study the rehabilitation work done for the affected by W.C. L

Hypothesis :

The hypothesis of this study are as follows

1. Decreased ground water level due to excessive digging of the land is responsible for environmental destruction.
2. Lack of agricultural production and environmental degradation are responsible for inadequate social and economic conditions of land owner.
3. There is a correlation between the lack of rehabilitation work and the negligence of W.C.L.

Area of Study :

The Geographical area that is being researched will be called the area of study. The area of this study is a affected villages related to open coal mines of Kamptee sub region of Nagpur.

Universe of Research :

Out of total 12710 Population of 8 villages affected by the open mines of parshivani taluka, 1551 heals of land owner's families, respected officers of WCL, Grampanchayat Sarpanch, Gramsevak and talathi are the universe of study.

Smplng Method :

The researcher has done this study by selecting Kamptee open mines, Gundegoan open mine and Inder open mine of parshivani taluka on the basis of census method. Similarly selection of sampling of 8 villages affected by the expansion has also been made on the basis of census method. Similarly on the basis of the number of the total population of 8 villages, the researcher has selected the respondents using objective samples selection method from perposive method of the number of landowners. The head of the family of 20% landowners from each village has been selected as the respondent. To be more evaluative and to bring more transparency in the study four officers of each open mine i.e. twelve respondents of total 3 mines related to displacement and rehabilitation of WCL have been selected. Thus, due to having 2 group village Grampanchayat , 6 sarpanch, 6 talathi, 6 Gramsecak as the total 18 respondent have been selected from Grampanchayat level.

Research Design :

Researcher therefore want to study on this subject that there are many components which are resulting, but there is no information regarding their causes. The diagnostic and descriptive research diagram has been used by the researcher to know these reasons and to find out what measures are being planned on them.

SOCIAL WORK INTERVENTION:

The intervention of social work is required to bring transparency in relation to the facilities received in lieu of acquired land of land holders by WCL such as rehabilitation facilities, employment availability, financial damage etc.

To create awareness regarding the effects and consequence of continuous expansion on the important components of the environment such as water forest and land, the social work intervention is important.

Land holders do not have the complete information of the process of land acquisition act so social work intervention is important to bring awareness in land holders by using government and other media.

The intervention of social work is important in understanding and diagnosing problems of rehabilitation of land holders due to the continued expansion of coal mines by W.C.L. Social work intervention solves social problems.

Result :

Competition of coal production and the expansion of coal mines are both dependent and naturally related to each other. That means there is a relation between both variables. And that means independent variable. It is evident from fact that demand for coal production and the growing demand for coal is the reason for expansion on this basis it can be said that this hypothesis is verified.

The decrease in ground water due to excessive digging of land responsible for environmental destruction, are dependent and mutually related to each other. That means independent variable effects on dependent variable. On this basis it can be said that this hypothesis is verified.

Effect of coal mining and expansion on the agricultural income are dependent and mutually related to each other that means independent variable effects on dependent variable. The impact of all types of pollution from coal mining is more or less on the income of agriculture. That means it can be said that this hypothesis is verified.

Lack of agricultural income due to environmental degradation and inadequate social and economic condition of land holders are independent so there is no relation between

both variable doesn't affect the dependent variable. It clears from the fact that this hypothesis does not verified.

Negligence of WCL and rehabilitation work are independent, there is no relation between them. On this basis it can be said that this hypothesis does not verified.

References :

- Alston Margaret & Bowles Wendy, (2003) Research for Social Workers, New Delhi: Rawat Publications
- Cernea, M.M. (2007). "IRR: An Operational Risks Reduction Model for Population Resettlement", Hydro Nepal: Journal of Water, Energy and Environment, Vol. I, Issue No. 1, 2007, pp. 35-39.
- Cernea, M.M. (2000). Risk and Reconstruction. Experience of Resettlers and Refugees, DC Washington: World Bank Publications.
- Chambers, R. (1970). the Volta Resettlement Experience. London: Pall Mall Press.
- Mc Dowell, C. (1996). Understanding Impoverishment: The Consequences of Development-Induced Displacement. London: Berghahn Books.
- Fernandes, W, & Thukral, E.G. (1989). Development, Displacement, and rehabilitation: issues for a national debate, New Delhi: Indian Social Institute,
- Fernandes, W. (2008). 'India's forced displacement policy and practice: Is compensation up to its function?' In Can compensation prevent impoverishment? M. Cernea and H.M. Mathur (Eds) Oxford University Press.
- Ghosh, A.B. (1947). Coal Industry in India. Calcutta: coal Indian limited.
- Kedia, S, & J. Van Willigen. (2005). Applied Anthropology: Domains of application. Greenwood Publishing Group. pp. 189-221.
- Koshal, Awadesh kumar. (2012). Thesis on, Environmental problems analysis of coal mining in (West Bengal): Raniganj and Asansol blocks
- Morvaridi, (2004). "Resettlement, Rights to Development and the Ilisu Dam". Turkey: Development and Change. Vol. 35, Issue 4, pp. 719-741.

03

Development and Social Change

Dr. Sunirmal Surendra Kabiraj

Associate Professor

Tirpude College of Social Work, Civil Lines, Nagpur

Abstract :

Development and Social Change: A Global Perspective explains how development thinking and practice have shaped our world. It introduces students to four interconnected projects, and how their dynamics, contradictions and controversies have influenced development trajectories: colonialism, the development era, the neoliberal globalization project, and sustainable development. Authors Philip McMichael and Heloise Weber use case studies and examples to help describe a complex world in transition. Students are encouraged to see global development as a contested historical project. By showing how development stems from unequal power relationships between and among peoples and states, often with planet-threatening environmental outcomes, it enables readers to reflect on the possibilities for more just social, ecological and political relations.

Introduction:

Development and social change:

Social change refers to change in the social structure while social development results in the transformation of the social structure. The idea that there is a relationship between each of the variables constituting the social structure is very important in terms of understanding social change. Social change can evolve from a number of different sources, including contact with other societies (diffusion), changes in the ecosystem (which can cause the loss of natural resources or widespread disease), technological change

(epitomized by the Industrial Revolution, which created a new social group, the urban, rural and tribal. Well-known examples of such change have resulted from social movements in workers' rights, civil rights, women's rights and LGBTQIA+ rights, to name just a few. Relationships have changed, institutions have changed, and cultural norms have changed as a result of these social change movements. Social change describes the transformations of a society in terms of values systems, social organization, and practices

The concept of change and development:

The idea behind change and development can be traced to the Enlightenment-driven notion of modernization, which entails two important principles. First, it favours the use of science and technology for human emancipation from wants and regressive social relations as well as inhospitable natural conditions. Development a process of change in society:

Social development theory attempts to explain qualitative changes in the structure and framework of society that help the society to better realize aims and objectives. Development can be defined in a manner applicable to all society at all historical periods as an upward ascending movement featuring greater levels.

Social change in India:

The establishment of a uniform police service and a new army structure, brought about a gradual ideological change in the Indian society. Individualism and humanitarianism were encouraged, leading to social reforms that ended many social injustices. Religious customs became subject to law and reason

Social Development:

Social Development encompasses a commitment to individual and societal well-being, and the opportunity for citizens to determine their own and their society's needs and to influence decisions that affect these. Social change incorporates public concerns in developing social policy and economic initiatives.

Until relatively recently, social development was conceived in terms of a set of desirable results - higher incomes, longer life expectancy, lower infant mortality, more and better education etc. Recently emphasis has shifted from the results to the enabling conditions, strategies and public policies for achieving those results. But still little attention has been placed on the underlying social process of development that determines how society formulates, adopts, initiates, and organises; and few attempts have been made to formulate such a framework. However, there are some recognized theories and principles, which will be examined briefly.

Principles of Social development:

Principles of Social development is defined in the broadest social terms as an upward directional movement of society from lesser to greater levels of energy, efficiency, quality, productivity, complexity, comprehension, creativity, choice, mastery, enjoyment and accomplishment. Growth and development usually go together, but they are different phenomena subject to different laws. Growth involves an expansion of existing types and forms of activities. Development involves a qualitative enhancement. Social development is driven by the subconscious aspirations of society for advancement or progress. Society (and individuals) will seek the progressive fulfilment of a prioritized hierarchy of needs.

Motivation is complex and highly individual. The motivation to work can be physical (earning money for food or shelter), psychological (seeking social satisfaction or security) or more unconscious and instinctive – which applies particularly to altruistic and self-fulfilment reasons. One of the most popular theories explaining motivation is Maslow's 'hierarchy of needs', which categorizes human motivations as follows:

The theory works on the basis that needs are only motivators when they are unsatisfied.

The lower order needs (physiology and safety) are dominant until satisfied, when the higher needs come into being.

This theory is important in terms of social development theory, as it helps to explain why more altruistic concerns (such as animal welfare activity) are often not burning social issues until society has developed to a level that meets individuals' lower order needs (personal, shelter, security etc.).

As can be seen, in the course of social development, society is moved by a range of different psychological motives. Self actualizing motives (wanting self-development and social progress for altruistic and ethical reasons) are normally the last to be fulfilled. However, the globalization of culture and information is bringing such concerns more rapidly into public consciousness. The revolution of rising expectations represents a new and more powerful motivating force for development; which by its nature is not limited, as all the others have been, to a specific class or section of society.

Development of society occurs only in fields where the collective will is sufficiently strong and seeking expression. Development strategies will be most effective when they focus on identifying areas where the social will is mature and can provide better means for the awakened social energy to express itself. Only those initiatives that are in concordance with this subconscious urge will be likely to succeed and gain 'critical-mass'.

Every society possesses a huge reservoir of potential human energy that is absorbed and held static in its organized foundations - its cultural values, physical security, social beliefs, and political structures. At times of transition, crisis, and opportunities, those energies are released and expressed in action. Policies, strategies, and programs that tap this latent energy and channel it into constructive activities can stir an entire nation to action and rapid

advancement.

However, social change requires an enormous investment of energy to break existing patterns of social behavior and form new ones. Change is triggered when societal energies accumulate beyond the level required for functioning at the present level. The social energy may be released in response to the opening up of a new opportunity or confrontation by a severe challenge. Where different cultures meet and blend, explosive energies for social evolution are released.

The rate and extent of development is determined by prevalent social attitudes, which control the flow of social energies. Where attitudes are not conducive, development strategies will not yield results. In this case the emphasis should be placed on strategies to bring about a change in societal attitudes - such as public education and awareness, demonstration, and encouragement of successful pioneers.

The implications of this for the animal welfare movement can be that if the 'time is not ripe' for the animal movement to 'take off' as a social movement in its own right in certain countries, then tapping into other burgeoning social change concerns may be necessary (whilst always building the capacity, models, awareness and moral force needed to grow the animal welfare movement).

Social Change: There are various social change models. These all require public awareness and learning, and consensus building (building critical mass), before policy change can effectively be implemented and enforced. Section 3 of this module covers social movement frameworks, which explain the (various) programs of social change movements to bring about such change.

We found the following social change model applicable and relevant to animal welfare. It is a model of the stages needed to institutionalize social change:

- Official structures – the development of

departments or individuals dealing with the issue (when there is a need to put the issue on the agenda)

- Legislation – when the need for official policy change is accepted
- Enforcement – when the authorities accept the need to enforce change
- Transmission by education – when it is accepted that this needs to be an issue for society
- Cultural transmission by family – when the issue is generally accepted, and grassroots education takes place within families

The last two stages can be grouped together as 'public awareness and support', which is a long-term process beginning with education and ending with final acceptance in the family unit.

It is important to remember that social change does not occur until all stages of the social change model have been accomplished. It is a common mistake to view policy change in terms of obtaining policies/laws alone, without considering the structures and enforcement needed to implement these. A policy or law is not worth the paper it is written on if it is not put into practical effect. In fact, policy change objectives may be seen as an intermediate aim, with change in practice being the end point that brings real improvements in the situation of the animals.

The problem for various social change movements is how to press their movement's concerns up the ladder of people's own 'hierarchy of needs'. That is: 'how to make the issue become a priority to people?' This is a real problem for animal welfare, as the suffering does not impact directly upon individual humans (i.e. it is not a personal problem, and requires altruism and empathy to be considered important). Increased awareness can accelerate this process. But to become a burning issue, there needs to be emotional engagement, intellectual challenge, and/or a real sense of

justice (a strong ethical perspective).

The process of discovery expands human consciousness. The process of application enhances social organization.

This explains why 'best practice pilot projects' are important – as they are a practical demonstration of how positive change can take place (and both national and international 'best practice' case studies can be used). It also explains why capacity building is necessary – providing not only necessary skills, but also the mindset that positive change is achievable.

Development occurs when pioneering individual initiatives are imitated by others, multiplied and actively supported by the society. Society then actively organizes the new activity by establishing supportive laws, systems and institutions. At the next stage, it integrates the new activity with other fields of activity and assimilates it into its educational system. The activity has become fully assimilated as part of the culture when it is passed on to the next generation as values through the family.

There are various causes of social change. Culture can be a cause, and there are said to be three main sources of cultural change:

The first source is invention. Inventions produce new products, ideas, and social patterns. The invention of rocket propulsion led to space travel, which in the future may lead to inhabitation of other planets.

The second source is discovery. Discovery is finding something that has never been found before, or finding something new in something that already exists.

The third source is diffusion. Diffusion is the spreading of ideas and objects to other societies. This would involve trading, migration, and mass communication.

The 'mass media' is a vital factor in the speed of social change. It permits rapid diffusion of ideas, by delivering these in the private and relaxing environs of the home, where audiences are at their most susceptible.

Role of the Pioneer in Social Change:

Social progress is stimulated by pioneering individuals who become conscious of new opportunities and initiate new behaviours and activities to take advantage of them. Pioneers are the lever or spearhead for collective advancement. Pioneers give conscious expression to the subconscious urges and readiness of society.

When society is subconsciously prepared for change, it still needs an agent through which to express this preparedness in action. In natural development, that is the role of pioneering individuals. Once society is prepared, sooner or later it gives rise to the initiative of one or more pioneering individuals who break out from the existing mode and attempt something new. Although exceptional and eccentric individuals may initiate new activities in any society, these activities usually disappear with the passing of their founder or give rise to isolated imitation that never acquires significant momentum. The social change pioneer is a conscious product of the society whose aspiration and initiative give expression to the subconscious aspiration of the society in which he lives.

Max Weber thought that the expression of ideas by charismatic individuals could change the world. Here are some examples of influential people who caused changes in the world (good and bad): Martin Luther King, Jr.; Adolf Hitler; Mao Tseng Tug; Mohandas Gandhi & Nelson Mandela.

Conclusion:

Human development is a function of human awareness, aspirations, attitudes and values. Like all human creative processes, it is a process of self-conception. As the writer, artist, composer, political visionary and businessman conceive of unrealized possibilities and pour forth their creative energies to give expression to them, the social collective evolves a conception of what it wants to become and by

expressing its creative energies through myriad forms of activity seeks to transform its conception into social reality.

Society is a subconscious living organism, which strives to survive, grow and develop. Individual members of society express conscious intention in their words and acts, but these are only surface expressions of deeper subconscious drives that move the society-at-large. The consciousness of a true collective organism is not merely the sum of its individual parts, but acquires its own identifiable character and personality.

This concept of social development holds very important implications for the future of humanity and the prospects for progress in the next century. It suggests that there are no inherent limits either to the speed or to the extent of the development process, other than those imposed by the limitations of our thought, knowledge, and aspirations. If we change our view, the character of this process can be transformed from the slow, trial and error subconscious process we have known in the past to a swift, sure leaping progress from height to greater height.

References :

1. Bakshi, P.M (2009) The Constitution of India Universal Law Publishing Co., Delhi
2. Brown, John (1995) The British Welfare State: A Critical History, Wiley Blackwell
3. Castles, Francis G. (2004) The Future of the Welfare State: Crisis Myths and Crisis Realities, Oxford University Press
4. Conger, J.A. and Kanungo, R.N. (1988) "The Empowerment Process: Integrating Theory and Practice", The Academy Of Management Review, 13, No. 3
5. Kabeer, N. (2001) Resources, Agency, Achievements: Reflections On The Measurement Of Women's Empowerment
6. Longwe, S. (1989) Women's Empowerment Framework
7. Mc Ardle, J. (1989) "Community

Development Tools and Trade", Community Quarterly, 16

8. Rappaport, J. (1987) "Terms of Empowerment: Towards A Theory Of Community Psychology" American Journal Of Community Psychology, Vol. 15, No. 2

9. Rowlands, Jo (1997) "Questioning Empowerment Working With Women In Honduras", Oxfam, U.K.

10. Sankhdher, M.M. (2003) The Welfare State, Deep and Deep publications, Delhi

11. Saraswati, Shashi Nath (2002) Right to Equality in the Indian Constitution: A Gandhian Perspective, Gandhian Studies and Peace Research Series-18, Concept Publishing Company, New Delhi

12. Sharma, K.L. (1999) Social Inequality in India, Rawat Publications.

The development of Indian English literature @ 75: A Reflection

Dr Tushar Vishweshwarrao Watkar

Assistant Professor in English, HOD English
Purushotam Thote College of Social Work,
Nagpur

Abstract:

Literary works in Indo-Anglian literature attempt to revive and uphold India's noble culture, tradition, ethos, myth and folklore which were trapped by the western people during colonial period. There is revival in literature. Modern Indians have written something new which were not seen or heard before. Postcolonial writing in Indo-Anglian literature is unique in itself.

Many issues have been erupted after independence of India. The issues were related to family, nature, migration, identity, economy, agriculture, industry, temporary settlements, seeking shelter in slums and so on. These issues completely changed the scenario of nation. All these reflected in works of the writers.

Keywords: Postcolonial, ethos, myth, folklore, individual quest, existential problems, destruction of values, sexual freedom, self-realizations, by-gone days and trinity.

Indo-Anglican writers dwelt upon human relationship. They develop through associations. One of the main subjects of the novelists in their novels after independence is "family". Indian family has a unique place in the world, when one sees it in The Great Britain and in U.S.A. Concept of family as a social unit is dying there. So "family" has been a motif of almost all the Indian writers writing in English particularly in writings of women writers. The writers dwelt

upon human relationship. A number of Indo-Anglican writers deal with family as one of the major subjects. Concept of family is well described in their novels. Transmissions of values in families of India through generations to generations are surprising the world.

In nineteen thirties, the most concerned issues which were discussed in the works were national, political and social in English literature.

There are major changes in Indian writings during nineteen sixties and nineteen eighties. In nineteen sixties, major issues were 'individual quest for personal meaning and his existential problems and social relationships'. In nineteen eighties, novels discussed the relationship between national issues and individual issues a lot.

After nineteenth sixties, Kamala Das, Nissim Ezekiel, Keki Daruwalla and Anita Nair have written for change with extra frankness and in a candid way. They could notice the gradual destruction of values in family or in a broad sense in the society. All these changes are clearly revealed in their works. Some of the works disturbed our established pattern of thought and shocked our sensibilities as in *Starry Nights* by Shobha Dey or *Ladies Coupe* by Anita Nair.

In nineteen eighties there is again a change but that change is with the language used in novels and other writings. Use of language in the genre is in a very effective way. Salman Rushdie, Amitav Ghosh, Rohinton Mistry, Upmanyu Chatterjee, Mukul Kesavan, Arundhati Roy are very influential Indo-Anglian writers who have brought change in the scenario of Indian literature. Cultural diversity of India, marginalized, racially discriminated people, social practices are all reflected in works of the writers. Multi-culture of India, post-colonial experience of migration, identity crisis, and Diaspora have been seen in nineteen eighty's literary scenario. There is a turning point in the literary scenario after nineteen eighty with the publication of novels— *Rich Like Us* by

Nayamtara Sahgal, *Such a Long Journey* by Rohinton Mistry, and *The Great Indian Novel* by Shashi Tharoor.

One of the pioneers of Indo-Anglian fiction, Mulk Raj Anand was the first Indian novelist to gain an international readership. As Indian writing in English has gained world-wide recognition, and many new talents have come in literacy scenario with new themes, new ideas and new forms of writings, the Indo-Anglian literature is distinguished completely from what it was before. Independence of India brought in its wake partition a traumatic experience, aftermath of which continues to haunt the Indians even today. Socio-economic scenario of India, economy after independence, new age for industrialization and a change in agricultural India are described in novels of the age. Problems of industrialization, migration of people from village to cities, problems of workers in cities and temporary settlements are major issues at the time. Cultural and emotional rootlessness are major themes in the novels. There was change in society and that change is continuous.

Recent novels in India are seen with the confrontation between modernity and post-colonialists in various ways. The novelists are concerned with global readership of their novels. Nowadays a great body of historical fiction has emerged on the literary scene. Some Indian English novelists have turned to past as much to trace the deepening mood of nationalism as to cherish the memories of by-gone days. It is observed that contemporary novels reveal writers' preoccupation with our historic past which had wide repercussion.

Indian writing in English has established its reputation with V. S. Naipaul, Salman Rushdie, Vikram Seth, Amitav Ghosh, Jhumpa Lahiri, Arundhati Roy and many other contemporary writers. In early history of Indian writing in English we have writers like Ravindranath Tagore, Raja Rao, Mulk Raj Anand,

and R. K. Narayan who have produced quality literature. Importance of Indo-Anglian fiction has been recognized on the literary scenario. Creative Indian fiction writers have overcome every hurdle in respect to English language. Today good creative work in fiction is available everywhere for reading.

Today English is not heritage of only England. It is gaining ground all over the world. Some years ago prestigious Booker is given to Arundhati Roy who is home-grown Indian and she portrays a typical Indian society in her debut novel, *The God of Small Things*. There are more than hundred words of Indian origin in the novel. Vikram Seth, Mahashweta Devi, Manju Kapoor have also been accorded international recognition. The first Nobel Prize winner in literature of India is Ravindranath Tagore. Nobel Prize was awarded to the book, *Gitanjali* which was in Bengali language though it was translated into English later. Mahashweta Devi won the famous Magasasse award. Profound and powerful English language can be seen in works of the novelists. English writing is flourishing continuously. Social realism and new consciousness in works of Bhabhani Bhattacharya, Manohar Malgonkar and Khushwant Singh have given a new thinking to Indian scenario.

Women writers are exception to general trend, their chief concerns were national life and its impact on private lives. Women novelists have shown an extraordinary calibre and creativity in the realm of Indian fiction in English. Toru Dutt, Kamala Markandayas, Ruth Jhabvala and Nayantara Sahgal are well-known novelists after the Second World War. Markandaya's novels—*A Silence of Desire*, and *Possession* have earned popularity abroad. Jhabvala focused her attention on the upper class of north-India where people are indolent, sensuous and violently emotional as described in her novels particularly in *The Nature of passion and Heat and Dust* (1975) and later she was awarded Booker Prize.

Sahgal has written novels of politics. Her novels also describe Indian woman's search for sexual freedom and self-realizations. Her famous novel is *A Time to Be Happy*. Anita Desai exposes reality of the society in her fictions. She is very near to Dostoevsky, Proust, Virginia Wolf, and James Joyce in this sense. *Cry the Peacock* is her well-known novel. Shashi Deshpande in her novel, *That Long Silence* describes feminism and elaborates female psyche. Shobha De is a famous modern novelist who portrays sexual mania of the commercial world in a frank and straight forward way. The important women writers of early twentieth century like Swarna Kumari Ghoshal and Cornelia Sorabji also speak for social reforms where women are oppressed in the name of purdha and widowhood. We find this trend continued in Anita Nair's fictional writing.

Indian historiographers only instructed instead of following practical path. New trend of historiography has begun from British rule over India. The western attitude was accepted in Indian historiography after nineteenth century. Contemporary novels reveal the writer's preoccupation with a historic past. There is a historical impact on writer of the age as he wishes to associate himself with history. Nowadays a great body of historical fiction has emerged on literary scene. Some Indian English novelists have turned to past as much to trace the deepening mood of nationalism as to cherish the memories of by-gone days. It is studied that contemporary novels reveal writers' preoccupation with our historic past.

Survey of Indo-Anglian fictions clearly shows that all novelists have acquired an inevitable place in the realm of English fiction. They are conferred on national and international awards. Indian society and its realistic picture of superstition, consumption, and hypocrisy are exposed by the novelists.

Analysis of Indian novels in English indicates a chronological maturity in handling

the language in socio-cultural contact. Native English writers raise many questions about the language, theme, and style of Indo-Anglian writers. Pre-independence Indian English novels are more concerned with what was truly Indian situation at that time. Historical maturity is seen in novels of post-independent phase. The themes are east-west encounter, struggle for independence, great impact of Indo-Pak participation and contemporary social issues.

One of the important features of Indian novels in English is a truthful portrayal of Indian society. The society is trapped under many social forces and tensions. Novels in English have carved out a new trend, a new vision. If one goes deep into Indian novels in English, it will be revealed that the works are not imitation of English literary tradition, but these are creative, Indian in theme and presentation. A new shape and colour to English language and literature has been given by Indo-Anglian writers. Indian writing proves to be a stronger and significant in language, style and themes.

Great names in the world of Indian fiction are Mulk Raj Anand, Raja Rao and R. K. Narayan. They brought new hopes about creative activity in literature. Before the trinity, in the world of poetry Ravindranath Tagore has given his tremendous contribution to world literature. Kamala Das and Niziem Ezeikiel have also contributed their best to the world of poetry. Anita Desai, Arun Joshi, Nayantara Sahgal had been writing for altering the face of Indian English novel. Kamala Markandaya, Manohar Malgonkar, Bhabani Bhattacharya too influenced the world by their fruitful literature. Indian English novels have received international awards in 1980s for the works of Salman Rushdie and Vikram Seth. In 1980s, five novels of five novelists writing in English were given Sahitya Akadami Award—the greatest literary honours of India—the novels are: Arun Joshi's *The Last Labyrinth*, Nayantara Sahgal's *Rich Like Us*, Vikram Seth's *The Golden Gate*, Amitav Ghosh's

The Shadow Lines and Shashi Deshpande's That Long Silence.

In 1980s Indian English novel and other genres occupied a unique position. Creative powers, ideals and ideas have been seen on the scenario of the period. Indian writers earned many honours. In the same period, *Midnight's Children* by Salman Rushdie appeared. Young generation of novelists followed his footsteps with new experiments and techniques. There was transmission of Indian ideas to English speaking world. Indian writers have added myths, humours, and fresh themes like problems of contemporary reality in the western world literature. They tried to reinterpret and rewrite the history of post-Independence modern India. There was a profound change in Indian scenario. There was transmission of Indian ideas to English speaking world

New York Times (16 Dec. 1991) has called the new Indian writers "Rushdie's Children". The writers are Amitav Ghosh, Vikram Seth, Upamanya Chatterjee, Shashi Tharoor, and Rohinton Mistry. Most of these novelists have tried to reinterpret history of modern India. "Chutnification" of language is seen in most of the writers' works. This genre has flourished beyond expectations. It is a living and evolving literary genre today. The writers consider English language a play thing to be twisted, turned and moulded as required for the purpose, without worrying about rules and regulations of English language writing. The works, particularly novels, are no longer of one place, one country, one time-span, but they seem omnipresent.

On the other hand, there are dramatists who write in English language, and their dramas are so effective that majority of people are attracted towards plays. Girish Karnad, Mahesh Dattani, Vijay Tendulkar, Mahesh Elkunchwar and all have shaken the society, its culture, and customs through their dramas.

When one speaks about English Literature, Indian English Literature including

poetry, plays, novels and short stories is more than sufficient to read or think upon. R. K. Narayan's *Malgudi Days* and *Guide*, Mulk Raj Anand's *Coolie* and *Untouchable* are unique in style and contents. Poetry of Tagore, particularly *Gitanjali* is one of the master pieces in history of English poetry and Kamla Das's poetry has also equal importance as Tagore's poetry. Niziem Ezekiel is one of the important Indian poets. Basically his theme of the poems is of city life and its culture.

There are also some religious writings in English. Writings of Swami Vivekananda and Yogi Arvind has moved and guided people all over the world. There are some groups of society who followed the philosophy of the learned religious men. There are also Jawaharlal Nehru, Babasaheb Ambedker, and Acharya Vinoba Bhave who have given their message for the society through English. So it is seen that in post-independent of India, English language itself has been developed gradually through the English literature.

Raja Rao deals with socio-political furores of countryside of India during Gandhian Age. R. K. Narayan has a belief in creative art. He as a natural observer snaps a group of men and their peculiarities in his literary works. Creation of imaginary places like *Malgudi* is well known to reader. *The Guide* is a famous novel by him. There in the novel one finds soul of country of natural beauty, superstition and prejudiced people and a host of tradition-bound life. R. K. Narayan's novel, *The Man Eater of Malgudi*, is one of the best known literary works in Indian scenario as some of the critics think that it is based on Indian myth particularly the characters in the novel.

From the late 1970's, literary critics started using the term, postcolonial to discuss the various cultural aspects of colonization. Works of Edward Said, Gayatri Chakravorty Spivak and Homi K. Bhabha reveal postcolonialism.

Indo-Anglian literature takes pride in one's own ancient culture and traditions. It is full of patriotic feelings. It aims at developing national identity in the wake of colonial rule. Colonized people's response to colonial legacy is seen in the writing. It is seen that Indo-Anglian literature is not as rich as regional or vernacular literature but these writings are full of national themes dealing with important issues of India. These regional works uphold India's noble culture, traditions, ethos, myth and folklore. Themes in the works were trampled by the west during colonial age. The great Indo-Anglian novelists, poets, playwrights and short-story writers are well-known today in the world of literature. SS

05

Child rights and health scenario of slum children in India

Dr. Sanjoo C. Utpure

M.S.W.(C.D.), (M.& P.S.W), M. Phil.
(S.W.), Ph. D. (S.W.), NET (S.W.)

Associate Professor Purushottam Thote
College of Social Work, Nagpur (India)

Dr. Jyoti S. Khare

M. Sc. (Chem.), B. Ed., M.S.W.
(M.& P.S.W), Ph. D. (S.W.)

Introduction:

Millennium Development Goal targets to halve the proportion of population without sustainable access to safe drinking water and basic sanitation by 2015 and aims to achieve a significant improvement in the lives of at least 100 million slum dwellers. The large size of slum population has posed several challenges to the policy makers and program planners in the developing countries. This paper is based on secondary and research based primary data which presents the living conditions as well as health status of slum dwellers in Nagpur city of Maharashtra. Most of the slum dwellers in Nagpur lack the basic necessities of life. In spite of many slums got notified by the government. Living conditions of slum dwellers in metro cities of India is miserable. In slums of Mumbai one tap is shared by more than thousand persons in some of the slum compared to an average of 52 persons per tap. One third of the household have no access to electricity and most of the households share community toilets. This shows that lots of work still to be done to improve the lives in slums. In spite of several government policies, there is a need to improve the life of

slum dwellers as well as health conditions of children through social work intervention and community participation. Top of Form

About Child Rights:

According to the United Nations Convention on the Rights of the Children – that India ratified in 1992 – all children are born with fundamental rights.

- **Right to Survival:** to life, health, nutrition, name, nationality
- **Right to Development:** to education, care, leisure, recreation, cultural activities
- **Right to Protection:** from exploitation, abuse, neglect
- **Right to Participation:** to expression, information, thought, religion and a right to achieve these dreams.

Even though India's children account for more than one-third of its population, their interests have never been given priority. And their rights have been violated every single day.

CRY has compiled some statistics on the situation of children in India. This is based on our experience of working on a range of children's issues across India. The statistics are grim. What is worse is that very little is known of what it means to be part of such horrific numbers. The task before us is huge and we at CRY believe that for real change to happen, every member of our society should take responsibility to change the lives of these children permanently.

While the reality in India may be far from ideal, we at CRY believe that every child has a right to dream.⁽¹⁾

Methodology:

Objectives of the study:

The present study has a number of objectives which are related to the major variables of the theme, such as nature, characteristics and magnitude of the Slum children's, types and etiology of difficult situations, health and educational status, culture and life style, family structure, occupational patterns of the parents, social,

economic and psychological impact and consequences of difficult situations on the children and their family, care, alternatives and Social Work interventions, ramifications on vision of equality, Social justice and human rights, services, policies and legislative safe guards for children in the Social work context.

These objectives are scientific and based on empirical data, which is quantified and analyzed through statistical means. The data for the study are collected from children and their parents who are residing in slums in Nagpur city.

The major objectives are as follows:

- 1) To study the nature and magnitude of the children in slums of the Nagpur city of the Maharashtra
- 2) To understand the personal and family pattern of the children in urban slums
- 3) To know the health scenario of the children in urban slums.
- 4) To suggest some preventive measures to curb the problems of the children in urban slums.

Sampling design:

For the present study a highly scientific sampling design has been developed. The present sampling design has two main characteristics such as.

Adequacy:

The sample size that is the children's in slums of Nagpur city of Maharashtra state, selected for the study are sufficient or adequate to have meaningful statistical analysis.

Representatives:

The units so selected in the sample are representative. It means all types of Slum children from all the slum pockets had a possibility to represent in sample size selected for the present study.

The researcher had selected only 100 unauthorized slums out of total 382 slums in Nagpur city. The researcher had classified the slums according to the geographical zone or the constituencies that is east, west, north south and central and the researcher has selected to

300 sample units, i.e. Three hundred children's between the age group of 5-18 year of age in various difficult circumstances. Selection of the sample unit is according to the probability sampling, quota technic has been adapted. By using convenient sampling method the sample units are selected. Three-sample unit has been selected from each unauthorized slum by convenient method. The following slums are selected for the study.

Primary Healthcare in Urban Slums:

A look at the poor status of healthcare for urban slums in Maharashtra, and the differences between rural and urban areas of the state in terms of delivery of healthcare services.

A paper by the Nandita Kapadia-Kundu and Tara Kanitkar addresses the underdevelopment of the urban health policy in Maharashtra, the state which has the highest number of slum dwellers in the country. Yet primary healthcare for urban slums remains in a state of neglect. Maharashtra faces the challenge of providing primary healthcare services to a slum population of more than 40 million (Census of India 2001). The issue of primary healthcare for slums requires the immediate attention of policy-makers given the rapidly growing urban population.

The paper describes the health status of slum dwellers in Maharashtra and discusses the constraints in the existing urban health delivery system. It examines the quality of primary services provided by the health posts in urban areas, outlines key areas for policy advocacy and recommends specific steps to improve primary healthcare services. The paper also highlights the differences within the urban sector, for example between recognized and unrecognized slums; and corporation and council towns, etc.

Health posts and post-partum centers in urban areas have by and large become hospital-based programmes, which do not cater effectively to slum populations. The present

scenario depicts a depressing picture where the poorest and most vulnerable groups residing in urban slums are outside the ambit of any public health coverage.⁽²⁾

Nandita Kapadia-Kundu and Tara Kanitkar further describes in his online journal EPW Commentary about the health status in urban slums is 8 presented in three sections - women's health, Child health and emerging issues like HIV/AIDS and TB. The low health status of women can be seen from indicators such as antenatal care coverage, prevalence of anemia, prevalence of reproductive tract infections and violence against women. An assessment study on maternal and Child health in urban Maharashtra (excluding Greater Mumbai) presents findings on slums, council towns and municipal corporations (Godbole and Talwalkar: 2000).

Health status of children:

- There are 444 million children in India under the age of 18 years. This constitutes 37% of the total population in the country (Census 2011)
- The health indicators of children in India are among the worst in the world – only around half (54%) of the infants in India are fully immunised. More than half the births in the country continue to remain home-births (National Family Health Survey (NFHS) 3)
- 4 out of 5 children under 3 years of age in the country are anemic (National Family Health Survey (NFHS) 3)
- 3 out of 5 children are malnourished (National Family Health Survey (NFHS) 3)
- Around 8.5 lakh children are estimated to die before their first birthday each year (Census 2011 and Sample Registration System (SRS) 2013)
- Latest NFHS data shows that less than one-third infants receive adequate diet in all states in the country* (National Family Health Survey (NFHS) 4)
- Data has been released for 18 states and Union Territories⁽³⁾

Analysis and Interpretation of data:

Table: 1.1

Opinion of children about self-management in the illness

Management of illness	Frequency	Percent
Don't bother of take care	103	34.33
Go to Physician	056	18.67
Do some kind of home	141	47.0
Total	300	100

While studying health, education status and etiology of the problems of slum children's an attempt was made to understand the opinion of the children about self-management of the illness.

It reveals from the above table that a vast majority i.e. 47.0 percent of the respondents expressed that they do some kind of home treatment when they were not feeling well as compared to 34.5 percent children did not bother to take care. While 18.67 percent children opined that they go to the physician as an when they fell sick. However, in view of the above analysis it can be interpreted that most of the children in the slum do some kind of remedies in illness but this kind of treatment would be possible when having serious problems. An opinion, which was given by the respondents, might not be wrong but it would not be possible that the home remedies will help the children. It is therefore, tentatively for such kind of diseases, which are not in serious nature. Another aspect of this finding can be the immunity of the children who are living in slum.

In view of the above an inference can be made that majority i.e. 47.0 percent children do try some kind of home remedies in the illness. It means that nearly half of the respondents do not get serious kind of illness and hence, it is quite possible for them to go to consult the physician. But whatever, may the findings the children in the slum definitely require the help of the physician.

Table: 1.2

Awareness among parents about the health of children and nature of awareness

Children their welfare and their rights have been a central concern of the United Nations since its creation in 1945. One of the first acts of the General assembly was to establish the United Nations children's Fund (UNICE), which is today the main pillar of international assistance to children. The Universal Declaration of Human Rights adopted by the General Assembly in 1948 recognized that children must be the subject of special care and attention since then the United Nations has protected children's rights in general international treaties such as international Human Covenants and in an instrument specifically addressed to the children's rights the 1959 Declaration on the rights of the child.

The Declaration has been a guide to private and public action in the interests of children ever since. Asserting that, "Mankind owes to the child the best it has to give", the Declaration is as solid a moral framework for children's rights today as it was 40 years ago.

During the international year of the child 1979 United Nations Commission on Human rights started work on the drafting of a convention. The convention on the rights of the child goes further that he Declaration by making States, which accept the Convention legally accountable for their actions towards children.

This scheme has vein in existence since 1975 to serve the comprehensive needs of children under the age of six. Conceptually progressive for its time at the point of inception, it was envisaged as the vehicle for preventative health services as well as preschool education or Early Childhood care and Education (ECCE) Development. (March 2008) Social welfare.)

Awareness	Nature of awareness				Total
	Take care of health of children	Immediately consult Physician	Do some home treatment	Do not bother	
Yes	Count 21	22	03	21	67
	% of Total	21.0%	22.0%	3.0%	21.0%
No	Count 07	10	04	12	33
	% of Total	7.0%	10.0%	4.0%	12.0%
Total	Count 28	32	7	33	100
	% of Total	28.0%	32.0%	7.0%	33.0%

Chi-square Test – Person chi-square = 2.869 (a), Degrees of freedom = 3, Contingency of coefficient = 167, No. Of Valid cases = 100, Pearson Chi-square value is 2.859(a) < The tale value 7.82, for 3 Degree of freedom, at 0.05% of level.

➤ Percentage wise analysis of the table is done on the basis of total frequency of each option of an independent variable.

In the above table awareness among the parents about the health of the children is an independent variable i.e. has two categories i.e. yes and no. Whereas nature of awareness is dependent variable which is consulting the physician, and do some kinds of home treatment. This data was collected from the 100 parents of the children who have been considered for this study.

It evicted from the above table that majority i.e. 67 percent parents disclosed that they had awareness about the health of their children. Whereas 33 percent parents opined that they did not know about the health of their children. Similarly it was found that equal number i.e. on an average 31.5 percent parents said that the nature of awareness was not to bother and consult immediately to the physician about the health of the children. However, 28 percent of the parents optioned that the nature of awareness was to take care of the health of the children.

While comparing the relationship between these two variables, it was observed that on an average 21.5 percent parents who know about the health of the children said that the nature of awareness was take care of the children and to consult the physician as compared to 31.34 percent parents expressed that the kind of awareness was not to bother about the health of the children and only 4.47 percent said that they do some kind of home remedial treatment at home.

However, among those parents who said that they were not aware about the health of

the children expressed that the kind of awareness was not to bother about the health of the children expressed that the kind of awareness was not to bother about the health of the children as compared to 30.30 percent said that the nature of awareness among the parents was to immediately consult the physician. Whereas on an average 16.66 percent parents were in the opinion that the nature of awareness was take care of the health of children and do some kind of home treatment to the children.

The concept of children's rights has widened and the international will to reinforce and enforce the rights or the child has grown over the year, with the mounting evidence of hardship and abuse suffered by children. Here are some established facts are Abandoned by their families some 100 million children subsist only back – bearing work or turn to petty crime position or begging.

Over 50 million children work under unsafe or unhealthy conditions: One hundred and twenty million children between the ages of six and eleven are deprived of schooling.

Some 3.5 million die each year of diseases which would be prevented or cured 'Some 155 million children under five in the developing countries live in absolute poverty. Millions-including many in the richer societies are maltreated or neglected arte sexually exploited or become victims of drug abuse⁽³⁾

In view of the above analysis an inference can be made that majority i.e. on average 21.5 percent parents who knows the health of the children opined that the nature of awareness was to take care of the health of the children and immediately consult the physician.

This is quite nature that the prime duty of the parent to look after their children. It may be differing from person to person to person and the economic situation of the parents. But whatever may be the nature of awareness the negligence on the part of the parent is more

depends up on the economic condition of the parents. It is, therefore, one can't hold responsible the parents of the children. Hence, it can be suggested the each locality of the slum should be provided free medical services as well as the campaign of health awareness among the slum dweller should be created so that they take care of their wards properly.

Opinion of children about self-management in the illness:

In view of the above an inference can be made that majority i.e. 47.0 percent children do try some kind of home remedies in the illness. It means that nearly half of the respondents do not get serious kind of illness and hence, it is quite possible for them to go to consult the physician. But whatever, may the findings the children in the slum definitely require the help of the physician.

Awareness among parents about the health of children and nature of awareness:

In view of the above analysis an inference can be made that majority i.e. on average 21.5 percent parents who knows the health of the children opined that the nature of awareness was to take care of the health of the children and immediately consult the physician.

This is quite nature that the prime duty of the parent to look after their children. It may be differing from person to person to person and the economic situation of the parents. But whatever may be the nature of awareness the negligence on the part of the parent is more depends up on the economic condition of the parents. It is, therefore, one can't hold responsible the parents of the children. Hence, it can be suggested the each locality of the slum should be provided free medical services as well as the campaign of health awareness among the slum dweller should be created so that they take care of their wards properly.

Regular health check-up and health status of children:

Keeping in mind the above analysis the

data can be interpreted that the immunity of the slum children is quite strong. It is not that they do not have health problem of sickness but overall picture from the data can reveals that whether they have regular health check-up or not it matters for them about their health. It was also observed that lack of cleanliness and taking care of their personal hygienic and drinking of contaminated water majority might be suffering from water borne diseases. It is therefore, suggested that the safe drinking water and the proper drainage facilities are the major health related issues have to be taken care to keep good health of the slum children.

Frequency of children to go to physician for treatment:

In view of the above analysis and the interpretation an inference could be made that majority i.e. 68 percent of the children go to the physician for treatment was some time. Hence, it is suggested that the Government should start some poly clinics in the slums. Another aspect is that the health care awareness among the slum dweller is the need of hours.

Accompanying the children while consulting with Physician:

It reveals that 80 percent of the physician disclosed that the person who accompanying the children to the clinic for the purpose of treatment was mother as compared to very negligible i.e. 2 out of 25 physician had said that the sibling and the relatives. While 12 percent cases it was found to be grandparents. In view of the above analysis an inference can be made that majority i.e. 80 percent of the physician opined that the person who accompanying with the children to the clinic for treatment was mother of the child.

Vaccination among children:

Keeping in mind the above analysis and interpretation an inference could be made that majority 64 person of the physician were not sure about the vaccination given to the children. They expressed that they could not anything about the vaccination.

Extent of agree ness about malnutrition among the slum children:

In view of the above analysis an inference could be made that 64 percent physician opined that extent of agree ness about malnutrition was to a very great extent. It means that the prevalence of the problem of malnutrition among the slum children is quite high and it is because lack of nutrition in the diet of the children. It is therefore, can be suggested that mid-day meal programmed, which is implemented in the primary level of education in the school, should be adopted and same has to be started in the slum so that the children can be prevented from malnutrition. The awareness about nutrition in the daily food can be given to slum dwellers so that further deterioration of health can be controlled.

Opinion of the Physician about home remedies practiced by the slum dwellers:

Keeping in mind the above analysis the data can be interpreted that initially the slum dwellers tried their level best to get well by using home and herbal treatment but when they feels that there is no use of such kind of treatment than they seek the help of the physicians. It is quite nature phenomenon that for small and general kind of illness such as fever, cough and cold or even body ache nobody initially run to the physician but they do try some kind of home remedies and then only they go to physician. However, sometimes it becomes problem for them and in certain case the illness being aggravated. Therefore, it can be suggested that the slum dwellers should not try only home treatment but immediately they can seek the help of the physician in the slum. Awareness in regard to the danger about the illness can be given to slum dwellers.

Scope for Social Work Intervention for improvement of health status of slum children:

For the improvement of health and nutritional status of slum children as a

alternatives for to eliminate the problem following activities should be translated into action at different level.

Suggestions regarding health and nutrition activities:

- Programme of mass and continuous immunization should be launched with the help of Health Department.
- Anti- drug addiction drive and prohibition propaganda should be organized.
- Health education programme should be undertaken for developing should health practices such as washing hand after defecation. Cleanliness at cooking place, cleanliness of children etc.
- Family life education center can be set up through which programme of small family family norm medico, social survey eye relief camps etc. can be arranged.
- Special attention should be focused on handicapped persons by arranging those artificial limbs wheel chairs etc.
- Alcoholics and drug abusers should be located and counseling programmes should be arranged for them. The services of Drug addiction should be mobilized.
- Pre- natal and natal health as well as nutrition education should be arranged for women living in the adopted slum area.

References:

- <http://www.cry.org/statistics-on-children/> Retrivated on 16th. Dec., 2016
- Social welfare: (March2008 Published by Center SocialWelfare board Samaj Kalayan Bhavan B-12Qutab Institutional area South of IIT New Delhi 1100 16 India
- Anand , U.(Aug2000 , Social Welfare, Published By Center Social Welfare board Samaj Kalayan Bhavan B-12 Qutab Institutional area South of IIT New Delhi 1100 16 India p-37
- Social Welfare: Dec2005 Published By Center Social Welfare board Samaj Kalayan Bhavan B-12 Qutab Institutional area South of IIT New Delhi 1100 16 India

- Swain, B. K. : 2005, ' Dattsons', J. Nehru Marge, sadar, Nagpur. Ahuja D.
- 2000 Social Welfare, Published By Center Social
- Welfare board Samaj Kalayan , New Delhi 1100 16 India.
- Swain , B. K. : 2005 Dattsons', J. Nehru Marge, sadar, Nagpur
- UNICEF: (April 2005, Progress for children; A report card on fender Disparity and primary education, Number2, UNICEF, New York, (UNICEF: 2006, p- 19).
- (U. Anand: 2000) Social welfare, Published By Center Social welfare board Samaj Kalayan Bhavan B- 12 Qutab Institutional area south of IIT New Delhi 1100 16
- Baptiwale , Kunda, Feb. 9, 2007 A paper on 'Concept nature and magnitude of the problems of Child sexual abuse presented in seminar organized by Matru seva Sangh Institute of Social Welfare, Nagpur.
- Shrivastava R. C. :Juley, 2000 Social welfare, Published By Center Social welfare board Samaj Kalayan Bhavan B- 12 Qutab Institutional area south of IIT New Delhi 1100 16. 260 Baptiwalw, Kunda, Feb.9, 2007, A paper on 'Concept nature and magnitude of the problems of child sexual abuse presented in seminar organized by Matru seva Sangh Institute of Social Work, Nagpur.
- Vema, R. B. : Oct 1997, ' Social Work intervention for slum improvement' , Contemporary Social Work, Department of Social Work, Lucknow University, vol, XIV, p-53.
- Gokarn, Anjali: July 28, 2006 A paper on ' Field Work guidance and juvenile justice system Task for student placed through C.W.B. and JJB presented in the training of Social Work educators, phase II, organized by The College of Social Work Nirmala Niketan Mumbai and Quality Institutional Care and Alternatives for Children.

□□□

06

ENVIRONMENTAL ISSUES AND REMEDIAL GUIDELINES IN INDIA

Dr. Vaishali Malwar-Duke

Asst. Professor

Purushottam Thote College of Social
Work, Narsala Road, Nagpur

Abstract:

Indian environment has been deteriorated remarkably in the past 50 years due to rapid decline in natural resources and severe increase in pollution level. Exhaustion of forests, population growth, vehicular emissions, use of hazardous chemicals and various other undesirable human activities are mainly responsible for this degraded situation of environmental health in India. It is, in fact, rendering considerable economic loss to the country and warrants serious attention of policymakers, administrators, scientists and people altogether to save the environment and humanity and to provide generational equity. The present paper deals with the threat of environmental degradation and suggests some possible remedial measures for eco-conservation in India.

Key Words: Environment, Issues, Regulations, Protection.

Introduction:

Today, the environmental pollution is a growing threat to our country and has become a common phenomenon being observed both in towns and villages all over India. The heavy rush of population from villages to urban areas has resulted in over-crowding of cities. Rapid industrialization and urbanization have led to an increase in pollution particularly in metropolitan cities. About 72 percent of the air pollution is

due to vehicular emissions which is responsible for 12 times high risk for respiratory problems. In Delhi about 12 per cent of the school children are suffering from asthma. More than 2000 crore liters of sewage water and about 5000 metric tons of garbage are produced per day in the urban areas which are polluting the surface and groundwater resources. Ganga, the most sacred river and a symbol of India's age-old culture and civilization, has become the most polluted cultural river in the world. Industrial sewages containing various pollutants (particularly toxic metals and pesticidal residues) are drained to nearby lands and decrease the soil fertility (Singh, 1989). Plant bodies steadily accumulate these toxic substances in different parts (Ray, 1990) and thus affect human health. The metropolitan cities of India are considered as noisiest in the world due to lack of proper sound control system in our manufacturing plant and automobiles and also due to blasting of high-sounding horns. Our industrialization, mechanization and vehicles have raised the level of noise in metro cities. According to a survey conducted by All India Institute of Medical Sciences, New Delhi, the average noise level in India's metropolitan cities is more than the prescribed international limit. Noise level above 100 decibels will be unbearable and injurious to various organs of man such as brain, heart and eardrum. The terrific sonic booms of supersonic jet planes not only clatter window glasses and fencing walls but also affect heart beating, hearing organs, liver functioning, brain, eye etc.

Environmental protection vis-a-vis development is a great challenge we face today. Conditions like population growth, poverty, unemployment and under development supplemented by the negative effects of badly planned development over the last five decades have landed us today in a vicious circle. Implication of some regulatory measures may control vehicular and industrial emissions. It should be checked strictly whether factories and

industrial units did not violate the standards set by various relevant acts and laws. There is also a need to introduce eco-friendly refineries and eco-friendly thermal power plants to reduce pollution in the localities. In addition to a direct control of the population growth, there is a need to provide health care, improve female literacy, sex education, job opportunities for woman and above all to motivate priest and religious preachers to induce people to take up family planning. Involvement of voluntary organization in social education and effective communication for promoting contraceptive methods may also be effective in this mission. Some important protective measures should be taken up for the conservation of forests and wildlife in India. Forest areas may be maintained for certain objectives like, protection of mountains lopes and catchment areas, protection against wind-blown sand and erosion and ravine formation, protection for pastures, roadside avenue, aesthetic value and recreation. In order to conserve wildlife, programs like creation of more national parks, sanctuaries and reserved areas should be courage. Better forest protection and management can improve agriculture, flood control, irrigation and power and prevent silting of lakes and reservoirs. Results and effects of environmental issues in India.

Current environmental issues in India are surrounding pollution, air and water pollution, pollution of the natural environment, and waste management. Deforestation and desertification are also environmental issues affecting agriculture, food security, and livelihood.

Major current environmental issues may include also climate change, pollution, environmental degradation, and resource depletion. The conservation movement lobbies for protection of vanishing species and protection of any ecologically valuable |natural areas, genetically modified foods and global warming.

ENVIRONMENTAL CONCERNS AS A GLOBAL ISSUE

India is not the only country facing environmental issues. Definitely air and water pollution and climate change are more global issues that require a concerted effort by all nations to solve. A report by the International Board on Climate Change (IPCC) in "Climate Change Science Compendium 2009", suggests that the world will be experiencing more of ocean acidification, ice-sheet melting, sea-level rise, and so-called tipping points in climate effects much sooner than ever thought off (Parks, 2009). Although environmental issues are global in nature, each country is in control of its own environment with jurisdictions over its area and henceforth, should be controlling, monitoring, and enacting regulations in preservation of the environment. This is also true for India. The Copenhagen Accord makes it clear that it is up to individual countries to plan and implement the regulations necessary to accomplish their national commitments to combat global warming by reducing greenhouse gas emissions. Because of the country specific role of controlling and monitoring the environment, it is difficult to enforce environmental standards on countries from a global perspective, each country should be willing to consider environmental issues as a probable contributor to the overall global degradation of the environment and participate in controlling it through its laws and participation by its industrial sector. In addition, each country could be part of a worldwide association/organization that uses the global network, technological know-how, and resources to be a contributing partner to this group in helping the environment (like the Kyoto Protocol of 1997 and Copenhagen Accord of 2009 on climate change). When international organizations and non-governmental organizations (NGOs) try to help individual countries on environmental issues, in some

instances it creates problems. In a research paper funded and supported by the World Bank, researchers found that in India, the role of international institutions and NGO's often have difficulty matching their interest with that of the state, especially, when it comes to human rights standards (Randeria, 2003).

ENVIRONMENTAL REGULATIONS IN INDIA

Indian government has shown some foresight in the area of environmental concerns by enacting legislations meant to protect the environment. India has about two hundred laws dealing with environmental protection (www.cpreec.org). India's environmental regulations date back to the 1970s. The first important regulation enacted was the Water Act of 1974 followed by the Air Act of 1981. These acts created the Central Pollution Control Board (CPCB) responsible for data collection and policy enforcement. It also developed detailed procedures for environmental compliance at the central government level. Simultaneously, a second control board at the state level called State Pollution Control Board (CPCB) was also established to collect data and for policy enforcement at the state level. These were followed by other regulations meant to protect the environment.

India's key policies relating to environmental protection is governed by:

- The national forest policy, 1988;
- Policy statement for Abatement of pollution, 1992; and
- National conservation strategy and policy statement on environment and development, 1992.

Hence, it is clear that the current environmental problems in India are not due to a lack of legislation, but there appears to be other factors that are contributing to the current situation.

The Effectiveness of the Environmental Regulations in India, according to the Kyoto Protocol of 1997 signed by 37 industrialized

countries and the European Union, the goal for 2008-2012 was to reduce the GHGs emissions to 5.2% lower than the 1990 level. India, as the third largest producer of GHGs is facing tremendous pressures from the international community to meet these targets. India's extensive environmental laws seem to have very little effect in reducing the harmful effects of pollution, MSW, and GHG emissions. Researchers have concluded that there are many reasons for this, including:

➤ Government of India is reluctant to enforce its own laws on air and water pollution lest it stop developmental projects that help create jobs and improve the economy (Mejia, 2009);

➤ Although many of the environmental regulations in India on air and water pollution is similar to those of the existing standards of other industrialized countries, the lack of its enforcement has upset the global business community as it seems to provide Indian businesses an important cost advantage (Ord, 2009);

➤ In a similar vein, environmental activist Rama Kumar states that enforcement of current laws is patchy and uneven. Effective control has been inconsistent, especially among smaller companies. For example, in Rajasthan industrial effluent discharge into the Bandi River bed seems to be the main source of contamination of ground water in the area resulting in the degradation of other natural resources such as land, soil and vegetation creating problems of salinity and sodality in soils that has resulted in declines in herbal biomass (Khan, 2001).

➤ Enrico Polastro, vice president and senior industry specialist at global management consultant Arthur D. Little feels that environmental control standards vary between large companies and the small to medium sized companies (SMEs);

➤ Small businesses are more likely to have out-of-date processes, and curtailing emissions is more costly in comparison with fine-tuning the newer technologies employed by global

players. Stringent enforcement of environmental regulations might put these companies out of business creating mass unemployment, something the government of India wants to avoid;

➤ There is also a reluctance by the government to come down too hard on SMEs that has lifted so many Indians out of poverty.

➤ Corporations are now in a position to identify and estimate the environmental costs, benefits, investments, assets and liabilities into main stream accounting and reporting practices, for a variety of managerial decisions. These in return have sharpened and improved the global reporting standards on environmental issues. In India, large companies have yet to incorporate these techniques into mainstream reporting (Malarvizhi and Yadav, 2008/2009).

The above discussion sums up the problems faced by the Indian government in enforcing current environmental laws and safeguarding the health of its people. Promote the protection, restoration, and conservation of ecosystems, natural resources, goods, and environmental services and facilitate their use and sustainable development. Develop and implement a national policy on natural resources.

SOME REMEDIES FOR HEALTHIER AND BETTER ENVIRONMENT

- Avoid single-use plastic.
- Promoting clean and affordable energy.
- Go for sustainable agriculture.
- Reduce food waste.
- Plant more trees and go paperless.
- Promote green innovations.
- Conserve water and electricity.
- Use reusable products instead of disposable ones.
- Educate people for the sake of environment
- Conserve water
- Choose sustainable things
- Reduce, Reuse and cycle

CONCLUSIONS :

The rapid economic growth experienced by India is resulting in adverse and damaging environmental conditions that are affecting the people of India as well the wider global population. In the case of India, this is further made worse by the high population density and population growth rates. The existing environmental laws, although cover a wide variety of environmental concerns, they seem to be unproductive due to lack of implementation, the lack of resources, and technical challenges faced by a large number of Indian companies. Under these conditions, India has to adopt some sustainable actions that need to address the numerous issues facing the country together with environmental degradation in order to sustain its prospects for continued economic growth (Ranganath, 2015). Sustainable development that is, both a wealthy economy and a healthy environment that in many respects is the goal of diverse interest in the area of environmental issues, is the key for the future of India and the world. Sustainable development implies managing the diverse interests of a prosperous economy and at the same time maintaining a healthy environment. Based on extensive literature search, we recommend that India undertake a new approach in the fight against environmental pollution. The key element of this new initiative is the shared and cooperative participation of the people, the government, the industrial sector, and NGO's. This type of approach seems to have worked for a few countries and it appears to be a doable solution for India too. A series of steps are recommended that could lead to an improved environment and at the same time prove to be helpful for the Indian population. Furthermore, to reduce the growing problem, it is recommended that India undertake proven waste to energy conversion techniques which have been adopted by the European Union.

References :

- Divan Shyam and Martha L. Noble [1991], Environmental Law and Policy in India, M.N. Tripathi Pvt. Ltd., Bombay.
- Environmental Issues Concerning India and the world.
- "Environmental Concerns in India: Problems and Solutions", Mahesh Chandra. Journal of International Business and Law. Volume 15, Issue-1 Article -1.
- Environmental Governance in India: Issues and Challenges Dr. Shridevi S. Suvarnakhandi* Assistant Professor, Dept. Of Political Science, B.L.D.E. Association's Law College Jamkhandi, Bagalkote District, Karnataka, India. International Journal of Political Science (IJPS) Volume 7, Issue 2, 2021, PP 13-32 ISSN 2454-9452 <https://doi.org/10.20431/2454-9452.0702004> www.arcjournals.org
- SOME IMPORTANT ENVIRONMENTAL PROBLEMS IN INDIA AND THEIR REMEDIES. C. Tripathi and G. Tripathi. ResearchGate, <https://www.researchgate.net/publication/237009398>.
- Wikipedia- The free Encyclopedia - Environmental issues in India

07

National Education Policy: Challenges and Opportunities

Dr. Vijay R. Bhange

Associate Professor

Purushottam Thote college of Social Work,
Nagpur

Abstract:-

The New Education Policy (NEP) unveiled by the Government of India in July 2020 represents a monumental shift in the country's approach to education. This paper provides a comprehensive analysis of the NEP, discussing its key features, potential benefits, challenges and implications for India's educational landscape. It explores how the NEP aims to reshape education to align with the needs of the 21st century and foster holistic development among learners.

Introduction :

The Indian education system is one of the oldest in the world, with a rich history dating back to ancient times. It has undergone numerous transformations over the centuries, but it continues to play a pivotal role in shaping the future of India. Its historical evolution, current challenges and potential opportunities for improvement. The Indian education system has a rich and diverse history dating back thousands of years. With its roots in ancient Gurukul systems, it has evolved significantly over time to meet the changing needs of society.

The roots of the Indian education system can be traced back to the Gurukul system, where students lived with their gurus (teachers) and received holistic education encompassing not only academic subjects but also ethics, values and life skills. This system

emphasized experiential learning and individualized instruction. During British colonial rule, the education system underwent significant changes with a focus on producing a workforce to serve the colonial administration. This period saw the establishment of institutions like the Indian Institutes of Technology (IITs) and the Indian Institutes of Management (IIMs), which have since become renowned globally.

Structure of the Indian Education System:

1. Pre-primary and Primary Education: The foundation of education in India starts with pre-primary and primary education, typically from ages 3 to 14. This stage is crucial for building a strong educational base.

2. Secondary Education: After completing primary education, students move on to secondary education, which spans from grades 9 to 12. Here, they follow the curriculum set by respective state boards or national boards like the CBSE (Central Board of Secondary Education).

3. Higher Education: After completing secondary education, students have the option to pursue various streams, including science, arts, commerce and vocational courses. India has a vast higher education system comprising universities, colleges, and institutes offering undergraduate, postgraduate and doctoral programs.

4. Technical and Professional Education: India boasts prestigious institutions like the Indian Institutes of Technology (IITs) and the Indian Institutes of Management (IIMs) that offer specialized technical and management education.

Vision of New Education Policy

"The NEP 2020 envisions an India Centred education system that directly contributes to the evolution of our nation enduring into an equitable and vibrant knowledge society by giving them a top-class quality of education." Through this NEP, our country's education system and research facility

will become more robust and with the help of this, students who spent thousands of dollars on education in foreign countries will get global standards in line with India. Through this policy, children who are in the age group of 3 to 6 years will have access to free, safe, high-quality, developmentally appropriate care and education by 2025. Right now, there is a severe learning crisis in India because children are enrolled for pre-primary but fail to attain basic skills.

- Restructuring of the school curriculum and pedagogy to the new 5+3+3+4 pattern

- The new curricular structure was designed in the interest of learners at different stages of their development, such as 3 to 8, 8 to 11, 11 to 14, and 14 to 18 years.

- The Foundation stage will be of 5 years: 3 years of pre-primary and grades 1 and 2

- The preparatory stage will be of 3 years: Grades 3, 4, and 5

- The middle or upper primary will be of 3 years: Grades 6, 7, and 8

- High or secondary stage will be 4 years: Grades 9, 10, 11, and 12

- All stages mentioned above will incorporate Indian and regional traditions, ethical reasoning, socio-emotional learning, quantitative and logical reasoning, digital literacy, computational thinking, scientific temper, languages, and communication skills.

Major Reform in National Education Policy

- Students now take a school examination, which was conducted by the appropriate authority in grades 3, 5, and 8.

- Board examinations for 10th and 12 will be continued but redesigned with the aim of holistic development.

- PARAKH (Performance assessment, review, and analysis of knowledge for holistic development), a new national assessment platform, will be set up.

- Mathematical thinking and scientific temper coding will start in class 6

- Vocational education will start in school

from 6th grade, including internships.

- The 10+2 structure will be replaced by 5+3+3+4...

- The new system will have 12 years of schooling and 3 years of preschool/Anganwadi

- Till grade 5th this policy will emphasize local language/regional language/mother tongue as the medium of instruction.

- At school and higher education, Sanskrit will also be included at all levels as an option for students, which includes three language formulas.

- Literature on India and other classical languages will also be available.

- No student would be forced to learn any Language.

- Higher education will receive flexibility in subjects.

- There will be multiple entries and exit points with appropriate certification for higher education.

- UG program can be 3 or 4 years with multiple exit options with appropriate certification in this period. A certificate will be awarded after one year, an advanced diploma after two years, a degree after three, and a bachelor with research after four years.

- Academic Bank of Credit (ABC) will be created in which digital academic credit students earn will be stored through different HEIs and transferred and counted for the final degree.

- The curriculum in all subjects has been reduced to its core essentials.

- Through this, they focus on critical thinking, discovery, inquiry, discussion, and teaching based on analysis and holistic learning methods for education.

- Regulator for higher education will be light but tight.

- Focus on E-learning so that they can reduce their dependency on textbook

- Under the new policy, education will get 6% of GDP earlier, it was 1.7%, which will boost the education system.

- By the end of 2040, they aim that all HEIs will become multidisciplinary institutions, each

of which will have 3000 or more students.

- In the next 15 years, college affiliation will be phased out.

- At least one oversized multidisciplinary HEI should be built in or near every district by 2030.

- Aim to achieve 100% youth and adult literacy.

- NTA will offer a common entrance exam for admission to HEIs

The first policy came in 1968, and the 2nd one came in 1986 which was later amended in 1992.

As we know, young children grasp new things quickly when we speak in their language instead of some other language which they are not used to, and this policy also recognizes the same; thus, they added a point in this new policy that children up to grade 5 will be taught in their mother language, but it can also refer to grade 8 if required.

- For this, textbooks will also be made available in their language. Still, if it is not possible to provide, the language of interaction between teacher and students will be their home language.

- From grade 1 onwards, young children will get exposure to two to three languages, which may increase their speaking proficiency, interaction, and ability to recognize the same by grade 3.

Higher Education under New National Education Policy

- Higher education plays an important role in improving human well-being and developing India. Through this NEP, they aim to increase their GER from 26.3% to 50% by 2035, and around 3.5 cr new seats will also be added to higher education institutions.

- Under this, UG education could be 3 or 4 years with a number of entry and exit options.

- Multidisciplinary education and Research University will be set up with global standards.

- HECI (Higher Education Commission of India) will be the only body for all higher education (except medical and legal education)

- HECI will have four independent verticals: NHERC (National Higher Education Regulatory Council) for the directive, GEC (General Education Council) for standard setting, HEGC (Higher Education Grants Council) for sponsoring, and NAC (National Accreditation Council) for recognition.

- Globalization of higher education.

- An academic bank of credit will be established in which credit earned by the students during their academics from different HEIs could be stored and transferred at the time final degree.

- The national research foundation will act as a peak body that fosters a strong research culture and builds research capacity covering higher education.

New Education Policy: Advantages & Disadvantages

Recently many changes have been introduced in the academic system of India starting from the school to college level. New National Education Policy has been approved by the Union Cabinet reflecting all the changes.

This newly approved plan talks about major transformational reforms in the Indian academic sector which are appreciated by many. Along with appreciation, there is also criticism which focuses on the drawbacks of this new education policy.

Following ARE THE Advantaged and Disadvantaged of New Education Policy 2020

Advantages:

1. The Government aims to make schooling available to everyone with the help of NEP 2020.

2. Approximately two crore school students will be able to come back to educational institutes through this new approach.

3. According to the national education policy 2020, the 5+3+3+4 structure will replace the existing 10+2 structure. This structure is focused on student's formative years of learning. This 5+3+3+4 structure corresponds to

ages from 3 to 8, 8 to 11, 11 to 14 and 14 to 18. 12 years of schooling, 3 years if Anganwadi and pre-schooling are included in this structure.

4. For children up to the age of 8, a National Curricular and Pedagogical Framework for Early Childhood Care and Education will be designed and developed by NCERT.

5. According to the national education policy 2020, the Education Ministry is to set up a National Mission on Foundational Literacy and Numeracy. The responsibility for successful implementation for achieving the foundation of numeracy and literacy for all students till class three falls upon the states of India. This implementation is scheduled to be done by 2025.

6. One of the merits of NEP 2020 is the formation of the National Book promotion Policy in India.

7. Appropriate authorities will conduct the school examinations for grades 3, 5 and 8. The board exams for grades 10 and 12 will continue but the NEP 2020 aims to re-design the structure with holistic development.

8. Parakh national education policy is to be set up by the Government.

9. Special daytime boarding school "Bal Bhavans" to be established in every state/district in India. This boarding school will be used for participation in activities related to play, career, art.

10. According to the national education policy 2020, an Academic Bank of Credit will be established. The credits earned by the students can be stored and when the final degree gets completed, those can be counted.

11. According to the national education policy 2020, Multidisciplinary Education and Research Universities at par with the IITs and IIMs will be set up in the country. These are scheduled to be set up for introducing multidisciplinary academic.

12. The same list of accreditation and regulation rules will be used for guiding both the public and private academic bodies.

13. Phased out college affiliation and autonomy will be granted to colleges.

14. By the year 2030, it will be mandatory to have at least a four year B. Ed degree for joining the occupation of teaching.

15. For making the students prepared for future pandemic situations, online academic will be promoted on a larger scale.

Drawbacks:

1. In the National Education Policy 2020, language is a negative factor as there is a problematic teacher to student ratio in India, thus introducing mother languages for each subject in academic institutes is a problem. Sometimes, finding a competent teacher becomes a problem and now another challenge comes with the introduction of the NEP 2020, which is bringing study material in mother languages.

2. According to the national education policy 2020, students willing to complete their graduation have to study for four years while one can easily complete his/her diploma degree in two years. This might encourage the pupil to leave the course midway.

3. According to the national education policy 2020, students of the private schools will be introduced to English at a much earlier age than the students of the Government schools.

The academic syllabus will be taught in the respective regional languages of the Government school students. This is one of the major new education policy drawbacks as this will increase the number of students uncomfortable in communicating in English thus widening the gap between sections of the societies.

Implementation:

The new education policy in 2020 came after 30 years and is all set to change the existing academic system of India with the purpose of making it at par with the international standard of academic. The Government of India aims to set up the NEP by the year 2040. Till the targeted year, the key

point of the plan is to be implemented one by one. The proposed reform by NEP 2020 will come into effect by the collaboration of the Central and the State Government. Subject wise committees will be set up the GOI with both central and state-level ministries for discussing the implementation strategy.

Conclusion:

With the introduction of NEP 2020, many changes have been made and one of those is the discontinuation of the M. Phil course. Even though there are many drawbacks to the new education policy, the merits are more in number. It is believed by many that by implementing these changes, the Indian academic system will be taken a step higher.

References:

- Rusen Kumar: ;INDIA'S NATIONAL EDUCATION POLICY 2020:AN OVERVIEW Paperback – 11 September 2020
- Kalpana k. Mahajan : National Education Policy 2020: Reflections from Stakeholders Paperback
- Butt Krushiad : National Higher Education Policy 2020: How to Make It Happen?
- Kumar ; National Education Policy 2020: Policy Reforms and Perspectives (Hardbound-2023)
- <https://legislative.gov.in/constitution-of-india>
- https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2021.pdf

08

CHILDREN LIVING IN CHILD CARE INSTITUTIONS AND THEIR PROSPECTS: AN EMPIRICAL STUDY WITH REFERENCE TO AMRAVATI DIVISION OF MAHARASHTRA

MOHD SHAKEEL AHMED MOHD GAYAS

Research Scholar

COLLEGE OF SOCIAL WORK, BADNERA,
AMRAVATI

ABSTRACT :

India is home to largest number of children in the world's children. It is estimated that about 40 per cent of children are in difficult circumstances or vulnerable. In every country of the world children are sent to children's home or other types of child care institution for various reasons. Every child's circumstances and causes are different which force them to admit in child care institutions. The major problems faced by the children are like poverty, orphan, broken family, child trafficking, child abuse, child labor etc which force them to admit in child care institution. A Child care institution is the place to provide care, treatment, education, training, all round development and rehabilitation to the children. All Children have a right to protection against any kind of abuse, neglect, exploitation or suffering. This paper is an attempt to look into the prospects related with children living in Child care institution.

KEYWORDS: Children, Child care institutions.

I. INTRODUCTION :

India is home to the largest number of children population in the world. It is estimated that about 40 percent of children are in difficult circumstances or vulnerable condition which

include like children without family support, children forced into labour, child abused, trafficked children, streets children, vulnerable children, children affected by substance abuse, by armed conflict, civil unrest, natural calamity etc. Survival, growth, development and protection of the children are very large numbers therefore need priority focus and attention. The Constitution of India guarantees Fundamental Rights to every child in the country and empowers the State to make special provisions for children. The Directive Principles of State Policy specifically guide the State in securing the tender age of children from any kind of abuse and ensuring that every child are provided opportunity and facilities to develop in a healthy manner in conditions of freedom and dignity. The State is responsible for ensuring that childhood is protected from any kind of exploitation and moral and material abandonment. A loving and caring family is the best place for their nurture and culture. While family is ideally best suited for a child, in the absence of family or family support, the State is mandated to provide care and protection to the child. The State has to initiate appropriate measures through laws, policy, schemes, and programmes for the development of vulnerable children. The development of any nation depends upon the development of children. Children's development is as important as the development of any other material resources. The development of children in one nation depends upon the care taken by the nation. In today's world it is found that children have to face various problems like child trafficking, child marriage, child abuse, child labor, poverty etc. Because of these problems children are considered as the most vulnerable section of society and also the concept of child care and child care institution are emerged in the society. Children placed in child care institution are separated from their parents or from their families. Therefore the process of development

inside the child care institution is become a challenging work. The Juvenile Justice (Care and Protection of Children) Amendment Act (2021) makes an effort to address issues that are connected to their development.

II. REVIEW OF LITERATURE

Aangan Trust, (2010), The Aangan Trust is a charitable organisation based in Singapore (2010), In India, institutional care is regarded as an appropriate method of caring for orphaned and underprivileged children. Several non-governmental organisations (NGOs) across the country provide institutional care to children whose families are unable to provide proper care due to poverty, illness, or other factors. Because they are orphans, they have no close relatives to care for them. However, the majority of children are semi orphans, meaning that one of their parents has died and only one is alive. As a result, it becomes difficult to provide adequate care for the child, and the parents place the children in institutions.

Usman.M (2005), conducted a study on the role of voluntary agencies in human resource development a case study of orphanages of Malappuram District in Kerala. The sample of the study constituted 20 orphanages in the district. The findings of the study were (1) he voluntary organisations play a significant role in human resource development and establishment of orphanages constitute an important contribution of voluntary sector across the globe. (2) The study found out that Malappuram district has the highest number non-recognized and non-grant orphanages in the State. (3) The funding of orphanages was mainly done through foreign-grant agencies and the old students who were raised in the orphanage. (4) The study found out that 37.85% joined the orphanage due to the poverty of their parents. (5) The orphanages had provided professional education to the inmates so that they become employable and live their lives independently after leaving the orphanages.

III. OBJECTIVES OF THE STUDY

(1) To understand the roles of staff in child care institutions.

(2) To analysis the facilities of child care institution and its impact on the development of children

IV. METHODOLOGY OF THE STUDY

This research paper is prepared by the help of both primary and secondary sources of data. The primary data are collected from the children of the institution with the help of interview schedule and the secondary data are collected from the books, annual reports, journals, articles, records (official and non-official), Newspapers, magazines, and working papers and from the internet websites, published and unpublished on children who are in need of care and protection. The study is descriptive in nature and Interview schedule was used for collecting the data. The study was conducted in all the child care institutions registered under the Juvenile Justice Act, 2015 in Amravati division of Maharashtra State. The children living in child care institutions are the universe of the study. The universe of study includes all the children's of aged group between 12 to 18 years of age of child care institutions.

V. ROLE OF STAFF IN CHILD CARE INSTITUTIONS

The staff plays a crucial role in providing a safe, nurturing, and supportive environment for children who may not have a stable family or home situation. The staff has to perform their duties for the best interest of the child.

5.1 Role of Superintendent in Child Care Institution

The person-in-charge/superintendent is responsible for the reception and admission of the child in the Child Care Institution (CCI). Superintendent maintains the institution with love, care and protection and takes every kind of responsibility for the smooth running of the institution.

5.2 Role of Child Welfare Officer or Case Worker in Child Care Institution

Child welfare officer follows the rules of child welfare committee and takes necessary

follow up action for the development of children. Child welfare officer try to know the background of children in the institution and take necessary steps for the further development of children.

5.3 Role of Counsellor in Child Care Institution

The counselor try to know the background, mental status of the children and take necessary follow up action for the behavior modification of the child. Counselor provides inputs about children in the meetings of child care institution.

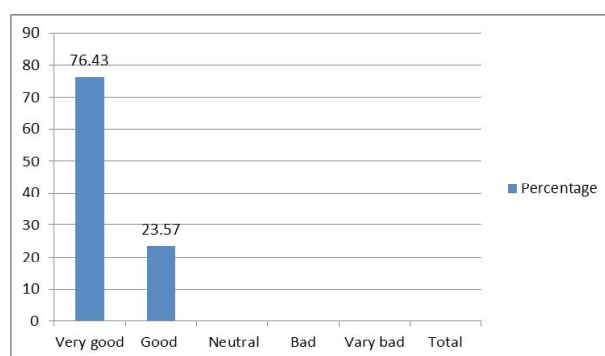
5.4 Role of House Father / House Mother

House father or house mother takes care of children of the child care institution. In a child care institution children have to maintain daily routine as per the instruction of the institution. House father or house mother report the daily status of the child to the superintendent and maintain discipline among the children of child care institution.

VI. THE FACILITIES OF CHILD CARE INSTITUTIONS AND ITS IMPACT ON THE CHILDREN

The primary objective of child care institutions is to provide a safe, nurturing and supportive environment for children who are in need of care and protection. The development of children is highly related with the steps taken by the child care institution. Apart from the role of the staff members it is also important that how the child cares institution provide space for the overall development of children or how the child care institution helps in the educational, mental and social development of children.

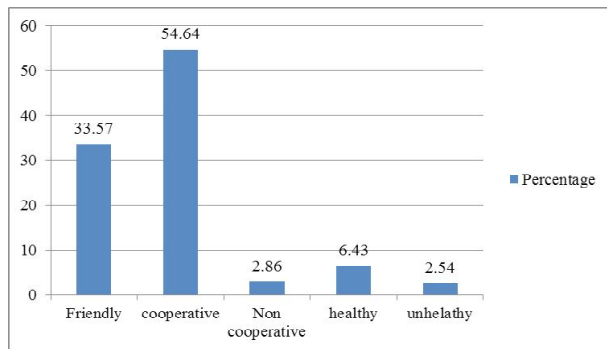
6.1. Percentage wise Distribution children about their feeling in the institution

Source: Primary data collected from the field

The above figure shows that majority (76.43%) of children were feeling very good in the institution, Followed by (23.57%) of children were feeling good in the institution. The data indicates that child care institution has provided child friendly atmosphere.

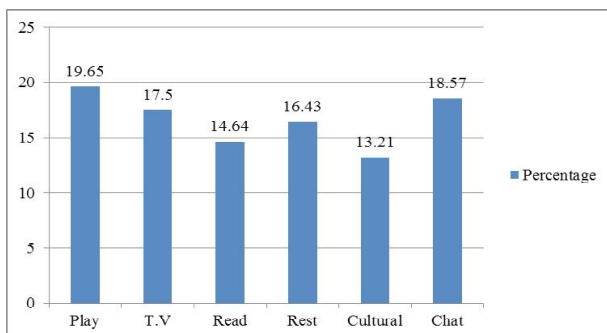
6.2. Percentage wise Distribution relationship of children with Institution’s Staff

Source: Primary data collected from the field

The above figure shows that the opinion of respondent regarding their relationship with the staff member. Majority of i.e. (54.64%) respondents have co-operative relationship with their staff member, followed by (33.57%) told that they have friendly relationship with their staff member, where (6.43%) opines that they have healthy relationship with their staff member, (2.86%) have non cooperative relationship with their staff member and (2.54%) said that they have unhealthy relationship with their staff member.

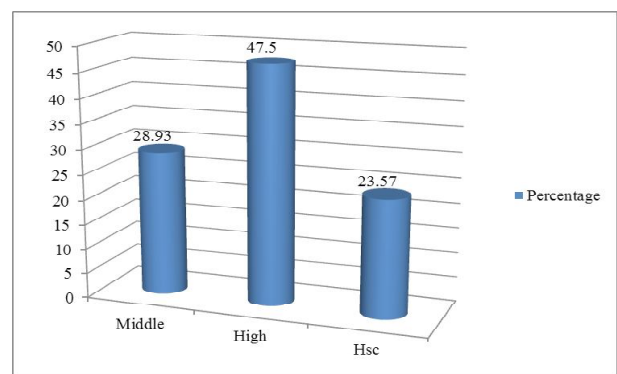
6.3. Percentage wise Distribution opinion of respondent regarding free time activities in institution

Source: Primary data collected from the field

The above figure shows that majority of the children i.e. (19.65%) enjoyed playing sports, followed by (17.50%) who enjoyed watching television, (14.64%) said that they enjoyed studying during their free time, (16.43%) said that they only sit in their rooms during the free time. (13.21%) children said that they enjoyed other activities like spending time with staff member or helping them in their work, (18.57%) children said that they enjoyed chatting with their friends in institution.

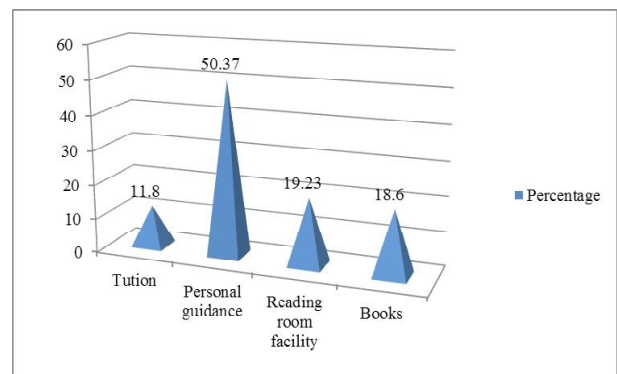
6.4. Percentage wise Distribution Children classified by Educational Status

Source: Primary data collected from the field

The above figure shows the educational status of children. It shows that the majority of children (47.50%) enrolment was in high school followed by (28.93%) in middle school and (23.57%) in higher secondary class. This shows that education is given importance in institutional care and this attracts poor parents for sending their children into children institutions.

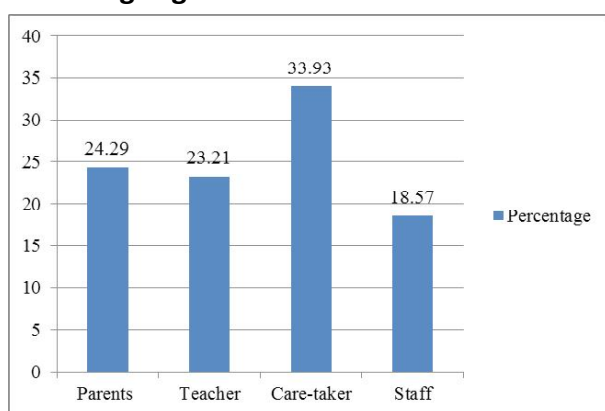
6.5. Percentage wise Distribution opinion of respondents regarding extra educational facilities

Source: Primary data collected from the field

The above figure shows opinion of respondent regarding extra educational facilities available in institution. Majority (50.37%) of children said that personal guidance by the staff, followed by (19.23%) of children said that reading room facility available in institution and (18.6%) of children said that books and other related material available in institution, (11.80%) of children said that tuition and coaching facility available in the institution.

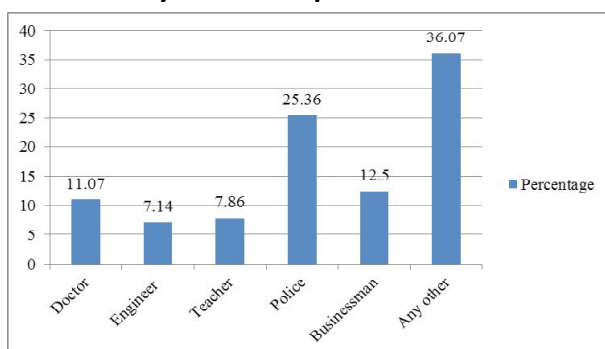
6.6. Percentage wise Distribution of Children classified by their source of inspiration for achieving higher education

Source: Primary data collected from the field

The above figure shows that the majority of the children (33.93%) percent expressed that they receive inspiration from care taker for higher education, followed by (24.29%) percent children who said parent/guardian always motivate them for their studies, (23.21%) percent children said their teachers in school motivate them to study well, (18.57%) percent children said that other staff in institution also encouraged them for completing education.

6.7. Percentage wise Distribution of children classified by Future Aspirations

Source: Primary data collected from the field

The above figure shows that most of the children i.e. (36.07 %) were not sure about the ambition in their life, followed by (25.36%) wanted to join police force, (12.50%) children wanted to become businessman, (11.07%) children expressed their desire to become doctor, (7.86%) children wanted to become teacher, (7.14%) children wanted to become engineer in their future.

VII. CONCLUSION

Children are a valuable asset of our society as they are tomorrow's youth, and the future citizens of the country. Children's development is as important as the development of material resources and the best way to develop national human resources is to take care of children. There are many children who lack a stable home and family due to their vulnerabilities. Many children grow up in child care institutions instead of nurturing and stimulating environment. The children those who live in child care institution do not have access to same opportunities as with the children those who live with their families. The children those who live in child care institution are deprived from the parental care as well as from the family care. It is important to give them opportunity by which they can integrate with the mainstream of the society. Whatever prospects they found from the child care institution it may not be sufficient for the children therefore it is responsibility of the government and civil society organization to provide them scope for their overall development in the society.

BIBLIOGRAPHY

- Bajpai, Asha (2010): The Legislative and Institutional Framework for Protection of Children in India, IHD – UNICEF
- Kothari C. R. & Gaurav Garg (2014), Research Methodology: Methods and Techniques, New Delhi: New Age International (P) Limited
- NIPCCD: Data Base of child care

institutions, registered under Juvenile Justice (Care and protection of Children) Act 2000(As amended in 2006).

- USMAN, M (2005). The Role of voluntary agencies in human resource development: A case study of orphanages in Malappuram District , Kerala
- WCD. (2017). Living conditions in institutions for children in conflict with law- A Manual by Ministry of women and child development
- The Juvenile Justice (Care and Protection of Children) Act, 2015
- The Juvenile Justice(Care and Protection of Children) Model Rule,2016
- The Juvenile Justice (Care and Protection of Children) Amendment Act,2021
- The Juvenile Justice(Care and Protection of Children) Model Amendment Rule,2022
- Aangan Trust, (2010), Annual Report 2009-10, Aangan India, Mumbai Retrieved on December 15, 2012 from <http://aanganindia.org>
- <https://wcd.nic.in>

09

Article 136 of the Constitution of India: A Patronage for Social-Legal Transformation in India

Mr. Manoj Washimkar
(Research Scholar)

Metropolitan Magistrate, Mulund, Mumbai

Dr. Ravishankar K. Mor
(Research Guide) Principal,
RTMNU's Dr. Babasaheb Ambedkar College
of Law, Nagpur

Keywords: Constitution of India, SLP, Special Leave Petition, Tribunal, High Court, Supreme Court

Introduction :

The Constitution of India is regarded as one of the most progressive and inclusive legal frameworks in the world. Among its numerous provisions, Article 136 stands out as a pivotal tool in fostering social transformation and empowering marginalized sections of society.

This article attempt to explore the role of Article 136 in India's development by examining its formal, legal aspects and its impact on transforming social fabric.

Formal Aspects of Article 136

Article 136 grants the Supreme Court of India the power of extraordinary jurisdiction. It empowers the court to grant special leave to appeal against any order, judgment, or decree of any court or tribunal in India. This provision allows the Supreme Court to review and correct grave miscarriages of justice, ensuring fairness and upholding citizens' fundamental rights.

The Supreme Court's Role in Social Transformation

The very essence of social transformation lies in the protection and promotion of human

rights, equality, and justice. By wielding the exceptional powers of Article 136, the Supreme Court plays a crucial role in bringing about such transformation in Indian society. The court's wide interpretation of fundamental rights and its proactive approach have helped break down longstanding barriers and usher in progressive changes.

Protecting Individual Rights

The Supreme Court, through Article 136, has consistently protected individual rights that were previously denied to certain sections of society. For example, in the case of Navtej Singh Johar v. Union of India (2018), the Court decriminalized consensual same-sex relationships, recognizing the rights of the LGBTQ community to equality and dignity. This landmark judgment has had a profound impact on social attitudes and acceptance, leading to a more inclusive society.

The power of the Supreme Court under Article 136 is discretionary. Discretionary power means the authority, which provides an administrative agency or official with some degree of latitude in regard to choosing the most reasonable decision among several decisions in compliance with public and private interests.

A country, particularly one as large as India, can face many issues. With such a large population, India is susceptible to many problems. However, administrative powers are given to authorities to deal with these situations, but authorities also have some discretionary powers. These powers enable them to keep a close eye on every decision made by ministerial councils. These powers enable the country to maintain its liability. And these powers are accountable if a country faces a crisis and assist in maintaining law and order in the country in certain situations. Hence, discretionary powers play an essential role in maintaining the country in the worst situations. Unlike administrative powers, which enforce judicial laws, discretionary powers delegate authority to one person to act or not act somehow. For example,

in our country, discretionary powers are granted to the President and governor to act as they see fit on specific topics, and these powers are granted to them through delegation.

So, in our constitution, most problems are taken into account, and if administrative rules cannot solve some problems, authorities are given some discretionary powers. Exceptional situations are considered with the help of discretionary powers. In India, the President and governor are given these discretionary powers to select legislative or state assembly members, among other things.

These powers are also free of the judiciary and legal issues. The discretion of these powers enables our country to make appropriate decisions and solve problems that general rules cannot solve. Hence, in simple terms, we can say that these discretionary powers help maintain law and order in the country.

Constitutional Provisions behind Special Leave Petition

Special leave to appeal is filed before the Supreme Court under Article 136 of the Constitution.

Can High Court review its order if SLP is rejected by the Supreme Court?

The dismissal of an SLP against an order or judgment of a lower forum is not an affirmation of the same. High Courts can still review their own judgment even if the SLP is rejected by the Supreme Court. Supreme Court has also clarified that it will not make any difference whether the review petition was filed before the filing of a special leave petition or was filed after the dismissal of a special leave petition.

What is a Review Petition?

The review petition is a petition in which it is prayed before the Court of law to review its order or judgement which it has already pronounced.

The Court may accept a review petition when a glaring omission or patent mistake or like grave error has crept in earlier by judicial

fallibility. When a review takes place, the Court take fresh stock of the case but just correct grave errors that have resulted in the miscarriage of justice. Also, judicial review can only correct a “patent error” and not “will not minor mistakes of inconsequential import”.

The provision of review is an exception to the principle of stare decisis. Principle of stare decisis binds courts to follow legal precedents set by previous decisions.

Constitutional Provisions behind Review Petition

Under Article 137 of the Constitution of India and the rules made under Article 145, the Supreme Court of India has the power to review its judgment pronounced by it. As per Supreme Court rules, a review petition is to be filed within 30 days of the pronouncement of judgment or order and that petition should be circulated without oral arguments to the same bench that delivered the judgment.

Who can file a review petition?

It is not necessary that only parties to a case can seek a review of the judgment on it. As per the Civil Procedure Code and the Supreme Court Rules, any person aggrieved by judgment can seek a review.

No oral arguments by lawyers except in death penalty cases

Review petitions would ordinarily be entertained without oral arguments by lawyers. It is heard “through circulation” by the judges in their chambers. In exceptional cases, the court allows an oral hearing. In a 2014 case, the Supreme Court held that review petitions in all death penalty cases will be heard in open court by a Bench of three judges.

Who hears the review petitions?

Review petitions are heard, as far as practicable, by the same combination of judges who delivered the order or judgment that is sought to be reviewed. If a judge has retired or is unavailable, a replacement is made keeping in mind the seniority of judges.

Should the Court allow every review petition?

The court does not entertain every review petition filed. It exercises its discretion to allow a review petition. Usually, the court allows a review petition only when it shows the grounds for seeking the review.

Grounds for seeking a review of a judgment

Supreme Court laid down three grounds for seeking a review of a verdict –

- the discovery of new and important matter or evidence which, after the exercise of due diligence, was not within the knowledge of the petitioner or could not be produced by him;
- mistake or error apparent on the face of the record;
- any sufficient reason that is analogous to the other two grounds.

Note: In the Union of India v. Sandur Manganese & Iron Ores Ltd case (2013), the court laid down nine principles on when a review is maintainable. The court held that **a review is by no means an appeal in disguise** whereby an erroneous decision is reheard and corrected but lies only for patent error.

Examples of review petitions recently in the news

Supreme Court agreed to review its Sabarimala verdict¹ but refused to do so in the Rafale case. Brief facts of the abovementioned case as follows:

The Sabarimala Temple, considered the abode of Lord Ayyappa, is located in the Periyar Tiger Reserve in the Western Ghat mountain ranges of Pathanamthitta District, Kerala. The temple is known for its unique religious practices devotees undertake a 41 day penance, renouncing worldly pleasures, before they visit the temple. Devotees consider Lord Ayyappa to be a celibate deity. Women in their ‘menstruating years’ (between the ages of 10 to 50) were customarily prohibited from entering the temple to protect celibacy.

The exclusion of women was first challenged at the Kerala High Court. In 1991,

the Kerala High Court in *S. Mahendran v The Secretary, Travancore* held that the exclusion was constitutional and justified, as it was a long-standing custom. The practice did not violate women devotees' Rights to Equality and Freedom of worship.

In 2006, Indian Young Lawyers Association filed a public interest litigation petition before the Supreme Court challenging the Sabarimala Temple's prohibition of women from the temple premises. The Association argued that the custom violates the Right to Equality under Article 14, as the practice is 'derogatory to the dignity of women'. Freedom of religion under Article 25 states that 'all persons are equally entitled to freedom of conscience and the right freely to profess, practise and propagate religion'. The exclusion of women devotees violates that right.

The Travancore Devaswom Board, an autonomous body formed by the Travancore Cochin Hindu Religious Institutions Act, 1950 manages the Sabarimala Temple's administration. They argued that the exclusion of women was an essential practice in their religion. Further, they argued that the exclusion was not against all women, but only women between 10-50 years of age. Considering the celibate nature of the deity, this exclusion was reasonable. They emphasised that the Sabarimala is a religious denomination, and was protected under Article 26 of the Constitution. Article 26 of the Constitution guarantees a religious denomination the right to manage its own internal religious affairs.

Further, the Sabarimala custom was protected by Rule 3(b) of the Kerala Hindu Places of Public Worship (Authorisation of Entry) Rules, 1965 (Public Worship Rules). It listed the class of persons not entitled to worship in a public place, and included 'Women at such time during which they are not by custom and usage allowed to enter a place of public worship'. The rule allowed the exclusion of women from public

places of worship, if the exclusion was based on 'custom'. In contrast, section 4 of the parent Act, namely the Kerala Hindu Places of Public Worship (Authorisation of Entry) Act, 1965, stated that regulations that 'discriminate in any manner whatsoever, against any Hindu on the ground that he belongs to a particular section or class' cannot be made.

The State of Kerala initially supported the exclusion but changed their stance mid-way. They submitted that women should be allowed entry into the temple, as age based restriction (between ages 10-50) on women can turn out to be a lifelong restriction there is no guarantee that women would live as long as 50-55 years. They argued that customary practices can be struck down by the court for fundamental rights violation.

On August 18th 2006, the Supreme Court issued notices to the parties. On March 7th 2008, the matter was referred to a 3-Judge Bench. The matter was next heard seven years later, on January 11th 2016. On February 20th 2017, the Court expressed its inclination to refer the case to a Constitution Bench. Finally on October 13th 2017, the three-Judge Bench composed of Chief Justice Dipak Misra, Justices R. Banumathi and Ashok Bhushan ordered a 5-Judge Constitution Bench to pass Judgement on the case.

Over seven days of hearings, the Constitution Bench heard arguments on five key issues. First the parties discussed whether the prohibition of women violated the Right to Equality, the Right against discrimination and the abolition of untouchability. The second set of arguments were on whether the prohibition of women at Sabarimala was an 'essential religious practice', and who decides what is essential to a religion. Third, the SC heard arguments about whether the Sabarimala Temple is a 'religious denomination' or a sub-group within a larger religious organisation. Article 26(b) of the Constitution gives religious denominations the right 'to manage its own affairs in matters of religion'. Fourth, they

examined if the Public Worship Rules allowed a ban on women. The fifth issue was whether the Public Worship Rules allowing the custom went against the parent legislation, which disallowed discriminatory practices. On September 28th 2018, a 4:1 majority held that the prohibition of women at the Sabarimala Temple is unconstitutional. Justice Indu Malhotra dissented. Here are the four opinions:

The majority ruled that Sabarimala's exclusion of women violated the fundamental rights of women between the ages of 10 to 50 years. They further held that the devotees of Lord Ayyappa were not a separate religious denomination. Justices Misra, Khanwilkar and Chandrachud held that the custom was not an essential religious practice. While the Judges in the majority did not explicitly comment on whether the custom was against the right to equality under article 14, they stated that the practice was discriminatory as per Article 15. Justice Chandrachud stated that the right against untouchability is vast, and includes any kind of social exclusion based on notions of 'purity'. Further, Rule 3(b) of the Public Worship Rules which allowed the custom of prohibition of women as unconstitutional. SCO breaks down each judge's decision on key questions in the case in the Judgment matrix. In her dissent, Justice Indu Malhotra observed that in a secular polity, 'It is not for the courts to determine which of these practises of a faith are to be struck down, except if they are pernicious, oppressive, or a social evil, like Sati.'

More than 50 petitions, seeking a review of the 2018 Judgment were filed by various organisations including the National Ayyappa Devotees (Women's) Association, the Nair Service Society and the All Kerala Brahmin's Association. On November 13th 2018, the Court began hearing the review petitions in open court.

One year later, on November 14th 2019, by a narrow 3:2 majority, the Bench delivered a Judgment keeping the review petitions

pending. Speculating that other freedom of religion cases may object to the reasoning in the 2018 Sabarimala Judgment, they referred certain overarching constitutional questions to a larger 9-Judge Bench. These overarching issues pertain to women's access to public religious institutions.

In 2007, the Ministry of Defence issued tenders for the purchase of 126 fighter aircraft, in line with the procedure set out in the Defence Procurement Procedure (DPP). In particular, the Union would purchase 18 from abroad in 'fly-away' condition, while 108 would be manufactured in India by Hindustan Aeronautics Limited (HAL) via a 'transfer of technology' from a foreign company. After an extensive selection process, the Union selected the French company Dassault. Dassault manufactures the Rafale twin-engine fighter aircraft. By 2015, price negotiations were in their final stage.

These review petitioners allege that the judgment rests on incorrect factual claims made by the government. The Apex Court reserved order on the review petitions with regards to the limited question of whether leaked documents could be placed on the record. On April 10th 2019, the court held that the classified documents could be placed on the record, dismissing the Union's objection. On May 10th 2019, the court reserved judgment in the review petitions. On November 14th, it dismissed the review petitions, emphasising that it had limited scrutiny of defence contracts under its Article 32 jurisdiction.

Combating Social Discrimination

Article 136 has been instrumental in the Supreme Court's efforts to eradicate various forms of discrimination entrenched in Indian society. In the case of Vishakha v. State of Rajasthan (1997), the Court laid down guidelines for dealing with sexual harassment at workplaces, providing women with a safety guidelines and measures.

Furthermore, Article 136 also fosters

social transformation by promoting equality. The provision allows the Supreme Court to review cases that involve discrimination based on caste, religion, gender, or any other forms of social bias. By doing so, it acts as a catalyst for social change, as it ensures that discriminatory practices are challenged and eradicated. This provision has been particularly impactful in the fight for women's rights, as it has allowed for the review of causes related to gender discrimination, harassment, and violence against women.

Another aspect to consider is the role of Article 136 in shaping public opinion and discourse around social issues. The Supreme Court often takes up cases that have social and political significance, thereby bringing attention to these matters and fostering public debate. This spotlight on social issues contributes to raising awareness and ultimately leads to social transformation. For example, landmark cases related to the protection of the environment have led to increased environmental consciousness and the promotion of sustainable practices within the Indian society.

In conclusion, Article 136 of the Constitution of India undeniably holds a critical role in facilitating social transformation within the country. By granting the Supreme Court the power to review any case, it ensures justice, equality, and fairness. This provision has enabled individuals to seek justice and challenge discriminatory practices. Moreover, it has acted as a trigger for public discourse and helped empower women but also fostered a societal shift towards gender equality.

Addressing Socioeconomic Inequities

Indian society has long grappled with deep-rooted socioeconomic disparities. The Supreme Court, utilizing the powers under Article 136, has consistently worked towards narrowing these gaps. In the so-called "Right to Food" case, *People's Union for Civil Liberties v. Union of India* (2001), the Court held that the right to food was

inherent in the right to life, ensuring access to food for the marginalized and vulnerable sections of society. This judgment has shaped subsequent government policies, leading to significant social progress.

Conclusion :

Article 136 of the Constitution of India has played a significant role in fostering social transformation by empowering the Supreme Court to act as a guardian of citizens' rights. Through its formal, legal aspects and proactive approach, the Supreme Court has transformed India's social fabric by protecting individual rights, combating discrimination, and addressing socioeconomic inequities. While there is still much work to be done, Article 136 remains a powerful tool in the ongoing quest for a more inclusive and just society.

End Notes/ References :

1. "Special Leave Petitions in Indian Judicial System" (PDF). Lawsenate.com. Retrieved 2023-03-04.
2. "Pritam Singh vs The State on 5 May, 1950". Indiakanon.org. Retrieved 2023-03-04.
3. M P Jain Indian Constitutional Law, 8th Edition, 2018 Revised by Justice Chelameswar and Justice Dama Seshadri Naidu
4. Constitutional Law of India (Author: Dr. J.N. Pandey) 58th Edition
5. Constitutional Law of India (In 3 Volumes) by H. M. Seervai Edition: 4th Edition, Reprinted 2023
6. WP (Crl.) 225/2018; RP (Crl.) 46/2019
7. <https://unacademy.com/content/karnataka-psc/study-material/polity/discretionary-power>

(Footnotes)

1. WP (Crl.) 225/2018; RP (Crl.) 46/2019

Women Development

Ms. Rachana L. Dhadade

Assistant Professor

Ms. Shalini Tore

Assistant Professor

Orange City College of Social Work, Nagpur

Introduction :

The word 'Women Empowerment' itself implies that women are not powerful enough - they need to be empowered. This painful truth has been in existence for a long long time. It is in recent years that noticeable work started beginning to lift women out of the abyss of insignificance and powerlessness. The patriarchal society suppressed women's freedom across the world. Women were not allowed to vote or even put forward any opinion. Women were confined to their homes. As time progressed, they realised that their life meant much more than just serving in the household. As more and more women started crossing the man-made barriers, the world began to witness the rise of women. Unlike men, women never try to stifle the voice of their opposite gender.

They hold the hands of all the downtrodden people - men and women both - and they pull them out of misfortune as they try to improve their lives.

The History of Women Empowerment

The history of women empowerment does not start from an exact date, It is a cumulative process. However, there are certain movements, protests, revolutions that furthered the cause of women empowerment much more speedily. In the ancient days and even in the recent past, women, in hundreds of countries, were not allowed to vote. As time passed, more

and more women came together and made their voices heard. Gaining voting rights significantly lifted the position of women in society. Many suffrage movements campaigned daily in support of women's voting rights. In the US, individuals like Elizabeth Stanton and organisations like National American Woman Suffrage Association, National Woman's Party played a key role in securing the voting rights for women. In the UK, the Women's Social and Political Union aggressively campaigned for women's suffrage. It is a shame for society at large when we consider that many countries granted women the right to vote after a very long time. Kuwait, Qatar, Zaire, Bahrain, Andorra, Central African Republic etc granted women the right to vote after the second half of the 20th century. No woman can be empowered if she is not financially independent. Gone are the days when women had to depend on their fathers or husbands to get things that they wanted. From the 20th century onwards women got more opportunities to join the workforce. However, at the same time, many women in England were forced to work both in the workplace and in the household to support the family. After the Second World War women, on their own, chose to join the workforce. Today more and more jobs are opening up for women. Women are proving to be worthy of the designations assigned to them.

In the household, too, women have gained significant decision-making powers. The decision to have a baby or not is now decided by both men and women. The use of contraceptive pills empowered women further. Women can now enjoy unhindered work life and education. Women empowerment cannot be successful if the women in the lower rung of the society are not empowered. After the onset of the 21st century, women belonging to the grassroots level have found many vocational works, labours that were only reserved for men. Today there are many female masons, bus

drivers, petrol pump attendants, farmers etc. And all these women are doing their job extremely well.

Women Empowerment in India

Women empowerment in India cannot be compared with that in other countries. Women were highly respected in the Vedic ages. The focus on women's education was never absent.

The word 'Sahadharmini' was known from the Vedic days. Sahadharmini means - equal partner. It is thus very clear that women in India in ancient days enjoyed respect, education and reverence. As time passed the Indian culture was contaminated with the conservative Middle Eastern and British culture. As a result, the power and respect that women enjoyed were lost. Gradually after independence, women started regaining the lost power. Today women are everywhere. The country saw its female Prime Minister and President, the country has many eminent female sportspeople like Saina Nehwal or P.T Usha, the country has been blessed with talented women scientists like A. Chatterjee or B Vijayalakshmi. Women are joining the combat forces in India without any hesitation. However, many women in India are still finding it hard to come out of the clutches of patriarchy - particularly in the rural sector. The empowered women must urge these women to raise voices, protest and seek help from the authorities.

Role of Women in the Development

India is the largest democracy where almost half of the population are females. What is the status of women in the country? Is it helping the communities in growth? Amartya Sen is a Nobel Prize winner in economics and says 'every one of us can use the good that matters, Utilities that are gotten from a loaf of bread can differ from one person to another. Every person in society has their job and has roles to fulfil, we do not have the right to differentiate between them and suppress them. Women altogether play two roles in society that is doing

services as well as their household domestic chores, yet they get neglected when it comes to their contribution to society. More than half of the jobs done by women are poorly paid or unpaid. The job is not protected and all the surrounding business is informal. If the country achieves or even gets near to the goal of bringing gender equality, then it is estimated that the country will cross US\$700 billion in GDP by the year 2025.

Inequality and the Way Forward

Today, more than ever, women are enjoying freedom. They can decide on their own. However, there is a long way to go. Women must protest against the use of religion to suppress them. Not all military positions are open to females. There is a wage gap in the film industry, in sports and normal jobs. The women need to use their hard-earned power to banish all the injustices that they have been facing for time immemorial. The term women empowerment refers to gender equality. It especially favours women rights. Women empowerment all refer to the empowerment of women to take all decisions from their choice. So that she can take all of the decisions for her social and economic development. Empowerment of women will surely encourage all of the women to stand for their education and the life of their own choice. The women empowerment mission encourages women to be self-reliant. So that she can have positive self-esteem and generate potential in herself to compete with the world and to make the position of her choice. This is only possible if equal opportunities in society will also be available for women. Empowering women would mean encouraging them for their socio-economic development. From ancient times women have suffered a lot in society. They were not given the equal right to education and to be self-reliant. They were only restricted to household works. They were kept away from education and development. Women constitute half of the population however her contribution

to the economy of India is very low. This depicts that there are not equal opportunities available for women in society and the responsibilities which are given to them do not have any contribution to the GDP of the country. To develop India as a superpower the development of women is equally important and it should be a priority to give her a chance to develop herself. To achieve it we should focus mainly on the education of girls. Moreover, they also get equal pay to the men for equal work. To empower the women our goals also should be to remove child marriage and the dowry system from the whole nation. The Indian government is also working to make India more suitable for women so they can also get equal opportunities and can grow themselves. In this regard, the supreme court of India also made it mandatory to provide admission to the National defence academy for women. The Indian government also declared that Military schools also will be available for women from now onwards. A common approach to handle this problem can be a remarkable solution for it.

Conclusion :

As mentioned above Women and Development go together and they have a vital role to play when it comes to sustainable development and the realization of human rights for all. Equality for women in society is also important economically, politically, socially, culturally, and environmentally.

References :

<https://www.icliniq.com/articles/healthy-living-wellness-and-prevention/harmful-effects-of-improper-housing#:~:text=Substandard%20housing%20can%20affect%20mental,lead%20to%20poor%20self%2Ddevelopment.>

<https://www.vedantu.com/english/essay-on-women-empowerment>

https://naarisamata.org/women-empowerment/?gclid=EAlaIQobChMIpdKl0LggQMV4oJmAh25mAdvEAYASAAEgKTo_D_BwE

DEVELOPMENT OF COPYRIGHT REGIME IN INDIA

Rahul Dhoble

Asst. Prof. at RTMNU's Dr. Babasaheb Ambedkar College of Law, Nagpur
Universal Declaration of Human Rights, Article 27(2)

“Everyone has the right to the protection of the moral and material interests resulting from any scientific, literary or artistic production of which he is the author” [1]

When an artist creates, he expresses an opinion. Whether it is in the form of a painting a photograph, a motion picture or in any written form, that opinion is of the artist, by the artist, and must be protected. In this who and what entity financed or provided the means for its production should have no bearing and no relevance to the determination of ownership in the opinion produced. Moral rights are representative of social values concerning authorship, creativity and artistic work. They are based on a belief that artistic creation is something more than an attempt to earn a livelihood.

Moral rights flow from the fact a literary or artistic work reflects the personality of the creator, just as much as the economic rights reflect the author's need to keep body and soul together. The creativity impulse and the work are of value of society, through his work, the artist provides an important service to society. By recognizing these aspects of artistic life, moral rights bring a culture focus to copyright law.

Moral rights or *droit moral* originated in French law. The Rome Act of 1928 added the *droit moral* to the Bern convention of 1886.

Article 6bis(1) of the Berne Convention provides:

“Independently of the author's economic

rights, and even after the transfer of said rights, the author shall have the right to claim authorship of the work and to object to any distortion, mutilation or other modification of or other derogatory action in relation to the said work, which would be prejudicial to his honour or reputation. [2]"

The term "moral rights" comes from the French droit moral. These moral rights are:

1. Droit de divulgation: "the right of publication". It given the author the right to decide whether to publish or not to publish the work.

2. Droit a la paternite: "the right of paternity". It given the author the right to claim authorship of a published or exhibited work.

3. Droit au respect de loeuvre: "the right of integrity". It gives the author the right to prevent alteration and other actions that may damage the author's honour or reputation.

In the legislative schemes of French and German law and their many derivatives, moral rights rank as a category at least the equal of economic rights. However, the two schemes differ in the basic assumption – French law renders moral rights perpetual as well as inalienable (in some sense), thus creating a necessary duality between economic and moral rights, whereas German law gives both moral and economic rights the same duration and treats them monastically as branches of the same tree.

Moral rights in the continental tradition are normally thought to be "inalienable". The Berne Convention speaks of an author retaining such rights even after relinquishing the copyright Raymond Sarraute refers to them as the "inalienable, unbarrable and perpetual nature of the French moral right" ³.

2. AK. Agrawal & SS Priyatham, Moral Rights in Copyright Law (2003) 8 SCC (Jour) 3

3. Ibid

Indian Scenario: Unique Issues post Amendment:

Under Indian Copyright Act, moral rights find expression in Section 57. Initially this section

was only applicable to literary works, thus leaving authors of other work in a vacuous hole. But in Mannu Bhandari V. Kala Vikas Pictures this position was corrected and the amplitude of Section 57 was widened to include work other than literary ones. Also by affording recourse to authors in cases of complete destruction of their work, Section 57 has arguably been interpreted as granting the moral right of integrity to the author in distinction with the authors repute.⁴ That is to say that Indian law has moved beyond or at the very least widened the very scope of an author's reputation to include his sum corpus and gone on to seek protection of intellectual property injected by the author into his work even when such a work is incapable of influencing his reputation directly.⁵ In many legal systems however, even the Berne Convention's provision have regularly been interpreted by commentators and other legal instruments ⁶ to disallow recourse to author's in case of complete destruction as the aforementioned argument pertaining to the extrinsic measure of an author's repute continues to hold good and it has been commonly understood that rights pertaining to non-existent works cannot be said to exist. Having said that, countries like France adhere to regimes which make heavy weather of moral riddance and as stated above, make moral rights perpetual and alienable. The Indian judiciary seems to have concurred with the French in this matter at least.

4. In Amarnath Sehgal v Union of India (2005) 30 PTC 253 complete destruction of a work was included within Section 57(1)(a), Moral rights seek to preserve an author's repute which has traditionally been connected with an existing work and its display thereof to the public.

5. Ibid

6. Patents copyrights, Trademarks and Allied rights, 7th Ed., Sweet & Maxwell London. 522(2010)

7. Mira T Sundara Rajan, Moral Rights in the Public Domain : Copyright Matters in the

work of Indian National Poet C. Bharati Singapore
Journal of Legal Studies 161(2001)

Further, an issue of equal concern is division amongst different institutions of the Indian legal system itself. For example, courts in India have held the destruction of a work have negative consequences for an author's reputation, at the very least, because it would reduce the overall size, and possibly quality, of his artistic corpus.⁷ Yet, the court contemporary liberalist sentiments cannot be interpreted to conclude that every player of the Indian legal system has supported such calls to widen the amplitude of moral rights. The Indian legislature has in fact consistently worked to erode the scope of widely interpreting Section 57. For instance, up until 1984 Section 57(1)(b) could be interpreted to conclude that moral rights could outlive the term of copyright because the provision did not address this specifically; an amendment of Section 57 in 1984 clarified the legislature's position.

To restrain or claim damages in respect of any distortion, mutilation, modification or other act in relation to the said work which is done before the expiration of the term of copyright if such distortion, mutilation, modification or other act would be prejudicial to his honour or reputation.

Realigning the Indian position with the widely popular international law interpretation of the relevant provisions of the Berne Convention, the amendment denuded the right of integrity to the expiration of the term of copyright in the work even where the Berne Convention allows for countries to extend the framework of moral rights well beyond the expiry of the copy right under Article 6(1).⁸ Perhaps it is in light of the aforementioned provisions of the TRIPS agreement – that waive the obligation of countries with respect to adhering to this particular provision of the Berne Convention that the Indian position seems to have developed in such a way. It is submitted that this altered

position, though very much in line with interpretations of other states and not in breach of contemporary standards of jurisprudential discipline (since many regimes like Germany, England etc have similar provisions that draw on stable monistic interpretations of the Hegelian model has created a myriad functional irrationalities in the working of the regime.

Consider an example highlighted by M.Kochupillai in her article on moral rights, a case where "X" a famous musician and poet performs at Siri Fort auditorium (New Delhi) on Jan 2000. "Y" a person in the audience records the performance and after the expiry of the 50 year performer's right period, makes the work available to the public. Now presume that "Z" for reasons best known to her mutilates and distorts the recording in a manner that harms the reputation of X. In these facts and in the light of Section 57, does X not have a right to prevent this mutilation or claim damages (presuming X is still alive)? If X is deceased at the time of the mutilation don't his successors have a right to seek an injunction and claim damages?⁹

8. "Independently of the Author's economic rights, and even after the transfer of said rights, the author shall have the right to claim authorship of the work, and to object to any distortion, mutilation or other modification.

9. Ibid

Further to illustrate the problem upon which the amendment in grounded consider the following argument which is based purely upon the objectives of copyright law. Intellectual property rights stem from relatively contemporary reinterpretations of traditional property rights. Amongst various techniques of granting these rights that could be used for enforcing this system of owning trading and disseminating intellectual property, the most common one-which.

Now given that it is a bundle wherein strands of rights (moral or economic) can exist independently of each other, there is no reason

to suggest that a copyright should mandatorily exist as a sum of blanket rights that cease to exist all at once or swell into collective existence. Indeed, exclusive economic rights need trimming for the purposes of balancing dissemination and monopolies that might be created. But moral rights present no such dilemma. They merely seek to preserve the most personal of the 'original author's rights and his alone, not of the distributor or the copyright owner.. Thus they exclusively and non-intrusively (with respect to knowledge based utilitarian – objective of dissemination) further that side of objectives which protect personal rights and therefore incentivize the intellectual property regime. This submission, vastly different from the monistic interpretation of the Hegelian model, echoes within Kant's comprehension of the duality of copyright owing to which he distinguished a real right from a personal one which can never be alienated even if the copyright as a 'whole' is transferred.¹⁰ The Berne convention Article 6bis, draws from this Kantian thought). This is not surprising given the strong assumptions under any legal system with regard to protecting basic rights of reputation and expression of any individual. Indeed, it has even been argued that moral rights possess as much under copyright law (in theory again) as do fundamental rights in the constitutional sphere.¹¹

10. Lior Zemer, *The Idea of Authorship in Copyright*, Ashgate Publishing Ltd. Pg.61 (2007)

11. M. Kochupillai, *Moral Rights Under copyright laws: A peep into policy Part I*, available online at <http://spicyipindia.blogspot.com/2007/12/moral-rights>.

Position in India :

The copyright law in India is quite old and the Indian judiciary, in spite of many challenges, had always strived for protecting the rights of authors. Some of the abovementioned moral rights have statutory recognition in India under Section 57 of the Indian Copyright Act 1957. This section provides an exception to the

rule that after an author has parted with his rights in favour of a published or other person, the latter alone is entitled to sue in respect of infringement. The author retains the special rights even after the assignment of the copyright. The principle underlying this section is that damage to the reputation of an author is something apart from infringement of the work itself.

A few illustrious cases are:

1) Mannu Bhandari V. Kala Vikas Pictures (P) Ltd.¹²

The defendant had produced the motion picture *Samay Ki Dhara* under assignment of filming right of the plaintiff novel *Aap Ka Bunty*.

The plaintiff claimed a special reputation for her novel *Aap Ka Bunty* and submitted that her image would be lowered down before the student research scholars and the literary world if the distorted version of her novel would be allowed to be presented through the film and thus, sought permanent injunction against its screening the exhibition.

The author's objections were:

- 1) There was a change of title;
- 2) Some characters and dialogues had been changed/modified which were not present in the novel; and
- 3) The end of the film was different from that of the novel.

The Court held:

12 AIR 1987 Del 13.

(It) does not sit as a sentinel of public morals. It cannot impose its views on sex or its depictions in the works of art. Some dialogues have to be deleted from the film as they distorted the characters and thus cannot be described as necessary changes for the change in the medium i.e. from literary to audio-visual. Another change had to be made in the end of the film. Regarding title, the name *Aap Ka Bunty* should find a place in the title of the film.

Thus the court upheld the moral rights of the author and the decision of the court vindicated the view that the film producer cannot

make any unnecessary changes in the original work of the author without his or her permission.

2) K.P.M. Sundhram v. Rattan Prakashan Mandir.¹³

The plaintiff and his co-authors entered into an agreement with the defendant giving them sole and exclusive license to print and publish their works. The plaintiffs claimed that the defendants mutilated and distorted the original works by publishing various books in modified form. The defendants admitted the modifications made. The plaintiffs revoked the agreement.

The Court held:

With the revocation of agreement by the plaintiffs, no right was left with the defendants to continue to publish and sell the works, Interim injunction is also granted.

Therefore, the moral rights remain with the author and are enforceable even if all the economic rights have been licensed/assigned.

Similarly there is a catena of case-law in support of the author's moral rights. The Indian Courts have been sensitive towards the moral rights of authors and the abovementioned cases buttress this fact.

Conclusion:

13. AIR 1983 Del 461

A consideration of moral rights on the international scene reveals a pervasive dilemma. On one hand, awareness of the author's moral interests, particularly in the environment of new technologies, appears to be growing. On the other hand, international negotiators seem to have reached a stalemate in their efforts to develop a harmonization programme for moral right. The controversy over the author's moral interests runs deep. Classification of this aspect of intellectual property rights at the international level requires the resolution of complex and fundamental conflicts – divergent legal traditions, the appropriate social role of creative authorship and the very logic of internationalization itself.

On balance, it seems that the maintenance of a separate regime for the protection of moral rights, independent of the global trends towards copyright harmonization may produce more negative than positive results. When moral right do not enjoy a status equal to that of economic rights of authorship, important cultural values fall under attack. Internationalizing moral rights would allow them to keep pace with other aspects of copyright. Their presence in international copyright law could also bring a renewed cultural focus to a sphere of regulation that has become almost exclusively commercial and commodity driven. Lastly spreading awareness about copyright issues amongst the legal fraternity will surely go a long way in providing proper and adequate recognition to the moral rights of authors.

CONCERN ON ENVIRONMENTAL AND HEALTH: ISSUES AND CHALLENGES

Rajneesh Chamoli

Assistant Professor

Shrikrishna sharirik shikshan Mahavidyalay,
Wardha Maharashtra

Abstract

Much of the attention of the environmental movement today is focused on attractive organizations. For example, a primary method is based on improving and refining coverage proposals, in conjunction with political lobbying to promote acceptance of these proposals through agency funding. This is an important strategy. The environmental movement has undoubtedly contributed to the success of policy campaigns pursued by authorities by improving many of the key environmental reporting proposals. For example, consider new performance standards, pollution regulations, and improvements to the current state of your area. Climate-related issues affecting our well-being may have been a major trigger for our familiarization with the need for more advanced herbal management. It is captured through human physical play in the circle of human beings and has an impact on our health design. Ecological alternatives are weather alternatives or aggravations that are often brought about by human influences and normal organic cycles. Ecological adaptation includes unique elements such as cataclysmic events, human disturbances, and organismal cooperation. Persistent and devastating droughts, storms, heat waves, rising sea levels, melting ice sheets and warming oceans directly

harm life, wipe out habitats and disrupt human livelihoods and networks. There is likely to be. Unstable weather activity will continue or become severe as environmental conditions deteriorate.

Keywords: Environmental movement, climate, livelihoods, adaptations

Introduction :

Ecological well-being as characterized by WHO includes those parts of human well-being, including individual well-being, controlled by physical, composite, organic, social and psychosocial climatic factors . It also refers to surveying hypotheses and practices. To fix, control and prevent climate change that adversely affects the well-being of people now and in the future. Our current situation is affecting our health in many ways. Environment and climate affect human well-being. General health depends on good quality food, clean drinking water and appropriate measures for a good retreat. Catastrophic events such as storms, storms, and floods regularly kill many. Extreme rainfall triggers bowel and waterborne diseases (Fewtrell, 2003). Global environmental change poses a real challenge to well-being. Many countries have to prepare for questionable weather conditions due to unnatural changes in weather. At this point, we may not understand what lies ahead as our environment changes. Storms are spreading in some countries, dry seasons in others, and temperatures are rising around the world. El Niño winds affect climate around the world. His El Nino event in 1997/98 had a profound impact on the welfare and prosperity of millions of people in many countries. It caused actual droughts and floods and caused pandemics. New techniques must be developed to reduce vulnerability to environmental fluctuations and changes (McMichael et al., 2003). Financial imbalances and ecological change go hand in hand.

Financial imbalances and ecological change go hand in hand. A powerless state

cannot demand the remedial principles necessary to reverse environmental change. Depletion of ozone in the stratosphere (atmosphere) is also having a significant impact on the world's environment, thereby improving human well-being and expanding the range of destructive ultraviolet radiation that reaches the earth's surface. This leads to infections such as skin cancer (McMichael et al., 2003). Remediation processes that do not strengthen the biological protective shield regularly lead to illness, while technology that can increase well-being will always protect the climate even more. Therefore, natural well-being and human well-being are closely related. Improving well-being is fundamental to healthy nature management. In any case, it is rarely given proper importance in the design of advancing technology.

Health care

General health is concerned about the possible risks to the general well-being of many local residents. I am focused. From many points of view, public health is generally a progressive idea, but it has long been established. Overall, some understanding of the causes of disease was essential for governments to create general welfare regulations and projects. It was quickly recognized that contaminated water and lack of proper waste disposal were implicated in the spread of vector-borne diseases. was known in Roman times to be an essential foundation for the general well-being of the human population (DFID/EC/UNDP/World Bank, 2002; World Health Report 2003).

Human conduct influences the widely varied vegetation specifically regions. Other than the qualities as an asset for creation and utilization, nature has a worth to and without anyone else. At the point when a specific types of creature becomes particular in a specific region, this isn't just tragic yet will have genuine ramifications for the number of inhabitants in other under these conditions the greenery will recover itself. Anyway when the gather

surpasses the bearing limit, it will influence the recovery limit and populace size. Accordingly certain species might become particular. Also nature has the ability to change squander in valuable materials, which it utilizes in its recovery measures. Think about the creation of fertilizer that is utilized to take care of the dirt and plants. Anyway when the sythesis and measure of waste surpasses the limit of the nature to change, the waste amasses and changes the nature into a waste belt (The World Health Report 2003). Contingent upon the half seasons of the waste segments, eco-qualities and normal creation esteems might be lost for outrageous significant time frames.

Environment and human health

Environmental issues affecting our health have been one of the main drivers that have increased awareness of the need for better environmental management. Human-induced changes in our environment in almost all aspects of life have affected our health patterns. The assumption that economic growth is the only indicator of human development is not true. We expect that urbanization and industrialization will bring prosperity, but the downside is that it leads to overcrowding and diseases associated with poor quality drinking water, leading to an increase in waterborne diseases such as infectious diarrhea and airborne bacterial diseases such as tuberculosis. Heavy urban traffic causes an increase in respiratory diseases such as asthma. Pesticides used in agriculture, increasing food supplies during the Green Revolution, affected both farm workers and all of us who consume the produce. Modern medicine has promised antibiotics to solve many health problems, especially those related to infectious diseases, but bacteria have found ways to develop resistant strains, often even changing their behavior in the process, so it is necessary to continue to create new antibiotics. Many drugs have been found to have serious side effects. Sometimes the treatment is as

harmful as the disease itself (World Health Report 2002). Consequently, the development has created a number of long-term health problems. While better health care has led to longer life expectancies and reduced infant mortality, it has also led to unprecedented growth in our population, which has a negative impact on environmental quality. A better health status of a society will lead to a better lifestyle only if it is combined with an equalizing population growth.

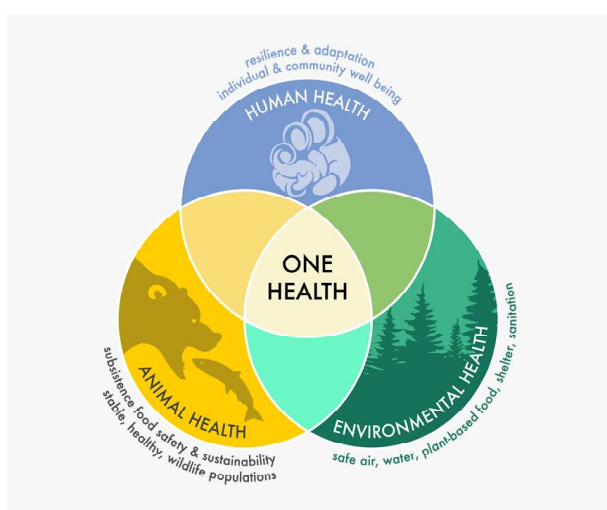

Fig 1 Health and environment
Globalization and infectious disease

Globalization is a global process involving the internationalization of communication, trade and economic organization. This is accompanied by parallel changes such as rapid social, economic and political adjustments. Although globalization can improve the lives and living standards of certain population groups, globalization increases economic inequality in industry for the poor and marginalized in the informal and formal economic sectors of developing countries (Pruss-Ustun et al, 2003-2005). Tuberculosis (TB) kills about 2 million people every year. In India, the disease has re-emerged and is now more difficult to treat. In 1993, the WHO declared that tuberculosis had become a global emergency. It is estimated that between 2002 and 2020,

approximately 1,000 million people will be infected, more than 150 million people will become ill, and 36 million will die from tuberculosis if control is not rapidly strengthened (FAO/UNEP/WHO, 2004). Tuberculosis is an infectious disease that spreads through the air. Only people with air in their lungs. When infected people cough, sneeze, talk or spit, they release TB bacilli into the air. If a healthy person inhales them, he becomes infected. Symptoms include prolonged fever, cough and weight loss. It is estimated that each active tuberculosis patient infects an average of 10-15 people per year if left untreated. However, people infected with tuberculosis may not develop the disease. Immunity stagnates for years. When a person's immune system is weakened, they are more likely to develop active tuberculosis (FAO/UNEP/WHO, 2004). Malaria is a life-threatening parasitic disease spread by mosquitoes. In 1880, a single-celled parasite called plasmodium was discovered to be the cause of malaria. It was later discovered that the parasite is transmitted from person to person through the bite of a female Anopheles mosquito, which requires the blood of the eggs of the enemy to grow.

Concern on Eco-values

Human behavior affects flora and fauna in certain areas. Besides the values of production and consumption as a resource, nature has its own value. When a certain animal species isolates itself in a certain area, it is not only sad, but it has serious consequences for the populations of others, in such conditions the flora and fauna themselves recover. However, if the harvest exceeds the carrying capacity, it affects the ability to recover and the population size. As a result, certain species may disperse. In the same way, nature can transform waste into useful materials that it uses in its regenerative processes. Consider producing compost that is used to feed the soil and plants. But when the composition and amount of waste exceeds the transformation capacity of nature,

waste accumulates and becomes nature's waste zone (The World Health Report 2003).

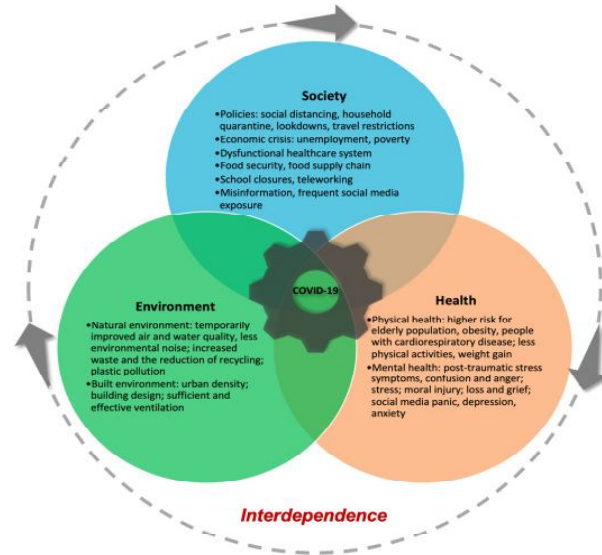

Fig-2 Interdependence

Conclusion :

Climate related issues that influence our wellbeing have been perhaps the main triggers in the expanding familiarity with the requirement for better natural administration.

The progressions in our current circumstance enlisted by human exercises in essentially every circle of life have affects our wellbeing designs. Ecological change is a change or aggravation of the climate regularly brought about by human impacts and normal biological cycles. Ecological changes incorporate different components, like cataclysmic events, human obstructions, or creature cooperation. More continuous and exceptional dry spell, storms, heat waves, rising ocean levels, liquefying icy masses and warming seas can straightforwardly hurt creatures, obliterate the spots they live, and unleash devastation on individuals' livelihoods and networks. As environmental change deteriorates, risky climate occasions are turning out to be more continuous or serious.

References :

1. Cramer, W., et al., Executive rundown, in: Chapter 18: Detection and attribution of noticed effects (filed 18 October 2014), pp.982–984, in IPCC AR5 WG2 A 2014
2. Settele, J., et al., Section 4.3.2.1: Phenology, in: Chapter 4: Terrestrial and inland water frameworks (chronicled 20 October 2014), p.291, in IPCC AR5 WG2 A 2014
3. Hegerl, G.C.; et al. “Ch 9: Understanding and Attributing Climate Change”. Chief Summary., in IPCC AR4 WG1 2007
4. Oppenheimer, M., et al., Section 19.7.1: Relationship between Adaptation Efforts, Mitigation Efforts, and Residual Impacts, in: Chapter 19: Emergent dangers and key vulnerabilities (archived 20 October 2014), pp.1080–1085, in IPCC AR5 WG2 A 2014

There are no trees except the one: Searching for Roots in Dilip Chitre's The Felling of the Banyan Tree

Mr. Sulok Birendrasingh Raghuwanshi
Asst. Prof. in English,
Orange City College of Social Work, Nagpur

Abstract :

Time and again questions have been raised about the relevance of the environmental and ecological perspective of literature from different sections of the academia. Ecocriticism is a broad way for literary and cultural scholars to investigate the global ecological crisis through the intersection of literature, culture, and the physical environment. 'The Felling of the Banyan Tree' (1980) focuses on a particular time in a family's history when a drastic decision has to be made by the father. This decision involves the demolition of houses on a hill and the cutting down of a huge Banyan tree which has stood for centuries in the same spot. The problem of destruction of the ecology in the name of development looms large in the poem. Dilip Chitre shares his feeling of alienation and displacement with the help of the Metaphor of the Banyan tree. The tree is not only metaphor for his life, but also for the family's upheaval. Undoubtedly, the theme of ecological imbalance, uprootedness, dehumanization, alienation and existential angst against industrialized, commercial and consumerist culture, the characteristics trait of the modernist poetry over the entire world, looms large in the poem.

Objectives:

1. To study the eco-criticism.
2. To study about Dilip Chitre.
3. To study about the poem "The Felling

of a Banyan Tree" (1980).

4. To study the theme of alienation in eco-criticism.

Introduction :

With the evolution of man from a bipedal mammal to modern technologically developed man, his relationship with the environment and that of nature has evolved through the passing phases of wonder, fear, reverence, respect and indifference. However, rarely has there been any attention given to trace in literature the relationship that exists between man and nature with such urgency as it is done today. One major reason for this is the global environmental crisis that threatens the life system on earth, one that is well documented in its various manifestations of industrial pollution, resource depletion and population explosion. Time and again questions have been raised about the relevance of the environmental and ecological perspective of literature from different sections of the academia. "The very fact that literature cannot exist in a vacuum and that all creative activity takes place on this earth where life exists (sic), is reason enough for all literary—environmental connections. Moreover, texts envelop a natural world, which becomes a part of the subject on the printed page. Even if such tendencies are not explicit, they are bound to emerge in later interpretations." Glen A. Love goes one step further when he points out that "Teaching and studying literature without reference to the natural conditions of the world and the basic ecological principles that underlie all human life seems increasingly short sighted, incongruous." Animesh Roy (2014)

Ecocriticism-

Ecocriticism is a broad way for literary and cultural scholars to investigate the global ecological crisis through the intersection of literature, culture, and the physical environment. Ecocriticism originated as an idea called "literary ecology" and was later coined as an "-ism". Ecocriticism expanded as a widely used

literary and cultural theory by the early 1990s with the formation of the Association for the Study of Literature and Environment (ASLE) at the Western Literary Association (1992), followed by the launch of the flagship journal ISLE: Interdisciplinary Studies in Literature and Environment in 1993, and then later the publication of *The Ecocriticism Reader*. Ecocriticism is often used as a catchall term for any aspect of the humanities (e.g., media, film, philosophy, and history) addressing ecological issues, but it primarily functions as a literary and cultural theory. This is not to say that ecocriticism is confined to literature and culture; scholarship often incorporates science, ethics, politics, philosophy, economics, and aesthetics across institutional and national boundaries. Ecocriticism remains difficult to define. Originally, scholars wanted to employ a literary analysis rooted in a culture of ecological thinking, which would also contain moral and social commitments to activism. As Glotfelty and Fromm 1996 famously states, “ecocriticism takes an earth-centred approach to literary studies,” rather than an anthropomorphic or human-centered approach. Many refer to ecocriticism synonymously as the study of “literature and the environment” (rooted in literary studies) or “environmental criticism” (interdisciplinary and cultural). Ecocriticism has been divided into “waves” to historicize the movement in a clear trajectory. The “first wave” of ecocriticism tended to take a dehistoricized approach to “nature,” often overlooking more political and theoretical dimensions and tending toward a celebratory approach of wilderness and nature writing. Ecocriticism expanded into a “second wave,” offering new ways of approaching literary analysis by, for example, theorizing and deconstructing human-centered scholarship in ecostudies; imperialism and ecological degradation; agency for animals and plants; gender and race as ecological concepts; and problems of scale. The “third wave” advocates for a global

understanding of ecocritical practice through issues like global warming; it combines elements from the first and second waves but aims to move beyond Anglo-American prominence. There are currently hundreds of books and thousands of articles and chapters written about ecocriticism Derek Gladwin (2017).

Literature Review: Robert Lee (2012) in his paper states that while children’s literature, the regional novel and the quest for the historic foundations of regional identity and belonging have each been productive areas for academic enquiry in recent years, the notion that there may be a point at which all three conjoin has been relatively neglected. There is a valuable, little-mined seam of children’s books, waiting to tell something of what it means to belong (or not to belong) in the North-East of England. It seems reasonable to assume that at least part of our sense of identity and belonging – not to mention our perception of other places – is formulated by childhood reading, and it is certainly not difficult to see how understandings of regional identities and histories might be given special impetus by stories aimed at younger readers. The novels by David Almond’s *Clay* (2005), Catherine Cookson’s *Our John Willie* (1974), Frederick Grice’s *The Bonny Pit Laddie* (1960) and Robert Westall’s *The Machine-Gunners* (1975) and *The Wind Eye* (1976). In analysing these texts, the aim is to examine how they deal with issues of belonging and alienation and how they express these themes through landscape, culture, language and the narratives of regional history.

Clelia Clini (2017) in the paper ‘Home is the Place You Have Never Been To’: A Woman’s Place in the Indian Diasporic Novel’ aims at refocusing the debate on the complex nature of the diasporic experience, where public and private discourses over issues such as displacement, identity, and belonging overlap and clash. Through the analysis of Meera Syal’s novel *Life Isn’t All Ha Ha Hee Hee* and Tishani

Doshi's *The Pleasure Seekers*, Clini examines how, caught between contrasting discourses over national and transnational belonging, celebrations of hybridity, and the call for 'authenticity', Syal's and Doshi's characters articulate the negotiation between hegemonic and counter-hegemonic discourses relating to the model of an Indian diasporic femininity that is split between tradition and modernity.

Alienation in Dilip Chitre's Poetry: Dilip Chitre, a respected and versatile artist and film-maker, is known as one of India's most popular modern poets and writes in both English and Marathi. His work is featured in most serious Indian anthologies.

"I regard my poetry as essentially autobiographical and historical. It describes my engagement with persons and places, the progression of time, death, and loss, memory and perhaps a hope of liberation to which I cling." 'Father Returning Home' focuses on a certain individual, a commuting father, returning home from work in the Indian city of Mumbai, although it could be any large city anywhere in the world.

The atmosphere within the poem, narrated by a son or daughter, is rather gloomy and pessimistic. There is little emotion shown as the father ends another day at work and hurries back to a house that is not altogether a home. Dilip Chitre, painter and film-maker as well as poet, taps into his own father's biography and creates a powerful and imagistic poem, the speaker closely observing the actions of the unhappy protagonist. Purushottam Chitre, his father, is said to be the inspiration for this poem as he migrated from his birth town of Baroda to Mumbai to try and better his life. In the poem life is not so easy any longer - the father has become a figure of pathos and has lost his 'raison d'être'. The poet has also been influenced by this city:

"Mumbai figures in my early Marathi and English poetry in different ways and at several levels. I perceived the metropolis in juxtaposition with primordial nature as perceived

in my childhood. There was a discord. There was a sense of manmade alienation that haunted me." Andrew Spacey (2019).

The Felling of the Banyan Tree- 'The Felling of the Banyan Tree' was first published in his book 'Traveling in A Cage', 1980 and has since become a poem for study in many Indian schools and colleges. The great banyan, helpless to resist, is hacked at by dozens of men. It's like something out of a battle or war...in fact, this felling does seem to foretell the coming environmental struggles that are still ongoing globally, but especially in countries like India, so used to wilderness but now having to cope with industry, new economics and expanding populations Dr. Sargar Shivaji Dhondiram (2018). 'The Felling of the Banyan Tree' focuses on a particular time in a family's history when a drastic decision has to be made by the father.

This decision involves the demolition of houses on a hill and the cutting down of a huge tree which has stood for centuries in the same spot. It is an autobiographical poem, being Dilip Chitre's exploration of a time when he was uprooted from Baroda to the city of what was then called Bombay, modern day Mumbai Andrew Spacey (2020). Dilip Chitre has spoken about this early influence of Mumbai on his portraits well as his life as an artist.

He says: "They (his poems) begin with my experience of my uprooting from my native Baroda. I entered Mumbai when I attained puberty. Simultaneously, Mumbai entered my poetry. Being a precocious reader, my grounding in literature was wider and deeper than my academic upbringing, and often at variance with it. I was passionately interested in music, photography, drawing, and painting since the age of 10. In Mumbai, I had opportunities to mingle with artists, musicians, film technicians and photographers much older than I." Dr. Sargar Shivaji Dhondiram (2018)

Alienation in 'The Felling of the Banyan Tree':

So the banyan tree is a metaphor for his life, for the family's upheaval. And the man

responsible for the move is none other than the father, representing all that is masculine, dominant, forward looking and destructive. Contrast this with the traditional knowledge of the grandmother, representing all that is feminine - the past, nurturing, religious and conservative. This patriarchal versus matriarchal theme is central to the poem, the speaker appearing to favour the latter but is helpless to stop the inevitable momentum of progress, as applied by the father.

The speaker has two emotions - terror and fascination. The former based on sadness and fear for the future, the latter on the awesome sight of a massive tree come crashing to the ground, revealing its rings and ancient history.

The family move to the city and the speaker now is hard hit it seems, for the only trees available are those in the subconscious. But this tree is angry (seethes), perhaps because of the way the move has happened. And there's no telling if the roots will find what they need: nourishment from the earth.

The central theme is "uprootedness", the idea of leaving a family home. The secondary theme is that of ecosystems and their destruction, specifically felling of trees for profit, in the name of progress. In the poem the two are inextricably linked - the speaker moving home coincides with the tree being cut down. The two are fused together Andrew Spacey (2020).

Dilip Chitre's 'The Felling of the Banyan Tree' apparently describes how the poet's father prior to their migration from Bombay to Baroda demolishes everything and sells it off:

"My father told the tenants to leave,

Who lived in the houses surrounding our house on the hill, One by one the structures were demolished, Only our house remained and the trees"(01-04).

But, behind the apparent simple theme lies the poet's deep concern for ecology. Not only the houses of the tenants were brought down, but all the trees surrounding the poet's houses were cut down one by one. The poet's grandmother protested against

this cutting down of trees:

"Trees are sacred my grandmother used to say Felling them is a crime but he massacred them all" (05-06).

The cutting of the banyan tree is not only a harm to the tree only but it also affects the entire environment and ecology of the place. The banyan tree forms an ecosystem in microcosmic form. Other organisms such as the insects and birds which depend on the banyan tree are equally harmed by the cutting of the tree.

"Insects and birds began to leave the tree"(16).

It is to be noted the difference in attitude between Man or the poet's father and Woman or poet's grandmother. While the poet's father gives instruction to cut down the trees, his grandmother points out that trees are 'sacred' and cutting them down is a 'crime'. The eco-feminist interpretation becomes all the more relevant here. Thus the attitude of the grandmother or the woman who tries to protect her nature as "Prakriti" or Nature is in sharp contrast to that of his father or Man who tries to dominate and show his mastery over Nature by cutting them down. Vandana Shiva nicely puts it:

"Indian women have been at the forefront of ecological struggles to conserve forests, land and water. They have challenged the western concept of nature as an object of exploitation and have protected her as Prakriti, the living force that supports life" (Shiva xxxii).

Finally the poet gives an idea of the urban landscape where the poet's family migrates. Contrary to their earlier stay at Baroda surrounded by nature, the new city of Bombay is a concrete city

"Where there are no trees except the one, Which grows and seethes in one's dream, its aerial roots, Looking for ground to strike." (Chitre 23-25) Animesh Roy (2014).

Here the man in the poem is a microcosm of all those Mumbaitees who have been uprooted from their native places and

people. We know that Purushottam Chitre, the poet's father, had migrated to Mumbai from Baroda where his ancestors had led a respectable life for many years. Chitre's was an influential and rich family in Baroda with a big house on a hill surrounded by many small houses of the tenants. But he was forced to cut all his roots and migrate to Mumbai:

"Where there are no trees except the one Which grows and seethes in one's dreams, its aerial roots Looking for ground to strike" (Chitre 23-25).

This sense of rootlessness is deeply ingrained in the mind of Chitre's father. In Mumbai, there is nobody, not even his own children, who have the time 'to share jokes and secrets with him'. Though he lives with his family in Mumbai, he feels lonely and isolated from his near and dear ones. And so he has to go into the toilet 'to contemplate man's estrangement from a man-made world'. Actually, this sense of loneliness is the result of his feeling of alienation which is the natural consequence of the sheer neglect he receives from his fellow-beings. His existence is quite insignificant to the surrounding world. Dilip Chitre has used a very beautiful image of 'a word being dropped from a long sentence' to describe an old man dropping off from the train. He is no longer relevant to the train or the remaining passengers. He is just a trivial word in the syntax of life which is very inconsequential to the overall meaning of the sentence. Such a sense of nonexistence that Mumbai creates in its inmates, it seems, pervades the lives of both the poet as well as his father.

It should be noted that the urban experience of uproot, dehumanization, alienation and existential angst against industrialized, commercial and consumerist culture is a regular presence in the modernist poetry the world over. In his sociological analysis of modernism, Raymond Williams focuses on the relationship between Modernism and metropolis between the second half of the

nineteenth century and of the first half of the twentieth century. He notes that Modernism has been seen in the new and specific location of the artists and intellectuals... within the changing culture. He notes that the key cultural factor of the modernist shift is the character of metropolis. He points out that immigration to the great cities had direct influence on technical and formal innovations of this period. It also influenced the themes of alienation, strangeness and distance so sociological dimension. In an interview for the website Rediff.com, Chitre has condemned to the same existential crises and complexities that his counterparts face in other big cities of the world. He opines that his origins are Hindu and instinct cosmopolitan. His upbringing is a strange mixture of ancient traditions and a modern secular education. He writes in two languages, English and Marathi. He is well read in European literature and world classics in translation. He has lived for many years in Bombay- on(or under) a bridge that joins two civilization. The multiple artistic and literary traditions with which Chitre works become all the As Is, Where Is Dr. Sargar Shivaji Dhondiram (2018).

Conclusion:

The feeling of alienation happens to be the off-spring of the rootlessness, a major theme of the writers living in the metropolitan cities like Mumbai. In the poem 'The Felling of the Banyan Tree' Dilip Chitre shares his feeling of alienation and displacement with the help of the metaphor of the Banyan tree. The tree is not only metaphor for the family's upheaval, but also for his life. Undoubtedly, the theme of uprootedness, dehumanization, alienation and existential angst against industrialized, commercial and consumerist culture, the characteristics trait of the modernist poetry over the entire world, looms large in the poem.

"Soon afterwards we left Baroda, for Bombay Where there are no trees except the one Which grows and seethes in one's dreams, its aerial roots Looking

for the ground to strike." Chitre (22-25)

However, the underlined message of the ecosystems and their destruction, of the Banyan tree's chopping, in the name of progress, cannot be overlooked. The poet's portrays his deep concern for ecology as well. There is discontentment regarding the way the move has happened and uncertainty regarding the possibility of the conducive emotional atmosphere for the soul and psyche at Mumbai.

This eventually paves the way for the mental state of alienation. The Banyan tree happens to be a symbol of everything that the poet has left behind in Baroda.

Reference :

1. Chitre, Dilip. "The Felling of a Banyan Tree." Travelling in a Cage, Clearing House, 1980.
2. Clini, Clelia. "Home is the Place You Have Never Been To': A Woman's Place in the Indian Diasporic Novel." Indian Literature and the World: Multilingualism, Translation and the Public Sphere edited by Rossella Ciocca and Neelam Srivastava Palgrave Macmillan, 2017.
3. Dhondiram, Dr. Sargar Shivaji. "Author or the Character? Dilip Chitre and Mumbai." Research Directions, vol.6, no.2, Aug. 2018, n. pag.
4. Gladwin, Derek. "Ecocriticism", 26 July, 2017, [https://www.oxfordbibliographies.com /view/ document/obo-9780190221911/ obo-9780190221911-0014.xml](https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780190221911/obo-9780190221911-0014.xml).
5. Lee, Robert. "Where are You Going Now?": Themes of Alienation and Belonging in the North-East in Children's Literature." Edited by Katharine Cockin, London, Palgrave Macmillan, 2012, pp.188.
6. Roy, Animesh. "Green Poems: An Ecocritical Reading of Select Indian Poems in English." MIT International Journal of English Language and Literature, vol.1, no.2, Aug. 2014, pp.92-99.
7. Spacey, Andrew. "Analysis of Poem "Father Returning Home" by Dilip Chitre". Owlcation. 19 September, 2020 [https:// owlcation.com/humanities/Analysis-Of-Poem-Father-Returning-Home-by-Dilip-Chitre](https://owlcation.com/humanities/Analysis-Of-Poem-Father-Returning-Home-by-Dilip-Chitre)

14

RURAL WOMEN AND SOCIAL TRANSFORMATION: AN OVERVIEW

Subhash B. Jadhao

Associate Professor

PurushottamThote College of Social Work,
Narsala Road, Nagpur

Abstract:

Since the independent day of our India, rural women have played an important role in every field such as in agriculture, development of society, taking the nation to the lead on the improvement path and leading the rural areas in the cleanliness force. Rural women have found themselves in significant positions and played their roles with greatest excellence. Present study is undertaken to know the role of women in transforming India, Indian government role in women empowerment, and socio-economic and political role of women. The Constitution grants equality to the Indian women and also empowers the State to accept actions of positive discrimination in favor of the marginalized and rural women. Within the structure of a democratic polity, our laws, socio-economic policies, plans and goals have targeted to attain women's development in all walks of life. This study is mainly based on secondary data, collected from government reports, books and journals. This research paper by way of conceptual, descriptive and non empirical method of research aims to study the impact women have on challenging the status quo on gender issues, efforts made on changing the description to ensure social, economic and political justice for herself to position against a range of forms of society-imposed limitations

on the man defeating the innumerable discriminations to her.

Keywords: Women empowerment, Transformation, Equality, Constitutional safeguard.

Introduction:

“Gender equality is more than a goal in itself. It is a prerequisite for meeting the challenge of reducing poverty, promoting sustainable development and building good governance.”
- Kofi Annan

In conventional Indian society, rural women were restricted to the four walls of houses performing household activities. Even a difference was made between men’s at work and women’s at work, particularly that of the women with family responsibilities. Majority of women entrepreneurs are engaged in the unorganized sectors like agriculture, agro based agriculture business, handicrafts, handlooms, kitchen activities and other cottage based industries like basket making, bamboo art making, Clay pots making etc. Empowerment strategies are diverse and refer to those strategies which allow women to realize their full potentials. They consist of greater access to knowledge and resources, greater self-government in decision making, greater ability to plan their lives, greater control over the situation that power their lives and finally factors which would free them from the shackles of norm beliefs and practices. Unless they themselves become conscious of the domination meted out to them and show idea to push forward it would not be possible to change their status much.

Some of the empowerment mechanisms could be identified as follows:

- Literacy and higher education
- Greater work participation in rationalized sector
- Higher age at marriage
- Better health care for herself and her children and family
- Self-reliance, self-respect and dignity of being a women

➤ Opportunities for higher positions of authority including good Governance.

➤ Necessary financial and services support for self employment

➤ Absolutely knowledge of her rights and over all.

Role of women in development:

Women across the world have proved themselves as competent, scholar, dynamic, vibrant, sincere and perfect in almost every aspect of polity, social associations, economic, financial, business and administration etc. They have confirmed their efficiency and perseverance to face all probability, challenges and obstacles and manifest their genius, efforts and role in shaping development exhibiting indistinguishable capabilities, in a male dominated society. Today’s educated and modern women have shed away their inhibition and fears. They have shown to the world that they are highly equipped to compete in personal and professional spheres. They are victorious both as homemakers as well as professionals, academicians, bureaucrats, politicians, etc.

Women have a great role to play in the progress of a country with her long lasting and far-reaching connect with physical as well as mental life. William Ross Wallae celebrated the women-hood and praised pre-eminent feminine force and mother-hood in his poem “What Rules the World. The refrain from this poem has become a commonly used proverb “The Hand That Rocks the Cradle Is the Hand That Rules the World” which means that “In woman is hidden the revolutionary energy which can establish paradise on this earth. Women are the companions of men, the magnificent creation of God, a multidimensional personality with the power of munificence, adjuce strength, veracity and broad mindedness. Gifted by God with equal mental ability and embodiment of love and affection, she has a significant protagonist in the evolvement for the humanity. The responsibilities squared by the women in the

society are the correct measure and appropriate index of its civilization attainment.

Plan's and Programs for women uplifting:

Several measures have been introduced to encourage women education. Incentives have been provided for larger enrollment of Girls in schools and higher seats of learning. Reduction in fees, Provision of bicycles, scholarship, lap top, tab, exclusive schools and colleges for girls and many more literacy programs like each one teach one, project approach, continuing education approach are other measures. The percentage of literacy has been risen, more girls are enrolled in technical education, like medical line, engineering, management etc. They are proving their merit in competitive examination. In India rights of women of public employment recognized under articles 16(1) and 16(2) of the constitution, grant the right of equal opportunities in respect to employment to men and women without any distinction. Women of the modern days are shifting to towns and cities.

There is education and economic independence and doors are open giving them access to areas where they are growing and blossoming as an individuals in their own right. Women are seen not only in schools, colleges but also in the military and defense field. Law, science, medical and even in aeronautics and space exploration. Women proved herself that they are also equally contributing towards nation development. Indian government role in women empowerment:

The first few plans followed a welfare approach and treated as women as recipients of aid. The first five year plan focused its attention on the problem of high infant and maternal mortality and then undertook steps to develop school feeding schemes for children and creation of nutrition sections in the public health departments and maternity and child health centers. The focus of second five year plan was on the problems of women workers. Hence policies were initiated for equal pay for equal work, provision of facilities for training to

enable women to compete for higher jobs and expansion of opportunities for part time employment. The main thrust of the third plan was the expansion of girl's education. On the social welfare side the largest share was provided. For expanding rural welfare services and condensed courses of education for adult women. The fourth plan continues to emphasize women's education. The fifth plan gave priority for training of women in need of care and protection, women from low income family's needy women with dependent children and working women. During this period a separate bureau of Women's Welfare and Development (WWD) was set up in 1976 as part of the erstwhile department of social welfare in order to intensify the country-wide efforts launched during the international year of the women. The Bureau was entrusted with the major responsibility of implementing the National Plan of Action for women besides coordinating the activities relating to women's welfare and development.

The sixth plan for the first time in India's history contained a separate chapter on Women and Development. To make the International Women's Decade a success it emphasized on three strategies via economic independence, educational advancement and access to health care and family planning. Hence varieties of programmes were taken up under different sectors of development to ameliorate the socio economic status of women. In the rural development sector the IRDP gave priority to women heads of households and about 35 percent of total number of stakeholders under TRYSEM was women. A new plan viz Empowerment of Women and Children in Rural Areas (DWCRA) was started in 1982-83 as a pilot project in the blocks of the nation. Many NGOs were requested to avail finances from the government for the above schemes and benefit women. Another program Swarnajayanti Gram SwarajgarYojana (SGSY) was launched in 1999.

The purpose is to bring assisted poor families above the poverty line by providing

income generating assets through mix of the bank credit and subsidy. Today's modern positive women are educated and have repudiated their social inhibitions and doubts. They have proved to the globe that they are highly equipped to their male-counterparts in personal as well as professional spheres of life. They are successful as homemakers as well as professionals, academicians, bureaucrats, politicians etc.

Women's role in transforming politics:

➤ In 1917, Annie Besant became president of the Indian National Congress and in 1925 Sarojini Naidu became the first Indian woman who assumed the role of President of the INC.

➤ Moving ahead with the post-independence period, India managed to elect its first woman Prime Minister Shrimati Indira Gandhi even when the western countries did not even think of women leaders at that time.

➤ The participation of women in Indian Politics has not improved at a rate of hope that it would improve given the astral role women played in national movement, the increasing focus of participation of women in politics is giving fruitful results to the Indian polity.

➤ Injecting democracy at the grass root level i.e. at the level of panchayat and municipalities India has managed to secure thousands of women representatives.

Thorough analyses of low representation at national and state level signal that the political parties are reluctant to give seats to women because of politics being a game of winning ability and power management. Women are shy of participating in politics because of increasing violence and criminalisation of politics.

➤ It is important to understand that the political representation of women is important because this is how issues related to women and other major policy decisions get the right kind of space. Experience shows that when women are in important leadership roles the policies change for good.

➤ **The Women's Reservation Bill 2023;** In

earlier, the Women's Reservation Bill or the Constitution's 108th Amendment Bill, 9th March 2020 is a pending Bill in which India plans to reserve 33 percent of all seats in the Lower house of Parliament of India, the Lok Sabha, and in all state legislative assemblies for women. The Rajya Sabha or the Upper House of Parliament has passed this Bill as lollypop in wrapper.

Women's role in social transformation

➤ Women are the companions of men, the wonderful creation of God, a multidimensional personality with the power of munificence, adjuv strength, veracity and broad mindedness. Gifted by God with equal mental ability and personification of love and affection, she has a significant protagonist in the evolvement for the humanity. The responsibilities squared by the women in the society are the correct measure and appropriate index of its civilization realization.

➤ Women do not face discrimination in employment opportunities or promotion in the academic area and in the area of pure sciences, professional and financial areas like banking has accommodated many young professional women. But the prevalence of disparity at the lower levels of society is disturbing such as women being paid less in rural labour sector. It is also being said that the Minimum Wages Act also discriminate between women's and men's wages in agriculture and construction labour sectors. There is a debate about the nutritional status of women which was raised recently when so many women won Olympic medals for India. The Indian women are nutritionally not considered as strong as their western counterparts. Despite the obvious limitations of low nutritional status compared to the males, Indian women performed exceptionally well in Olympics.

➤ In Swachh Bharat Abhiyan also, women are leading from the front. In the spheres of cleanliness and hygiene women are entrusted with the responsibility within the family. To mark this achievement, the Union Government is celebrating Swachh Shakti Saptah to highlight the

role of women in the Clean India mission and to recognize their leadership and honour the women sanitation winners.

Conclusion :

It can be said with a sense of pride and confidence that the potential of women in India is quite bright and that our prosperity will be in men and women walking hand and hand in an Equal India. Napoleon was right when he said that by educating the women we educate and uplift the whole nation. Women in India have now become more aware of their rights for higher position at work, at the same time being a perfect housewife at home. This is the glorious state at which women have reached today. The World Bank recommended that safest and only way to raise India out of poverty is to educate and boost the status of country's women. It is already observed by our great freedom fighter Mahatma Gandhiji and our 1st Prime Minister Pandit Jawaharlal Nehru. Our 1st woman Prime Minister Shreemati Indira Gandhi also focused that women have trailed behind men in almost all sectors and their status could be raised by providing opportunities for their independent means of employment/ entrepreneurship. Women have proved that they are not less than men in efficiency, hardwork or intelligence.

References :

- Baligar, G. B. (2017): Principles of Entrepreneurship Development, Ashok Prakashan, Hubli, Ed: 2017.
- Manser, Martin H. (2007). The Facts on File Dictionary of Proverbs (2nd ed.). Facts On File. p. 114.
- Sumlata G. (2014): A study on role of government of India for women empowerment, IRJCBSS Vol. II. Issue 12(I), March 2014
- <https://rajiasacademy.com/uncategorized/womens-role-in-nation-building/5374/>
- <https://legislative.gov.in/constitution-of-india>
- https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2021.pdf

15

Interventions for Resolving Marital Discord: A Comparative Analysis

Mr. Ram Haribhau Butke

Asst. Professor

College of Social Work Kamptee, Nagpur
Maharashtra

Abstract:

This research delves into a comprehensive comparative analysis of interventions designed to tackle the widespread issue of marital discord, which has profound implications for individuals, families, and society at large. The study explores the effectiveness of diverse interventions and identifies the factors influencing marital discord, shedding light on their long-term impact. Through a meticulous examination of counseling, therapy, communication workshops, and other approaches, this research uncovers varying degrees of success in addressing marital dissatisfaction and reducing conflicts. It identifies key contributors to marital discord, including financial stress, communication issues, and differing expectations, providing a foundation for tailored interventions. Additionally, the research investigates the temporal dimension of these interventions, assessing whether certain methods offer only short-term relief or establish long-term marital stability. It also examines demographic variations in intervention effectiveness, considering age, socio-economic status, and cultural backgrounds, facilitating the development of targeted support services. Furthermore, a cost-benefit analysis evaluates the economic implications of these

interventions, guiding resource allocation for marital support services. Expert insights from professionals in marriage counseling and psychology enrich the analysis. In conclusion, this research offers policy recommendations for governments and institutions to better support couples facing marital discord, ultimately promoting family stability and societal well-being. This study not only advances our comprehension of marital discord but also provides practical guidance for couples seeking assistance and professionals in the field of marriage counseling, with the goal of enhancing relationships and strengthening families in our society.

Keywords: Marital Discord, Interventions, Comparative Analysis, Effectiveness, Factors Influencing, Long-Term Impact, Counseling, Therapy, Communication Workshops

Introduction:

Marital problems happen a lot, and they can really affect people and families. When couples have conflicts, it can make them feel upset, mess up how their family works, and even hurt how their kids grow up. To help with these issues, there are different ways people try to fix their marriages. This research wants to look closely at these ways people use to fix marriage problems. The goal is to carefully study and compare how well these different ways work. By checking out lots of ways to help marriages, we want to find out which ones are the best at making things better for couples who are having a tough time. This research is important not just for couples and families but for everyone in society. If we understand better how to help couples in trouble, we can use that knowledge to make marriage counseling better and help make policies that support families. So, to do this research, we'll use strong methods like looking at what others have found, collecting real data, and talking to experts. All of this will help us compare different ways to fix marital problems and see which ones work best.

Interventions:

Interventions refer to deliberate actions or strategies designed to bring about a specific change, improvement, or impact in a particular situation, system, or individual's life. They are often employed in various fields such as healthcare, psychology, education, and social work to address problems, promote positive outcomes, or manage difficult circumstances. Interventions can range from medical treatments and therapeutic approaches to policy changes and social programs, depending on the context and goals.

Marital discord:

Marital discord refers to conflict, disagreement, tension, or disharmony within a marriage or between spouses. It signifies a state of unrest or dissatisfaction in the relationship, where spouses may have disputes, emotional struggles, or difficulties in communication that can strain the marriage. Marital discord can arise from various factors such as differences in values, expectations, communication issues, financial problems, or any other challenges that create tension between husband and wife. It is a common issue in relationships and often requires communication, counseling, or therapy to address and resolve the underlying conflicts.

A comparative analysis:

A comparative analysis is a method of examining, contrasting, and evaluating similarities and differences between two or more subjects, objects, theories, or systems to gain a deeper understanding of their characteristics, strengths, weaknesses, or implications. This type of analysis aims to highlight key distinctions and similarities to draw meaningful conclusions or insights. It is commonly used in various fields such as research, business, literature, and social sciences to make informed decisions, identify patterns, or uncover insights that can aid in making informed choices or developing a better understanding of the subjects being compared.

Findings:

- Effectiveness of Different Interventions:

The research may find that various interventions, such as counseling, therapy, and communication workshops, have different levels of effectiveness in addressing marital discord. Some interventions may prove to be more successful in improving marital satisfaction and reducing conflicts than others.

- **Factors Influencing Marital Discord:** The study may identify common factors contributing to marital discord, such as financial stress, lack of communication, and differing expectations. Understanding these factors can help tailor interventions to address specific issues.

- **Long-Term vs. Short-Term Impact:** Findings might reveal whether certain interventions provide short-term relief but do not lead to long-term marital stability. This insight could guide recommendations for ongoing support or follow-up interventions.

- **Demographic Variations:** The research may highlight how the effectiveness of interventions varies across different demographic groups, such as age, socio-economic status, and cultural backgrounds. This information can be useful for designing targeted interventions.

- **Cost-Benefit Analysis:** It could assess the cost-effectiveness of various interventions, helping individuals, couples, and policymakers make informed decisions about resource allocation for marital support services.

- **Expert Opinions:** Interviews with experts in the field of marriage counseling and psychology may provide valuable insights into which interventions they consider most promising and why.

- **Policy Implications:** The study might suggest policy recommendations for governments and institutions to support couples experiencing marital discord, potentially leading to better family stability and societal well-being.

Suggestions:

- **Survey and Data Collection:** Consider conducting surveys or interviews with couples

who have experienced marital discord and have undergone different interventions. Collecting real-life experiences and data will add depth to your analysis.

- **Longitudinal Study:** To assess the long-term impact of interventions, consider conducting a longitudinal study, following couples over an extended period to track changes in their relationships.

- **Control Groups:** Incorporate control groups into your research design to compare the effectiveness of interventions against a baseline group that receives no intervention. This can help establish causality.

- **Quantitative and Qualitative Analysis:** Utilize both quantitative data (e.g., surveys, statistical analysis) and qualitative data (e.g., interviews, content analysis) to provide a comprehensive view of the subject matter.

- **Cross-Cultural Analysis:** Explore how marital interventions may vary across different cultures and societies, as cultural factors can significantly influence marital dynamics and conflict resolution.

- **Cost-Benefit Framework:** Develop a cost-benefit analysis to assess the economic implications of different interventions, which can be valuable for policymakers and practitioners.

- **Meta-Analysis:** Consider conducting a meta-analysis of existing research on marital interventions to provide a broader perspective and strengthen the credibility of your findings.

- **Expert Panel:** Convene an expert panel of marriage counselors, psychologists, and researchers to review your findings and provide additional insights or recommendations.

- **Policy Recommendations:** Develop concrete policy recommendations based on your research findings that can guide policymakers in supporting couples in distress.

- **Ethical Considerations:** Address ethical considerations, such as ensuring participant confidentiality and obtaining informed consent,

particularly when collecting sensitive data related to marital discord.

- **Limitations and Future Research:** Clearly outline the limitations of your study and areas where further research is needed. This demonstrates awareness of the study's boundaries and encourages future exploration.

- **Practical Implications:** Summarize the practical implications of your findings for couples seeking help with marital issues and for professionals in the field of marriage counseling.

Conclusions:

In conclusion, this comparative analysis of interventions for resolving marital discord sheds light on the complex landscape of addressing relationship issues. Through an examination of various interventions, factors contributing to marital discord, and their long-term implications, several key findings have emerged. First, the research underscores that different interventions have varying levels of effectiveness in improving marital satisfaction and reducing conflicts. Counseling, therapy, and communication workshops may prove more successful for some couples than others, highlighting the need for tailored approaches. Second, common factors contributing to marital discord, such as financial stress, communication problems, and differing expectations, have been identified. Understanding these underlying issues can guide the development of targeted interventions. Third, the study suggests that while some interventions may offer short-term relief, the pursuit of long-term marital stability may require ongoing support or follow-up interventions. Additionally, demographic variations in the effectiveness of interventions have been highlighted, emphasizing the importance of considering age, socio-economic status, and cultural backgrounds when designing marital support services. The research also delves into cost-benefit considerations, offering valuable insights for individuals,

couples, and policymakers in allocating resources for marital support services. Expert opinions have been sought, providing valuable perspectives from professionals in the field of marriage counseling and psychology, adding depth to the analysis. Furthermore, the study's policy implications suggest potential recommendations for governments and institutions to support couples facing marital discord, with the ultimate goal of promoting family stability and societal well-being. As we move forward, it is recommended that future research delve deeper into the nuances of marital interventions, incorporating surveys, longitudinal studies, control groups, and both quantitative and qualitative analyses. Cross-cultural examinations and meta-analyses of existing research can contribute to a broader understanding of this crucial topic. In conclusion, this research not only contributes to the existing knowledge base surrounding marital discord but also offers practical implications for couples seeking help and for professionals working in the field of marriage counseling. It is hoped that the findings presented here will pave the way for more effective and targeted interventions, ultimately strengthening relationships and families within our society.

References:

- Gottman, J. M., & Silver, N. (2015). *The Seven Principles for Making Marriage Work*. Harmony.
- Johnson, S. M. (2008). *Hold Me Tight: Seven Conversations for a Lifetime of Love*. Little, Brown and Company.
- Markman, H. J., Stanley, S. M., & Blumberg, S. L. (2010). *Fighting for Your Marriage: A Deluxe Revised Edition of the Classic Best-seller for Enhancing Marriage and Preventing Divorce*. Jossey-Bass.
- Doherty, W. J. (2002). *Soul Searching: Why Psychotherapy Must Promote Moral Responsibility*. Basic Books.
- Bradbury, T. N., & Karney, B. R. (2019).

- Intimate Relationships. W. W. Norton & Company.
- Fincham, F. D., & Beach, S. R. (2010). Marriage in the New Millennium: A Decade in Review. *Journal of Marriage and Family*, 72(3), 630-649.
 - Beach, S. R., & Fincham, F. D. (2014). Marital Interventions for Depressive Symptoms: A Systematic Review and Meta-Analysis. *Journal of Marital and Family Therapy*, 40(1), 23-40.
 - Markman, H. J., Rhoades, G. K., Stanley, S. M., Ragan, E. P., & Whitton, S. W. (2010). The Prevalence and Predictors of Marital Dissolution. *Journal of Family Psychology*, 24(4), 587-595.
 - Knobloch-Fedders, L. M., Knobloch, L. K., Durbin, C. E., Rosen, A., Critchfield, K. L., & Nakamura, T. (2013). Discrepancies in Adolescents' and Their Mothers' Perceptions of the Family and Adolescent Externalizing Problems. *Journal of Family Psychology*, 27(3), 403-413.
 - Halford, W. K., Sanders, M. R., & Behrens, B. C. (2001). Repeated Assessment of Couple Disagreement and Child Behavior Problems in the Prediction of Marital Disruption. *Journal of Family Psychology*, 15(2), 235-246.
 - Office of National Statistics (UK). (2019). Divorces in England and Wales: 2019. Retrieved from <https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/birthsdeathsandmarriages/divorce/bulletins/divorcesinenglandandwales/2019>
 - Amato, P. R. (2000). The Consequences of Divorce for Adults and Children. *Journal of Marriage and Family*, 62(4), 1269-1287

Dr. Bapu g Gholap
Chief Editor

Peer reviewed Research Journal

Printing Area

98 50 20 32 95
75 88 05 76 95

vidyawarta@gmail.com
www.vidyawarta.com

Parli Vajjanth Dist. Beed
Maharashtra

16

महिलांच्या विकासात स्वयंसहाय्यता बचत चळवळीची भूमिका

डॉ. निलेश हरणे

मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य
महाविद्यालय नरखेड, जिल्हा-नागपूर

भारतीय समाजव्यवस्थेत व आर्थिक व्यवस्थेत महिलांना दुय्यम स्थान असल्यामुळे त्या आजपर्यंत संधीवंचित, अर्थवंचित, सत्तावंचित आणि प्रतिष्ठावंचित राहिलेल्या आहेत. महिलांच्या विकासासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करण्यात आलेले असले तरी अपेक्षित यश प्राप्त झालेले नाही. महिला समस्यांचे मूळ आर्थिक असल्याने आर्थिक सुबत्ता आली तर महिलांना दर्जा व स्थान प्राप्त होईल. समाजात महिला घटक उपेक्षित असून त्यांच्या कष्टाची, गुणांची कदर कोणीही करत नाही. आयुष्यभर लहान मोठ्यांची काळजी घेण्यात आयुष्य [पुढील] घटकाचा मान कोणी ठेवत नाही. याचे मुळ कारण आर्थिक आहे. म्हणून महिलांना आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी बनवून समाजातील पैशाला महत्त्व देण्याची प्रवृत्ती बदलून गुणांना मान देण्यासाठी एक नवे साधन स्वयंसहाय्यता बचत गट पर्व निर्माण झाले आहे.

स्वयंसहाय्यता बचत गटामुळे महिलांचे परिवर्तन होत असल्यामुळे समाज परिवर्तन होते. त्याकरीता नवा विचार, नवी व्यवस्था, नवी मानसिकता घडविण्यासाठी स्वयंसहाय्यता बचत गट महत्त्वपूर्ण आहेत. महिला सबलीकरण करण्यासाठी स्वयंसहाय्यता बचत गटाचे योगदान महत्त्वपूर्ण असल्यामुळे महिलांची विविध स्तरावरील स्थिती पाहणे संयुक्तीक राहिल.

स्वयंसहाय्यता बचत गट :

स्वयंसहाय्यता बचत गटाचे जनक डॉ. महंमद युनुस आहेत. स्वयंसहाय्यता बचत गटाची संकल्पना बांगलादेशतुन आलेली असून याद्वारे आर्थिक व सामाजिक क्रांती घडून आलेली आहे. आपल्या

अडचणीच्या वेळी एकमेकांना परस्परांना बचतीतुन आर्थिक सहाय्य करणे, आपली परिस्थिती बदलण्यासाठी स्वतःचे बीज भांडवल तयार करणे, सामाजिक प्रश्ना संबंधी विचार कशती करणे, स्वयंरोजगारीची शक्ती व आत्मविश्वास वाढविण्यासाठी परस्परांच्या सहकार्याने तयार झालेल्या दाखिल्या रेषेखालील व्यक्तीच्या गटाला 'स्वयंसहाय्यता गट' म्हणता येईल.

स्वयंसहाय्यता बचत गटाच्या व्याख्या :

“ज्यामध्ये कमीत कमी २० आणि जास्तीत जास्त ६० सदस्य एकत्र येवून महिण्याला ठराविक अशी बचत करून मासिक बैठकित आपसातील अडचणी सोडविण्याचा प्रयत्न करतात अशा समुहाला स्वयंसहाय्यता समुह असे म्हणतात.”

“सदस्याने स्वतःच्या विकासाकरीता स्वईच्छेने व स्वयंप्रेरणेने सर्वासोबत व सर्वासाठी चालविलेल्या समुहाला स्वयंसहाय्यता समुह असे म्हणतात.”

स्वयंसहाय्यता बचत गटाची वैशिष्ट्ये :

- १) गटाची स्थापना स्वयंप्रेरणेने करण्यात येते.
- २) गटाचा उद्देश आर्थिक विकास असतो.
- ३) गटाची सभासद संख्या २० पर्यंत मर्यादित असते.
- ४) बैठकीची वेळ सोयीनुसार असते
- ५) बैठकीत आर्थिक व्यवहार केले जातात
- ६) गटाची मासिक बचत ही सदस्यांना झेपेल इतकी असते
- ७) गटाचे नियम सभासदांनी स्वतः तयार केलेले असतात.
- ८) गटाचे पदाधिकारी सर्वानुमते व आळीपाळीने बदलत असतात
- ९) गटामध्ये सभासदांना आर्थिक व्यवहार प्राप्त करता येते.

स्वयंसहाय्यता समुहाचे महिला विकासातील महत्त्व

- १) गरीब महिलांची सावकारापासून मुक्तता करणे.
- २) महिलांना स्वावलंबन व काटकसरीची सवय लागते.
- ३) महिलांना कर्ज स्वबळावर मिळते.
- ४) आत्मविश्वास व स्व जाणीव जागृती निर्माण करणे.

५) व्यक्तीगत व सामुहीक प्रश्न सोडविण्याची ताकद निर्माण होते.

६) महिलांमधील संघटन मजबुत होते.

७) महिलांना समाजात महत्वाचे स्थान निर्माण होते.

महिलांच्या विकासात स्वयंसहाय्यता बचत चळवळीची भूमिका :

महिला बचत गटामध्ये ग्रामीण भागातील महिला स्वतःची ठरविलेली बचतीची रक्कम एकत्र करतात. गरजू सभासद महिला आपल्या आवश्यकतेनुसार आर्थिक सहाय्याची मागणी करतात हे सहाय्य देण्याबाबत सामुहिक व लोकशाही पध्दतीने निर्णय घेतले जातात. गटाकडून घेतलेले आर्थिक सहाय्य स्वयंरोजगारी नियमितपणे परतफेड करतात. याशिवाय सुख, दुःखाच्या प्रश्नावर चर्चा होते. गप्पा होतात, काही व्यवसाय हाती घेतले जातात.

बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांच्या सामाजिक स्थितीत बदल झालेला दिसतो. 'चुल आणि मुल' या चौकटीत अडकलेली, दारीद्वयात जीवन कुठणारी व आर्थिक दृष्ट्या परावलंबी असलेली महिला स्वावलंबी होत आहे. दुसरीकडे बचत गटामुळे ती घराबाहेर पडली आणि नव्या घडामोडीचा तिला पीरचय होऊ लागला. तिच्या मध्ये नेतृत्व क्षमता निर्माण झाल्यामुळे कुटुंबात गावात व समाजात तिला प्रतिष्ठेचे मान मिळू लागला. महिलांच्या सामुहिक क्रियेमुळे वर्धा जिल्हयास मोठ्या प्रमाणात दारूबंदीची मोहिम राबविण्यात आली आहे. बचत गटाच्या माध्यमातून लोकसंपर्क वाढल्याने महिला मध्ये सामाजिक न्याय व मानवी हक्काची जाणीव निर्माण झाली आहे. हक्क प्राप्तीसाठी संघर्षाची भूमिका घेण्याइतपत सामाजिक सक्षमीकरण महिलांमध्ये झाले आहे.

विविध व्यवसाय करणाऱ्या बचत गटाच्या सदस्यांच्या आर्थिक स्थितीमध्ये जाणवण्या इतपत बदल झालेला आहे. आर्थिक परवलंबनाची चौकट मोडीस काढत बचत गटातील महिलांनी आर्थिक स्वावलंबनाची कास धरली आहे. शेळीपालन, दुग्धडेअरी किरणारा दुकान इ. प्राप्त कर्जातून व्यवसाय सुरू केले व उत्पन्नाची मर्यादा वाढविली. बँकेच्या कार्य प्रणाली, बँकेच्या व्यवहार करण्याचे चातुर्य बचत गटाच्या महिलांमध्ये निर्माण झाले. पैशाचा व्यवहार, रोकड वहीतील नोंद

व आर्थिक व्यवहारांचे ज्ञान त्यांना अवगत झाले. व्यवसायातून उत्पन्न वाढल्याने बचत गटातील महिलांनी आर्थिक स्थिती सुधारू लागली व बरेच बचत गटातील सदस्य हे दारीद्वयरेषा पार करू लागल्याने महिलांच्या आर्थिक स्थिती मध्ये बदल झालेला दिसत आहे.

अध्ययन क्षेत्र :

प्रस्तुत अध्ययन क्षेत्र हे नरखेड तालुका आहे. नरखेड तालुक्यातील बचत गटातील ४०० महिलांचे बचत गटाविषयी मते जाणून घेण्यात आली.

अध्ययनाचे उद्देश :

१. बचत गटामुळे महिलांच्या सामाजिक सक्षमीकरणाचा अभ्यास करणे

२. बचत गटामुळे महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाचा अभ्यास करणे

गृहितकृत्य :

१. स्वयंसहाय्यता बचत गटातील महिलांच्या सामाजिक स्थितीत विधायक परिणाम होत आहे. समाजामध्ये त्यांचे नेतृत्व स्विकारले जात आहे. ग्रामीण विकास कार्यात त्यांना समावून घेतले जात आहे.

२. स्वयंसहाय्यता बचत गटातील महिलांच्या आर्थिक स्थितीवर सकारात्मक परिणाम झाला असून महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण झाले आहे.

स्वयंसहाय्यता बचत गटा मुळे सामाजिक प्रतिष्ठेत काय बदल झाला :

अ. क्र	सामाजिक प्रतिष्ठेत काय बदल	वारंवारिता	टक्केवारी
१	सामाजिक कार्यक्रमात सहभाग वाढला	१५३	३८.२५
२	समाजात सन्मानाचे स्थान मिळाले	६४	१६
३	कुटुंबात सन्मानाची वागणूक	१६	०४
४	महिला मंडळाची सभासद	११६	२६.७५
५	काहीच बदल झाला नाही	४८	१२
	एकूण	४००	१००

वरील उपरोक्त सारणीवरून असे लक्षात येते की, एकूण ४०० महिला उत्तरदात्यापैकी १५३ महिलांचा सामाजिक कार्यक्रमात सहभाग वाढला असे सांगितले अशा महिलांचे प्रमाण ३८.२५ टक्के आहे. कुटुंबात सन्मानाची वागणूक मिळणाऱ्या महिलांचे प्रमाण २६.७५ टक्के आहे तर १६ टक्के महिलांना समाजात सन्मानाचे स्थान मिळाले मान सन्मान व्यक्तीच्या प्रभावाच्या क्षमतेचा समुच्चय होय. तसेच दुसऱ्यांना प्रभावित करणे व दुसऱ्यांकडून प्रभावित होण्याची स्थिती होय रॉय, (१९९९) सामाजिक प्रतिष्ठेत काहीच बदल झाला नाही अशी प्रतिक्रिया १२

टक्के महिला उत्तरदात्यांनी व्यक्त केली.

यावरून असा निष्कर्ष निघतो कि, महिलांच्या सामाजिक प्रतिष्ठेत बदल झाला असून ह्या महिलांना समाजात सन्मानाचे स्थान मिळाले, कुटुंबात सन्मानाचे स्थान मिळाले, सामाजिक कार्यक्रमात सहभाग वाढला महिलांकडे समाजाचा पाहण्याचा दृष्टीकोण कसा आहे :

अ. क्र	समाजाचा दृष्टीकोण कसा	वारंवारिता	टक्केवारी
१	समाजाचा दृष्टीकोण सहकार्याचा	३३६	८४.७०
२	समाजाचा दृष्टीकोण असहकार्याचा	३६	९
३	समाजाचा दृष्टीकोण तिरस्काराचा	२५	६.३०
	एकूण	४००	१००

उपरोक्त सारणीवरून असे लक्षात येते की योजनेचा लाभ घेतल्यामुळे ३३९ महिलांकडे समाज सहकार्याच्या दृष्टीकोणातून पाहते या महिलांचे प्रमाण ८४.७० असून हा निष्कर्ष महत्वपूर्ण आहे. या योजनेच्या लाभार्थ्यांना जरी सहकार्याची वागणूक मिळत असली तरी आजही समाजात पुरुषी प्रतिबंध प्रभावी आहे राय, (१९९९) असहकार्याचा दृष्टीकोण समाजाचा असतो अशा प्रतिक्रिया ९ टक्के तर ६.३० टक्के महिलांना समाज त्यांचेकडे तिरस्काराच्या दृष्टीने पाहत असल्याचे मत व्यक्त केले यावरून असा निष्कर्ष काढता येईल कि, महिलांकडे समाजाचा पाहण्याचा दृष्टीकोण सहकार्याचा आहे

संदर्भ ग्रंथसूची :

१. अवचार, यु. आर., (२००९) बचत गट मार्गदर्शिका, अकोला : जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा.
२. भांडारकर, पु. ल., (१९९९) सामाजिक संशोधन पध्दती, नागपूर : महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ प्रकाशन, पृष्ठ क्र. ३
३. भारत सरकार, (२०१९) अमेंडमेंट इन द गार्ड लार्ड ऑफ केंद्रीय जीवोन्नती अभियान, मुंबई : ग्रामीण विकास यंत्रणा.
४. चेतना विकास, (१९९९) अन इफोर्ट ऑफ रूरल डेव्हलपमेंट अँड क्वॉन्शिअसनेस रेनिंग वर्धा, चेतना विकास गोपूरी
५. महाराष्ट्र शासन, (२०००) जिल्हा परिषदेच्या योजना, पूणे : इंडियन इन्स्टीटयुट ऑफ एज्युकेशन
६. मेश्राम, सुरेश, (२०००) प्रात्यक्षिक सामाजिक संशोधन, नागपूर: कृष्णचंद एजन्सीज,
७. राजकुमार, (२००३) महिला एवं विकास, दिल्ली : अर्जुण पब्लिशिंग हाऊस अनसारी रोड, दरीयागंज दिल्ली, ५००१ क्र. ५६७

17

प्रधानमंत्री पीक विमा योजनाबाबत शेतकऱ्यांचा कौल अभ्यासने

प्रा. डॉ. प्रशांत रा. देशमुख
(साहाय्यक प्राध्यापक)

मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य
महाविद्यालय नरखेड जि. नागपूर

गोषवारा :-

देशातील बहुतांश नागरिकांचा शेती हा पारंपरिक व्यवसाय आहे त्यामुळे भारताला एक कृषिप्रधान देश म्हणून संबोधण्यात येते. देशातील बहुतांश शेतकरी हा आर्थिक दृष्ट्या गरीब आहे व त्यामुळे तो स्वतःचे जीवन दारिद्र्य रेषेखाली जगत आहे. शेतात कीटकांच्या प्रादुर्भावामुळे शेतीचे प्रचंड नुकसान होते त्यामुळे शेतकरी शेतात खतांचा वापर करतो व फवारणी सुद्धा करतो परंतु सतत वाढणाऱ्या महागाईमुळे शेतकऱ्यास बियाणे, खत, कीटक नाशके खरेदी करणे शक्य होत नाही त्यामुळे शेतकरी बँक, वित्त संस्था किंवा साहुकाराकडून जास्त व्याज दराने कर्ज घेतो व शेती करतो. परंतु दुष्काळ, अतिवृष्टी, पूर, वादळ, गारपीट, अवकाळी पाऊस, कीटकांचा प्रादुर्भाव किंवा इतर नैसर्गिक आपत्तीमुळे हाता तोंडाशी आलेल्या पिकाचे नुकसान होते व त्यामुळे शेतकऱ्याचे मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक नुकसान होते व कर्ज फेडू न शकल्यामुळे शेतकरी स्वतःचे जीवन संपवण्याचा निर्णय घेतो. या सर्व गोष्टींचा विचार करून अशा संकटातून शेतकऱ्यांना दिलासा देण्यासाठी केंद्र सरकार ने १३ जानेवारी २०१६ रोजी प्रधानमंत्री पीक विमा योजना सुरु करण्याचा एक महत्वपूर्ण निर्णय घेतला. एखाद्या शेतकऱ्याच्या पिकाचे नुकसान झाल्यास या योजनेअंतर्गत शेतकऱ्यांना आर्थिक सहाय्य केले जाते. प्रत्येक वर्षी पडणारा अवकाळी पाऊस, दुष्काळ, अतिवृष्टी, पूर, वादळ, गारपीट, कीटकांचा प्रादुर्भाव किंवा इतर नैसर्गिक आपत्ती यामुळे पिकांचे मोठ्या

प्रमाणावर नुकसान होते व त्यामुळे शेतकऱ्याला मोठया प्रमाणावर आर्थिक समस्येला तोंड द्यावे लागते त्यामुळे या सर्व समस्यांपासून शेतकऱ्याला मदत व्हावी व त्यांना या नुकसानीपासून दिलासा मिळावा यासाठी सरकार ने प्रधानमंत्री पीक विमा योजना राबविण्याचा निर्णय घेतला. प्रस्तुत विषयातुन संशोधकाने प्रधानमंत्री पीक विमा योजना मुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक मदत होईल काय? प्रधानमंत्री पीक विमा योजना मुळे शेतकऱ्यांचा आर्थिक विकासास उपयुक्त ठरेल काय? प्रधानमंत्री पीक विमा योजना मुळे कृषिप्रधान देश म्हणून वाटचालीस लागेल काय.? हि पीक विमा योजना सर्व शेतकऱ्यांसाठी खुली राहनार आहे का.? हि पीक विमा योजना सर्व शेतकऱ्यांसाठी ऑनलाईन पध्दतीच्या माध्यमातुन सहज सोयीची होईल काय.? हि पीक विमा योजना धोरण शेतकऱ्यांसाठी साहायक ठरेल काय? प्रधानमंत्री पीक विमा योजना शेतकऱ्यांसाठी आर्थिक आणि सामाजिक विकासास उपयुक्त ठरेल काय? या योजनेअंतर्गत विमा संरक्षित क्षेत्र जलमय झाल्यास भुखलन व गारपीट या स्थानिक नैसर्गिक आपत्तीमुळे पिकांच्या होणाऱ्या नुकसानीस नुकसान भरपाई मिळेल काय? मानव निर्मित आपत्तीमुळे पिकांचे नुकसान झाल्यास आर्थिक सहाय्य करण्यात येईल काय? वाढत्या किटक नाशकामुळे फवारणीतुन शेतकऱ्यांला विषबाधा झाल्यास प्रधानमंत्री पीक विमा सहाय्यक होईल काय ? प्रधानमंत्री पीक विमा योजना शेतकऱ्यांसाठी विकासाची दिशा ठरवण्यास मदत होईल काय? प्रधानमंत्री पीक विमा योजना अंतर्गत शेतकऱ्यांच्या उपयोगी प्राण्याना संरक्षण दिले जाते काय.? या आणि याहि वेतीरीक्त अनेक प्रश्नाची उकल करण्या करीता प्रधानमंत्री पीक विमा योजना अंतर्गत शेतकऱ्यांचा कौल प्रस्तुत संशोधन विषयाला धरुन संशोधन करण्याचे ठरविले आहे.

प्रस्तावणा :-

भारत देश हा कृषीप्रधान देश आहे. शेतकऱ्यांची कृषीप्रधान देशाच्या मानाने परिस्थिती ही हालाकिय्या स्वरुपाची दिसुन येते. भारतीय शेती मध्ये खुप मोठया प्रमाणावर प्रत्येक जिल्हा प्रत्येक राज्याचा विचार करता प्रत्येक ठिकानी वेगवेगळया पिकांचे उत्पादन घेण्याचा

प्रयत्न केला जातो. तसेच अनुकूल वातावरण असल्यास खुप मोठया प्रमाणावर उत्पादन सुध्दा घेतले जाते. भारतातील राष्ट्र परतत्वे हवामान शेती व्यवसायास पोषक आहे. त्यामुळेच उत्पादनात सुध्दा वाढ खुप मोठया प्रमाणात होताना दिसुन येते. त्याचमुळे भारतीय लोकांमध्ये सर्वाधिक शेती हाच व्यवसाय दिसुन येतो. स्वतंत्रपूर्वी भारतातील ८० टक्के लोक ग्रामीण भागातच होते. त्याच मुळे सर्वाधिक लोकांचा मुख्य व्यवसाय हा शेतीच होता. आजही भारतात ६६ टक्के जनता शेती करुन आपला उदरनिर्वाह करतात हा सर्व विचार करता शेतकऱ्यांचे उत्पादन जरी खुप मोठया प्रमाणावर दिसत असले. तरी शेतकऱ्यांच्या समस्या मध्ये भर पडतच असल्याचे दिसुन येते आहे. शेतकऱ्यांसाठी आताचे वातावरण असंतुलीत झाले आहे. त्या मुळे कधी अती पाउस तर कधी पावसाची दडी मारणे या असमोतोल वातावरणाने शेतकरी हवालदील झाला आहे. मागील जुलै महिन्यात काहि जिल्हयातील काहि तालुक्यांत झालेल्या अतिवृष्टीमुळे प्रचंड नुकसान झाले. हानिचे सर्वेक्षण करायला महिना लागला. जिल्हाधिकारी यांनी नुकसानीचा हा अंतिम अहवाल शासनाला सादर केला. शासनाकडे कोटीत मदत मागण्यात आली. ही केवळ कृषी नुकसानीची आकडेवारी आहे. मालमत्ता व अन्य नुकसानीचा यात समावेश नाही. यामुळे नुकसानीची व्याप्ती किती भीषण आहे हे स्पष्ट होते. यामध्ये अनेक सुपीक शेतजमीन कायची निकामी झाली. दरड कोसळणे, जमीन खरडणे, महापुरामुळे नदीपात्र बदलणे यामुळे हजारो शेतकऱ्यांचे उपजीविकेचे साधन कायमचे हिरावले गेले. यामध्ये कुठल्याहि प्रकारचा विमा नसल्यामुळे फार मोठे नुकसान झाले आहे. तसेच ऐन कास्तकारीच्या टाईमाला जनावराच्या लम्पी आजाराने पुन्हा शिरकाव केला आहे. अत्यल्प पाऊस, अशा दुहेरी संकटात शेतकरी सापडला आहे. हि सर्व परीस्थिती पाहता विदर्भासह पश्चिम महाराष्ट्र आणि मराठवाडयातही पाऊस अपुरा झाला आहे. राज्यात बहुतांश ठिकाणी पीक विमा अग्रीम मिळण्याची स्थिती आहे. मात्र विमा कंपन्या ते देण्यास टाळाटाळ करतात, अशी तक्रार करत केंद्र सरकारने या विमा कंपन्यांशी चर्चा करावी,

अशी विनंती राज्याच्या मुख्य सचिव यांनीनी केंद्रीय कृषी मंत्री यांच्या कडे केली आहे. राज्यात या वर्षी ११ विमा कंपन्यांनी पिक विमा दिला आहे. राज्याच्या २११८ महसुल मंडळात पर्जन्य मोजणी होते. पर्जन्य केंद्रे ही केंद्र सरकारच्या पोर्टलशी जोडलेली आहेत. त्या माहितीचा आधार घेउन विमा कंपन्या पावसाचा खंड नसल्याचे कारण पुढे करतात आणि पिक विम्याचे २५ टक्के अग्रीम देण्यास नकार देतात, अशी तक्रार राज्याच्या वतीने केंद्राकडे करण्यात आली. अशा शासकीय जाळ्यात शेतकरी फसला गेला आहे. तसेच बनावट कीटकनाशकांचे उत्पादन आणि विक्री करणाऱ्या कंपनीप्रमाणेच तसेच वापर करणाऱ्या शेतकऱ्यांवरही कारवाईचा बडगा उगारण्यात येणार आहे. बनावट कीटकनाशकांचा वापर करणाऱ्या शेतकऱ्यांना सहा महिन्यांपर्यंत कारावास आणि किमान पाच हजारांपर्यंत दंडाची तरतुद विधेयकात करण्यात आल्याने शेतकऱ्यांन समोर नवा वाद निर्माण झाला आहे. म्हणुन शेतकऱ्यांसमोर इकडे आड आणि तिकडे विहिर असाप्रश्न निर्माण झाला आहे.

प्रधानमंत्री पिक विमा योजना अंतर्गत संरक्षण

पिक पेरणीपासून काढणी पर्यंतच्या कालावधीत पिकांच्या उत्पादनात नैसर्गिक आपत्ती व कीड रोग यामुळे येणारी घट. पिक पेरणीपूर्व, लावणीपूर्व नुकसान भरपाई— अपूर पाऊस, हवामानातील इतर घटकांच्या प्रतिकूल परिस्थितीमुळे अधिसूचित मुख्य पिकांची अधिसूचित क्षेत्रात व्यापक प्रमाणावर पेरणी, लावणी न झालेल्या क्षेत्रासाठी हंगामातील प्रतिकूल परिस्थितीत नुकसान भरपाई हंगामातील प्रतिकूल परिस्थितीत उदा. पूर, पावसातील खंड, दुष्काळ इत्यादी बाबीमुळे शेतकऱ्यांच्या अपेक्षित उत्पन्नामध्ये उंबरठा उत्पन्नाच्या पन्नास टक्केपेक्षा जास्त घट अपेक्षित असेल तर नुकसान भरपाई देण्यात येणार आहे. काढणी पश्चात नुकसान चक्रीवादळ, अवेळी पाऊस यामुळे कापणी, काढणी नंतर सुकवणीसाठी शेतात पसरवून ठेवलेल्या अधिसूचित पिकांचे नुकसान झाल्यास वैयक्तिक स्तरावर पंचनामे करून नुकसान भरपाई निश्चित केली जाईल. सदरचे नुकसान काढणी, कापणी झाल्यानंतर जास्तीत जास्त १४ दिवस नुकसान भरपाईस पात्र

राहिल. योजनेत सहभागी शेतकऱ्यांचे वैयक्तिकरित्या नुकसान झाल्यास सदर शेतकऱ्यांनी ज्या वित्तीय संस्थेमाफत योजनेत भाग घेतला आहे त्या संबंधित वित्तीय संस्थेस किंवा संबंधित विमा कंपनीस कोणत्याही परिस्थितीत नुकसान झाल्यापासून ४८ तासांच्या आत नुकसानग्रस्त अधिसूचित पिकाची माहिती, नुकसानीचे कारण व प्रमाण कळविणे आवश्यक आहे. स्थानिक नैसर्गिक आपत्ती या योजनेअंतर्गत विमा संरक्षित क्षेत्र जलमय झाल्यास भुस्खलन व गारपीट या स्थानिक नैसर्गिक आपत्तीमुळे पिकांच्या होणाऱ्या नुकसानीस नुकसान भरपाई वैयक्तिक स्तरावर पंचनामे करून निश्चित करण्यात येणार आहे. प्रधानमंत्री पीक विमा योजना व्यापारी व बागायती पिकांनाही विमा संरक्षण देते. मात्र यासाठी शेतकऱ्यांना पाच टक्के रक्कम भरावी लागणार आहे. भारतीय कृषी विमा कंपनी या योजनेचे संचालन करते.

प्रधानमंत्री पीक विमा योजनेचे वैशिष्ट्ये

प्रधानमंत्री पीक विमा योजना केंद्र सरकार द्वारे देशातील सर्व शेतकऱ्यांसाठी सुरु करण्यात आली आहे. देशातील शेतकऱ्यांना पिकांचे होणाऱ्या नुकसानीची भरपाई करण्यासाठी आर्थिक सहाय्य करण्याच्या उद्देशाने सुरु करण्यात आलेली हि एक अत्यंत महत्वाची योजना आहे. प्रधानमंत्री पीक विमा योजना देशातील सर्व शेतकऱ्यांसाठी ऐच्छिक योजना आहे. देशातील कर्जदार शेतकरी तसेच बिगर कर्जदार शेतकरी प्रधानमंत्री पीक विमा योजनेअंतर्गत सहभागी होऊ शकतात. शेतकऱ्यांच्या पिकांचे दुष्काळ, अतिवृष्टी, पूर, वादळ, गारपीट, अवकाळी पाऊस, कीटकांचा प्रादुर्भाव किंवा इतर नैसर्गिक आपत्तीमुळे नुकसान झाल्यास संरक्षण देणे हा या योजनेचा मुख्य उद्देश्य आहे. प्रधानमंत्री पीक विमा योजनेअंतर्गत अर्ज करण्याची पद्धत ऑनलाईन केली गेली आहे त्यामुळे शेतकरी आपल्या मोबाईलच्या सहाय्याने या योजनेअंतर्गत अर्ज करू शकतो योजनेअंतर्गत मिळणारी लाभाची रक्कम शेतकऱ्यांच्या बँक खात्यात DBT च्या सहाय्याने जमा करण्यात येईल. एक देश एक योजना या संकल्पनेवर प्रधानमंत्री पीक विमा योजना लागू करण्यात आली आहे.

अध्ययन पद्धती :-

अध्ययन क्षेत्र :- प्रस्तुत संशोधन अमरावती

जिल्हा अध्ययनाचे क्षेत्र आहे.

संशोधन साहित्याचे परिक्षण

संशोधन अधिक परिपूर्ण व वस्तुनिष्ठ तसेच विस्तृत व सखोल होण्यासाठी संशोधनाशी संबंधित साहित्याचे परीक्षण किंवा अवलोकण होणे गरजेचे असून संशोधन विषयाचे परिक्षण करणे अत्यंत महत्वाचे असते. संशोधन विषयाचे संबंधित वेगवेगळे साहित्याचे परिक्षण किंवा अवलोकन केल्यामुळे संशोधनाचे उद्देश व संशोधनाची गुहितके यांची निश्चीती करून मुलाखत अनुसुची तसेच व्यष्टी अध्ययन यांचा आराखडा तयार करण्यास अतिशय सुकर झाले. प्रधानमंत्री पीक विमा योजनाबाबत अनेक लेख, संशोधनाचा परताळा करण्यात आला.

संशोधन उद्देश आणि संशोधन प्रश्न:-

उद्देशाच्या आधारे संशोधनाला योग्य दिशादेता येईल. या सोबतच संशोधनाला मर्यादीत ठेवण्याकरीता उद्देश मदत करते. संशोधनाला जर उद्देश नसेल तर संशोधन दिशाहीन व्हायला वेळ लागणार नाही.

संशोधन प्रश्न :-

1. प्रधानमंत्री पीक विमा योजना मुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक मदत होईल काय?
2. प्रधानमंत्री पीक विमा योजना मुळे शेतकऱ्यांचा आर्थिक विकासास उपयुक्त ठरेल काय ?
3. प्रधानमंत्री पीक विमा योजना मुळे कृषिप्रधान देश म्हणून वाटचालीस लागेल काय.?
4. हि पीक विमा योजना सर्व शेतकऱ्यांसाठी खुली राहणार आहे का.?
5. पीक विमा योजना सर्व शेतकऱ्यांसाठी ऑनलाईन पध्दतीच्या माध्यमातून सहज सोयीची होईल ?
6. हि पीक विमा योजना धोरण साहाय्यक ठरेल काय ?
7. प्रधानमंत्री पीक विमा योजना शेतकऱ्यांसाठी आर्थिक आणि सामाजिक विकासास उपयुक्त ठरेल ?
8. या योजनेअंतर्गत विमा संरक्षित क्षेत्र जलमय झाल्यास भुखलन व गारपीट या स्थानिक नैसर्गिक आपत्तीमुळे पिकांच्या होणाऱ्या नुकसानीस नुकसान भरपाई मिळेल काय ?
9. मानव निर्मात आपत्तीमुळे पिकाचे नुकसान झाल्यास आर्थिक सहाय्य करण्यात येईल काय ?

10. वाढत्या किटक नाशकामुळे फवारणीतुन विष बाधा झाल्यास प्रधानमंत्री पीक विमा सहाय्यक होईल काय ?

11. प्रधानमंत्री पीक विमा योजना शेतकऱ्यांसाठी विकासाची दिशा ठरवण्यास मदत होईल काय ?

12. प्रधानमंत्री पीक विमा योजना अंतर्गत शेतकऱ्यांच्या उपयोगी प्राण्यांना संरक्षण दिले जाते काय.?

संशोधन उद्देश

१. प्रधानमंत्री पीक विमा योजना आणि शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती अभ्यासने,
२. प्रधानमंत्री पीक विमा योजनाबाबत शेतकऱ्यांचे मत जानुण घेणे.

गृहितकृत्य:-

१. प्रधानमंत्री पीक विमा योजनेअंतर्गत शेतकऱ्यांना आर्थिक सहाय्य केले जाते.
२. सद्यस्थितीत शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती हालाकीची असून शेतकरी योजनाबाबत अंशता समाधानी आहे.

नमुनानिवड :-

प्रस्तुत संशोधनात अमरावती जिल्हातील निवडक गावातील निवडक शेतकऱ्यांची गैर संभाव्यता नमुणा निवड पद्धतीच्या आधारे निवड करण्यात आली. **तथ्य संकलणपद्धती व तंत्रे :-**

प्रस्तुत संशोधनात मुलाखत अनुसुची व अंशता निरीक्षणाच्या आधारे तथ्य संकलीत करण्यात आले.

निष्कर्ष :-

शेतकऱ्यांच्या पिकांचे अतिवृष्टी, गारपीट, चक्रीवादळ, दुष्काळ, अवकाळी पाऊस, कीटकांचा प्रादुर्भाव तसेच इतर नैसर्गिक आपत्तीमुळे शेतकऱ्यांच्या नुकसानीसाठी आर्थिक सहाय्य करणे हा प्रधानमंत्री पीक विमा योजनेचा मुख्य उद्देश आहे. शेतकऱ्यांना शेतीसाठी प्रोत्साहित करणे हा या योजनेचा मुख्य उद्देश आहे. अत्यंत कठीण परिस्थितीत शेतकऱ्यांचे आर्थिक स्थिर्य अबाधित ठेवण्याच्या उद्देशाने प्रधानमंत्री पीक विमा योजनेची सुरुवात करण्यात आली आहे. राज्यातील शेतकऱ्यांना स्वावलंबी बनविणे. शेतीमध्ये टिकून राहण्यासाठी शेतकऱ्यांचे उत्पन्न स्थिर ठेवणे.

शेतकऱ्यांचा सामाजिक तसेच आर्थिक विकास करणे. आर्थिक सहाय्य करून शेतकऱ्यांची शेतीमध्ये रुची कायम ठेवण्याच्या उद्देशाने प्रधानमंत्री पीक विमा योजनेची सुरुवात करण्यात आली आहे. शेतकऱ्यांचे जीवनमान सुधारणे. शेताचे नुकसान झाल्यावर शेतकरी आत्महत्या करतात त्यापासून बचाव करण्यासाठी या योजनेची सुरुवात करण्यात आली आहे. शेतात नवीन व आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यासाठी शेतकऱ्यांना प्रोत्साहित करणे हा या योजनेचा एक उद्देश आहे. शेतकऱ्यांना सशक्त व आत्मनिर्भर बनविणे हा या योजनेचा उद्देश आहे. प्रधानमंत्री पीक विमा योजना ही शासनाच्या आदेशान्वये अधिसूचित केलेल्या क्षेत्रातील केवळ अधिसूचित पिकांसाठी आहे. कर्जदार शेतकऱ्यांना प्रधानमंत्री पीक विमा योजना बंधनकारक आहे व बिगर कर्जदार शेतकऱ्यांना ऐच्छिक आहे. केवळ नैसर्गिक आपत्तीमुळे पिकाचे नुकसान झाल्यास आर्थिक सहाय्य करण्यात येते. शेतकऱ्यांना माहितीसाठी अती महत्वाचे मानवनिर्मित आपत्ती उदा.आग लागणे, चोरी होणे या बाबी प्रधानमंत्री पीक विमा योजनेत समाविष्ट नाहीत. अधिसूचनेपूर्वी बँकेकडून विमा हप्ता जमा न करणे किंवा कपात न करता केवळ पीक कर्जाची मजुरी सदर विमा संरक्षणाची बाब ही विमा अधिसूचित क्षेत्रातील फक्त मुख्य पिकांना लागू आहे. संबंधित जिल्हाधिकारी यांचे मार्फत बाधित क्षेत्राचा अहवाल, अंदाजित पेरणी क्षेत्राचा अहवाल व अधिसूचना जाहीर झाल्यानंतर ३० दिवसांच्या आत विमा कंपनीमार्फत नुकसान भरपाई देण्याचे आदेश आहे. शासनाकडून विमा अनुदानाचा प्रथम हप्ता प्राप्त झाल्यानंतर विमा कंपनीमार्फत नुकसान भरपाई अदा करण्यात येते. या सर्व गोष्टी कागदोपत्री असल्या तरी बऱ्याचवेळा कंपनीमार्फत योग्य सर्वेक्षण केले जात नाही त्यामुळे योग्य पिकाचा मोबदला मिळत नाही. नुकसानीचे योग्य मुल्यमापन न झाल्यामुळे विमाची रक्कम आणि शेतीचे उत्पादन यामध्ये खुप मोठया प्रमाणावर तफावत दिसून येते. शेतकरी अशिक्षित असल्यामुळे त्याची अनेक ठीकानी फसवणुक होताना दिसून येते. तसेच सोशल मिडीयाच्या वापराचा अभाव शेतकऱ्यांमध्ये मोठया प्रमाणात दिसून येतो.

संदर्भ :

- डॉ. बी. एम. कऱ्हाडे, शास्त्रीय संशोधनपद्धती, जानेवारी २०१८
- राष्ट्रसंत तूकडोजी महाराज, ग्रामगीता, श्रीगुरूदेव प्रकाशन गुरूकूज २०११
- डॉ. विजय कविमंडल, कृषी अर्थशास्त्र, मंगेश प्रकाशन २००६
- डॉ. मश्नाली फडणविस, श्रम अर्थशास्त्र, पिंपळापुरे प्रकाशन २००२
- शेतरी मासीक २०२३
- योजना २०२३
- दैनिक लोकसत्ता
- <https://mrtba.org/pradhanmantri-pik-vima-yojana/>

□□□

स्थलांतर आणि विकास

डॉ. राधेश्याम ठाकरे

मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य
महाविद्यालय नरखेड, जिल्हा—नागपूर

आंतरराष्ट्रीय विकासाला चालना देण्यासाठी स्थलांतर हा एक घटक महत्त्वपूर्ण आहे. स्थलांतरित सामान्यतः त्यांच्या घरी परतलेल्या कुटुंबाशी संवाद साधतात आणि घरएसमुदाय हे मुख्य माध्यम आहे ज्याद्वारे स्थलांतर विकासाला फायदा होऊ शकतो. स्थलांतरितांद्वारे मायदेशात पैसा, ज्ञान आणि कल्पनांची महत्त्वपूर्ण देवाणघेवाण होते.

रेमिटन्स, विकसनशील देशांसाठी आंतरराष्ट्रीय स्थलांतराचा सर्वात ठोस परिणाम, जागतिक स्तरावर एक महत्त्वपूर्ण परिमाण आहे. मानवी भांडवलामुळे विकसनशील देशांवर एक महत्त्वपूर्ण आर्थिक भार पडू शकतो कारण स्थलांतरित त्यांच्या प्रशिक्षणाचे मूल्य त्यांच्यासोबत घेतात, जे सहसा मर्यादित संसाधनांसह सरकारद्वारे अनुदान दिले जाते.

स्थलांतराचा विकासावर परिणाम होत असताना, आर्थिक परिस्थिती हे स्थलांतराचे महत्त्वाचे चालक आहेत. चांगल्या आर्थिक संधींचा शोध, शिक्षण, कौटुंबिक पुनर्मिलन आणि हिंसाचारापासून दूर राहणे यासह विविध कारणांसाठी लोक स्थलांतर करतात. तथापि विकसित आणि विकसनशील देशांमधील अपेक्षित उत्पन्नातील अंतर हे लोकांसाठी स्थलांतरित होण्यासाठी एक मजबूत प्रोत्साहन आहे. स्थलांतरामुळे विकासावर परिणाम होतो होतो.

स्थलांतर म्हणजे काय?

स्थलांतर म्हणजे नवीन निवासस्थान स्थापन करण्याच्या उद्देशाने एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जाणारे लोक किंवा लोकांच्या गटांच्या प्रक्रियेचा संदर्भ होय. या घटनेत प्रादेशिक किंवा प्रशासकीय सीमा

ओलांडणे समाविष्ट असते, तसेच स्थलांतर हे एका देशात (अंतर्गत स्थलांतर) किंवा विविध देशांदरम्यान (आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर) होऊ शकते. स्थलांतरामुळे स्थलांतरित स्वतःवर आणि ते ज्या समुदायामध्ये जातात, त्या दोघांवरही महत्त्वपूर्ण सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक परिणाम होऊ शकतात. स्थलांतर हे सांस्कृतिक विविधता, ज्ञानाची देवाणघेवाण, आर्थिक वाढ आणि नवकल्पना यामध्ये योगदान देऊ शकते. तथापि, स्थलांतर सामाजिक एकात्मता, श्रमिक बाजारातील गतिशीलता आणि प्राप्त क्षेत्रांमध्ये ताणलेली संसाधने यांच्याशी संबंधित आव्हाने देखील सादर करू शकते. देशांतर्गत स्थलांतर धोरणे आणि पद्धती भिन्न असतात आणि राष्ट्रीय कायदे, आंतरराष्ट्रीय करार आणि प्रादेशिक सहकार्याच्या अधीन असतात.

स्थलांतराचे प्रकार :

1. अंतर्गत स्थलांतर :

अंतर्गत स्थलांतर देशाच्या सीमेवरील लोकांच्या हालचालींना सूचित करते. यामध्ये ग्रामीण भागातून शहरी भागात (ग्रामीण—शहरी स्थलांतर) किंवा त्याच देशातील एका प्रदेशातून दुसऱ्या प्रदेशात स्थलांतरित व्यक्ती किंवा गटांचा समावेश असू शकतो.

2. आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर :

आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर आंतरराष्ट्रीय सीमा ओलांडून लोकांच्या हालचालींचा समावेश असतो, अनेकदा वेगळ्या देशात स्थायिक होण्याच्या उद्देशाने आंतरराष्ट्रीय स्थलांतराचे पुढील वर्गीकरण केले जाऊ शकते

3. कामगार स्थलांतर :

जेव्हा व्यक्ती किंवा गट रोजगाराच्या संधींसाठी दुसऱ्या देशात जातात, तेव्हा या प्रकारचे स्थलांतर होते. हे स्थलांतर तात्पुरते (उदा. अतिथी कामगार) किंवा कायम (उदा. उत्तम नोकरीच्या संधी शोधणारे कुशल व्यावसायिक) असू शकते.

4. निर्वासित स्थलांतर :

निर्वासित अशा व्यक्ती आहेत, ज्यांना छळ, सशस्त्र संघर्ष किंवा मानवी हक्क उल्लंघनामुळे त्यांचे मूळ देश सोडण्यास भाग पाडले गेले आहे. अशा लोकांचा समुदाय इतर देशांमध्ये संरक्षण आणि आश्रय शोधतात.

5. कौटुंबिक पुनर्मिलन :

कुटुंब पुनर्मिलन स्थलांतर तेव्हा होते, जेव्हा व्यक्ती किंवा कुटुंबे त्यांच्या नातेवाईकांमध्ये सामील होण्यासाठी स्थलांतर करतात जे आधीच दुसऱ्या देशात राहत असतात.

6. मानवतावादी स्थलांतर :

यामध्ये नैसर्गिक आपत्ती किंवा इतर आपत्कालीन परिस्थितींसारख्या मानवतावादी संकटांमुळे लोकांच्या हालचालींचा समावेश होतो. यात तात्पुरते पुनर्स्थापना किंवा पुनर्वसन कार्यक्रमांचा समावेश असू शकतो.

स्थलांतर विविध कारणे :

1. आर्थिक संधी :

आर्थिक कारणे ही स्थलांतराचे प्राथमिक कारण आहे. लोक बऱ्याचदा चांगल्या नोकरीच्या संधी, उच्च वेतन आणि सुधारित आर्थिक परिस्थितीच्या शोधात जातात. ते मर्यादित रोजगाराच्या संधी किंवा कमी उत्पन्न असलेल्या प्रदेशांमधून मजबूत अर्थव्यवस्था आणि अधिक आशादायक शक्यता असलेल्या भागात स्थलांतरित होतात.

2. शिक्षण आणि शैक्षणिक संधी :

विद्यार्थी आणि विद्वान अनेकदा उच्च शिक्षण घेण्यासाठी किंवा परदेशात शैक्षणिक संशोधनात गुंतण्यासाठी स्थलांतर करतात. ते विशेष कार्यक्रम, प्रख्यात संस्था किंवा त्यांच्या अभ्यासाच्या क्षेत्रात अधिक चांगली संसाधने आणि संधी मिळवू शकतात.

3. पर्यावरणीय घटक :

नैसर्गिक आपत्ती, हवामान बदल किंवा पर्यावरणाचा रूहास यासारखे पर्यावरणीय बदल स्थलांतरास कारणीभूत ठरू शकतात. चक्रीवादळ, पूर, दुष्काळ किंवा समुद्राची वाढती पातळी यांसारख्या घटनांमुळे काही भाग निर्जन बनू शकतात किंवा उपजीविकेवर विपरित परिणाम करतात, लोकांना सुरक्षित किंवा अधिक टिकाऊ वातावरणात स्थलांतर करण्यास भाग पाडते.

4. कौटुंबिक आणि सामाजिक कारणे :

कौटुंबिक पुनर्मिलन हा स्थलांतराचा एक सामान्य हेतू आहे. लोक त्यांच्या कौटुंबिक सदस्यांमध्ये सामील

होण्यासाठी जाऊ शकतात, जे आधीच स्थलांतरित झाले आहेत, कौटुंबिक बंध टिकवून ठेवण्यासाठी किंवा मजबूत करण्यासाठी. याव्यतिरिक्त, विवाह, नातेसंबंध किंवा सांस्कृतिक संबंध यासारखे सामाजिक घटक स्थलांतराच्या निर्णयांवर प्रभाव टाकू शकतात.

5. जीवनाचा दर्जा उत्तम :

अनेक व्यक्ती उच्च जीवनमान मिळवण्याच्या आकांक्षेने स्थलांतर करतात. यामध्ये उत्तम आरोग्यसेवा, शिक्षण, गृहनिर्माण, पायाभूत सुविधा आणि इतर सुविधांचा समावेश आहे ज्यांचा त्यांच्या घरच्या प्रदेशात अभाव असू शकतो.

6. भेदभाव आणि छळापासून सुटका :

जातीय, धर्म, राजकीय श्रद्धा, लिंग किंवा लैंगिक अभिमुखतेच्या आधारावर भेदभाव, छळ किंवा उपेक्षिततेचा सामना करणाऱ्या व्यक्ती वेगळ्या ठिकाणी सुरक्षितता आणि समान वागणूक मिळविण्यासाठी स्थलांतर करणे निवडू शकतात.

स्थलांतर आणि विकास :

१. आर्थिक वाढ आणि विकास :

स्थलांतर विविध मार्गांनी आर्थिक वाढ आणि विकासासाठी योगदान देऊ शकते. स्थलांतरित अनेकदा श्रमिक बाजारातील अंतर भरतात, विशेषतः कामगारांची कमतरता असलेल्या क्षेत्रांमध्ये. ते वैविध्यपूर्ण कौशल्ये, ज्ञान आणि कौशल्य आणतात, जे प्राप्त करणार्या देशांमध्ये उत्पादकता आणि नवकल्पना वाढवू शकतात. स्थलांतरित व्यवसाय आणि उद्योजक उपक्रम देखील स्थापित करू शकतात, नोकरीच्या संधी निर्माण करू शकतात आणि आर्थिक क्रियाकलापांना उत्तेजन देऊ शकतात.

२. रेमिटन्स :

स्थलांतरित अनेकदा त्यांच्या मूळ देशात पैसे पाठवण्याच्या स्वरूपात पाठवतात. हे आर्थिक हस्तांतरण मागे राहिलेल्या कुटुंबांच्या आणि समुदायांच्या आर्थिक कल्याणासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान देऊ शकतात. रेमिटन्सचा वापर अत्यावश्यक गरजांसाठी केला जाऊ शकतो, जसे की शिक्षण, आरोग्यसेवा, गृहनिर्माण आणि स्थानिक व्यवसायांमध्ये गुंतवणूक, ज्यामुळे जीवनमान सुधारते आणि स्थानिक आर्थिक विकासाला चालना मिळते.

३. सांस्कृतिक देवाणघेवाण आणि विविधता :

स्थलांतर सांस्कृतिक देवाणघेवाण वाढवते आणि सांस्कृतिक विविधतेला प्रोत्साहन देते. स्थलांतरित लोक त्यांच्या अनोख्या चालीरीती, परंपरा, भाषा आणि दृष्टीकोन घेऊन येतात, ज्यामुळे समुदायांचे सांस्कृतिक फॅब्रिक समृद्ध होते. ही सांस्कृतिक विविधता आंतर सांस्कृतिक समज, सहिष्णुता आणि जीवनाच्या विविध मार्गाबद्दल कौतुक वाढवू शकते.

४. ज्ञान आणि कौशल्य हस्तांतरण :

स्थलांतरित अनेकदा त्यांच्या मूळ देशातून मौल्यवान ज्ञान, कौशल्ये आणि अनुभव घेऊन येतात. विज्ञान, तंत्रज्ञान, वैद्यक, शिक्षण आणि कला यासह विविध क्षेत्रांमध्ये कौशल्याचे हे हस्तांतरण होऊ शकते. हे स्थानिक क्षमता वाढवू शकते, संशोधन आणि नवकल्पना मध्ये योगदान देऊ शकते आणि कल्पना आणि सर्वोत्तम पद्धतींची देवाणघेवाण सुलभ करू शकते.

५. सामाजिक आणि सांस्कृतिक योगदान :

स्थलांतरित त्यांच्या यजमान समुदायासाठी महत्त्वपूर्ण सामाजिक आणि सांस्कृतिक योगदान देऊ शकतात. स्थलांतर नवीन पाककृती, परंपरा, कला प्रकार, संगीत आणि साहित्य सादर करून सामाजिक फॅब्रिकमध्ये योगदान देतात. ही सांस्कृतिक देवाणघेवाण सर्जनशीलता, बहुसांस्कृतिक संवाद आणि जागतिक नागरिकत्वाची भावना वाढवू शकते.

६. नवोन्मेष आणि उद्योजकता :

स्थलांतरित अनेकदा उच्च स्तरावरील उद्योजकता आणि नवकल्पना प्रदर्शित करतात. ते नवीन दृष्टीकोन, व्यवसाय कल्पना आणि सांस्कृतिक अंतर्दृष्टी आणतात, जे उद्योजक क्रियाकलापांना चालना देऊ शकतात आणि आर्थिक वाढीस हातभार लावू शकतात. स्थलांतरित उद्योजक नवीन व्यवसाय स्थापन करू शकतात, स्थलांतरित आणि स्थानिक रहिवाशांसाठी रोजगाराच्या संधी निर्माण करू शकतात आणि यजमान देशाच्या सर्वांगीण समृद्धीसाठी योगदान देऊ शकतात.

स्थलांतराने अनेक फायदे मिळू शकतात, परंतु सामाजिक एकात्मता, सेवांमध्ये प्रवेश आणि श्रमिक बाजारातील गतिशीलता यासारख्या आव्हानांना सामोरे देखील जावे लागते. या आव्हानांना तोंड देताना

स्थलांतराच्या सकारात्मक पैलूंना प्रोत्साहन देणारी सर्वसमावेशक स्थलांतर धोरणे आणि उपक्रम स्थलांतरित आणि यजमान समुदाय दोघांनाही जास्तीत जास्त लाभ मिळवून देण्यास मदत करू शकतात.

अध्ययन क्षेत्र :

प्रस्तुत अध्ययन क्षेत्र हे नागपुर जिल्हा आहे. नागपुर जिल्ह्यातील स्थलांतरित ६४ लोकांचे मते जाणून घेण्यात आली.

अध्ययनाचे उद्देश :

१. स्थलांतरित लोकांना शासनानी दिलेली मदत अभ्यासणे.

२. स्थलांतरित लोकांचा आर्थिक विकास अभ्यासणे.

गृहितकृत्य :

१. स्थलांतरामुळे लोकांना रोजगारांची संधी उपलब्ध होऊन आर्थिक विकास होतो.

२. शासनानी दिलेल्या मदतीमुळे स्थलांतरित लोकांचा आर्थिक विकास झालेला आहे.

स्थलांतरामुळे लोकांना रोजगारांची संधी उपलब्ध होऊन आर्थिक विकास होतो.

अ.क्र.	विवरण	वरंवारिता	टक्केवारी
१	पुर्णतः विकास होतो	१२	१८.८
२	बऱ्याच प्रमाणात विकास होतो	२३	३५.६
३	काही प्रमाणात विकास होतो	२७	४२.२
४	मुळीच विकास नाही	२	३.१
एकूण		६४	१००

उपरोक्त सारणीनुसार अध्ययना अंतर्गत घेतलेल्या एकूण ६४ लोकांपैकी १२ स्थलांतरामुळे लोकांना रोजगारांची संधी उपलब्ध होऊन आर्थिक पुर्णतः विकास होतो म्हणणारे असून त्यांचे शेकडा प्रमाण १८.८ आहे. तर स्थलांतरामुळे २३ लोकांना रोजगारांची संधी उपलब्ध होऊन आर्थिक विकास बऱ्याच प्रमाणात होतो म्हणणारे असून त्यांचे शेकडा प्रमाण ३५.९ आहे व स्थलांतरामुळे २७ लोकांना रोजगारांची संधी उपलब्ध होऊन आर्थिक विकास काही प्रमाणात होतो म्हणणारे असून त्यांचे शेकडा प्रमाण ४२.८ आहे. तसेच स्थलांतरामुळे २ लोकांना रोजगारांची संधी

उपलब्ध होऊन आर्थिक विकास मुळीच होत नाही म्हणणारे असुन त्यांचे शेकडा प्रमाण ३.१ आहे.

वरिल सारणीवरुन असा निष्कर्ष निघतो की, जास्तीत जास्त स्थलांतरामुळे २७ लोकांना रोजगारांची संधी उपलब्ध होऊन आर्थिक विकास काही प्रमाणात होतो म्हणणारे असुन त्यांचे शेकडा प्रमाण ४२.८ आहे.

संदर्भसूची :

१. मांडवकर भाऊ (२०१२) समाजाचे समाजशास्त्र, कोल्हापूर: विजया-प्रसाद प्रकाशन
२. आलगालवे प्रदीप (२००४) आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र, नागपूर : श्री साईनाथ प्रकाशन
३. शर्मा जी. एल. (२०१५) सामाजिक मुद्दे, जयपूर, रावत पब्लिकेशन
४. कुळकणी पी. के. (१९९७) प्रगत समाजशास्त्रीय सिध्दांत नागपूर: मंगेश प्रकाशन.
५. आगलावे प्रदीप (१९९९) समाजशास्त्रीय संकल्पना व सिध्दांत, नागपूर : श्री साईनाथ प्रकाशन
६. गंधे आरती (२०१४) महाराष्ट्र टाईम्स मध ये २१ जुन २०१९ ला प्रकाशित लेख
७. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी अहवाल २०१३-१४.

वेबसाईट :

<https://wardha.gov.in>

19

महिला सक्षमीकरणात स्वयंसहिता बचत गटाची भुमिका

डॉ. सरला धाबेकर

सहयोगी प्राध्यापिका

पुरुषोत्तम थोटे समाजकार्य महाविद्यालय, नागपूर. महाराष्ट्र

इतिहास (History) :

बचत गटाची संकल्पना १९७० च्या दशकातील आहे जेव्हा भारत सरकारने स्वयं-सहायता गट (SHGs) ही संकल्पना मांडली. बँकिंग सुविधा उपलब्ध नसलेल्या ग्रामीण भागात आर्थिक समावेशनाला चालना देण्याची कल्पना होती. स्वयंसहाय्यता गटांची स्थापना व्यक्तींच्या एका गटाने केली होती जी एकत्र येऊन नियमितपणे अल्प प्रमाणात मदत करतील. त्यानंतर हा गट आपल्या सदस्यांना कमी व्याजदराने कर्ज देण्यासाठी या पैशाचा वापर करेल.

सुरुवातीच्या काळात, बचत गटांची स्थापना प्रामुख्याने ग्रामीण महिलांमध्ये बचतीला चालना देण्यासाठी करण्यात आली. हे गट अनेकदा स्वयंसेवी संस्था आणि सरकारी संस्थांच्या मदतीने तयार केले गेले. या गटांचा मुख्य उद्देश बँकिंग सुविधा नसलेल्या महिलांना आर्थिक सहाय्य प्रदान करणे हा होता.

१९९० च्या दशकात भारत सरकारने मायक्रो फायनान्सच्या संकल्पनेला चालना देण्यास सुरुवात केली. मायक्रोफायनान्स म्हणजे ज्यांना पारंपारिक FC बँकिंग प्रणालींमध्ये प्रवेश नाही अशा कमी उत्पन्न असलेल्या व्यक्तींना आर्थिक सेवा प्रदान करणे. मायक्रोफायनान्स मॉडेल SHG च्या संकल्पनेवर आधारित होते, जिथे व्यक्ती एकत्र येतील आणि एकमेकांना आर्थिक सहाय्य देण्यासाठी त्यांची संसाधने एकत्र करतील.

अलिकडच्या वर्षात, बचत गटाची संकल्पना सर्व स्तरातील स्त्री-पुरुषांचा समावेश करण्यासाठी

विकसित झाली आहे. हे गट आता ग्रामीण भागापुरते मर्यादित राहिले नसून शहरी भागातही पसरले आहेत. भारत सरकारने बचत गटांच्या निर्मितीला प्रोत्साहन देण्यासाठी अनेक पावले उचलली आहेत, ज्यात या गटांना आर्थिक सहाय्य आणि प्रोत्साहन देणे समाविष्ट आहे.

बचत गटाची निर्मिती (Formation of Bachat Gat)

बचत गट हे सहसा व्यक्तींच्या गटाद्वारे तयार केले जातात जे पैसे वाचवण्याच्या आणि कर्ज घेण्याच्या सामान्य उद्देशाने एकत्र येतात. गटामध्ये साधारणपणे १० ते २० सदस्य असतात आणि प्रत्येक सदस्य नियमितपणे थोड्या प्रमाणात पैसे देतो. गटाची बचत सामान्यतः एका सामान्य बँक खात्यात ठेवली जाते आणि गट सदस्य या खात्यातून कमी व्याजदराने पैसे घेऊ शकतात.

महिला बचतगटाचा उद्देश :

- सभासदांमध्ये काटकसर व बचतीची सवय विकसित करणे.
- सभासदांची बचत व बँकेचे कर्ज यांच्यामध्ये सहसंबंध निर्माण करणे.
- सभासदांच्या दैनंदिन गरजा तसेच उत्पादक उपक्रमासाठी अंतर्गत कर्जपुरवठा
- शासनाच्या विविध विकास योजनांचा लाभ प्राप्त करणे.
- स्वयंसहाय्यता गटातील सभासदांचा पर्यायाने गटाचा विकास करणे.
- सामाजिक जबाबदारीची जाणीव सभासदांना करून देणे.
- सभासदांमध्ये सहकार्याला प्रोत्साहन देणे.
- सभासदांमध्ये दैनंदिन गरजा, उत्पादन इ. कर्जपुरवठा करणे.
- गटाची उत्पादन क्षमता वाढविणे.
- पर्यावरण विकास व सामाजिक कार्याला प्रोत्साहन देणे.
- ग्रामीण साक्षरता अभियान सुरु करणे.
- महिला व बालविकासावर भर देणे
- शेतीचा विकास करणे.
- कुटुंब कल्याण योजनेचा पुरस्कार करणे.
- सांस्कृतिक व इतर कार्यक्रमात सक्रिय सहभाग घेणे.

- बँका व ग्रामीण भागातील गरीब लोक यामध्ये विश्वास निर्माण करणे.
- सावकारी पाशातून स्त्रियांची मुक्तता करणे.
- सावकारी पाशातून स्त्रियांची मुक्तता करणे.
- महिलांच्या व्ययक्तिक सामाजिक व आर्थिक अडचणी सोडविणे.
- महिलांच्या आर्थिक विकासातील लोकसहभाग वाढविणे

तामिळनाडू कॉर्पोरेशन फॉर डेव्हलपमेंट ऑफ ओएफ एफव्हीएम (NCDW) ची स्थापना १९८३ मध्ये तामिळनाडूमध्ये सामाजिक-आर्थिक विकास आणि महिला सक्षमीकरणाच्या प्राथमिक उद्दिष्टासह करण्यात आली. च्या मदतीने सप्टेंबर १९८९ मध्ये डॉ आंतरराष्ट्रीय निधी कृषी विकासासाठी (IFAD), तामिळनाडू सरकारने धर्मापुरी जिल्ह्यात स्वयं-सहायता गटांचे आयोजन करून देशात स्वयं-सहायता गट कल्पना मांडली. IFAD उपक्रमाच्या यशामुळे १९९७-९८ मध्ये राज्य सरकारच्या पैशाने सुरु झालेल्या आणि हळूहळू सर्व ३० जिल्ह्यांमध्ये विस्तारलेल्या “महालिर थिट्टम” प्रकल्पासाठी मार्ग मोकळा झाला.

बचत गटांची वैशिष्ट्ये :

- समूह स्वयंसहाय्यता गट आहे की नाही हे निर्धारित करण्यासाठी, खालील वैशिष्ट्ये पहा :
- प्रत्येक गट सदस्याचे घोषवाक्य “आधी बचत, नंतर क्रेडिट” असे असावे.
 - गट नोंदणी आवश्यक नाही
 - स्वयं-मदत गटासाठी शिफारस केले आकार १० ते २० लोकांच्या दरम्यान आहे.
 - आर्थिक स्थितीच्या दृष्टीने, स्वयं-सहायता गट एकसंघ आहे
 - गट हे लोकशाही संस्कृती असलेल्या गैर-राजकीय, ना-नुा संस्था आहेत
 - प्रत्येक गटात एकाच कुटुंबातील एकच व्यक्ती असावी
 - स्वयं-मदत गट नियमितपणे भेटतो, सहसा कामाच्या वेळेच्या बाहे, आणि इष्टतम सहभागासाठी पूर्ण उपस्थिती आवश्यक असते.
 - केवळ पुरुष किंवा महिलांचा समावेश असलेला

एक गट तयार करायचा आहे

- प्रत्येक संस्था आपल्या सदस्यांना त्यांचे विचार आणि मते उघडपणे मांडण्यासाठी एक मंच प्रदान करते
- आर्थिक व्यवहारांच्या बाबतीत गट पारदर्शक आणि एकमेकांना जबाबदार आहेत.

महत्वाचे निर्णय घेत आहे. महिला आर्थिक विकास महामंडळाने स्त्रियांच्या सक्षमीकरणासाठी बचतगटासारख्या माध्यमांचा उपयोग केला आहे. माविम ही राज्यातील महिलांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी काम करणारी त्यांना सक्षम करणारी महत्वाची यंत्रणा आहे. महिला बचतगटाच्या शेतमालाला बाजारपेठ व उत्कृष्ट दर मिळवून देण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अवलंब केला जात आहे. माविम आपल्या ई-बिझनेस प्लॅटफॉर्मद्वारे महिला सक्षमीकरणासाठी काम करत आहे.

ग्रामीण भगातील महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करण्यासाठी नवतेजस्विनी अंतर्गत महिला बचतगटांना ५२३ कोटींचा निधी दिला आहे. सर्वांगीण प्रगती साधण्यासाठी महिला आर्थिकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण होणे आवश्यक आहे. नवतेजस्विनी महाराष्ट्र ग्रामीण महिला उद्यम विकास प्रकल्पात अनेक उपक्रम राबवण्यात येत आहेत. या प्रकल्पाच्या उपक्रमाला सुरुवात झालेली असून यामध्ये प्रामुख्याने प्रकल्पासाठी बेसलईन सर्वे पूर्ण करण्यात आला आहे. २४१ सबप्रोजेक्टना मंजुरी देण्यात आलेली आहे.

Reference:

“ग्रामीण विकास मंत्रालय Pressrelease भारत सरकार” Ministry of Rural Development Government of India
S.M. Patil (2006) — “महिला बचत गटाचे महत्त्व व संचालन” “Shivaji University Kolhapur <http://ir.unishivaji.ac.in.Jspui>”

क्र.	राज्य / केंद्र शासित प्रदेश	2021-22				2022-23 (30-06-2022 तक)		
		केंद्रीय आवंटन	केंद्रीय रिलीज		केंद्रीय आवंटन	केंद्रीय रिलीज		
		एनआरएलएच	एनआरएलएच	एनआरव्हीपी	जय	एनआरएलएच	एनआरएलएच	एनआरव्हीपी
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	जागळेपण	25166.83	12583.42	0.00	14466.77	25172.97	0.00	0.00
2	मिठार	102633.22	102633.22	9540.00	168410.35	102658.29	0.00	0.00
3	कृषीसहाय्य	22795.48	22795.48	2679.00	40235.32	22801.05	0.00	0.00
4	गोवा	700.00	350.00	0.00	711.56	750.00	0.00	0.00
5	युवकस	162339.87	12068.42	600.00	20054.45	16243.84	0.00	0.00
6	हरियाणा	9554.21	2388.55	0.00	6486.62	9556.55	0.00	0.00
7	हिमाचल प्रदेश	4023.63	4023.63	0.00	4321.15	4024.62	0.00	0.00
8	जम्मू एवं कश्मीर	14668.93	11001.70	0.00	13934.91	18016.86	0.00	0.00
9	झारखंड	38698.78	38698.78	3441.90	66957.66	38708.23	0.00	0.00
10	कर्नाटका	32579.18	24434.39	1085.80	41687.74	32587.14	0.00	0.00
11	केरल	14618.18	7309.10	0.00	14297.70	14621.75	0.00	0.00
12	गुजरात	48834.35	24417.18	1500.00	43572.10	48846.28	0.00	0.00
13	ह्याप्रदेश	51618.68	25809.34	2390.02	30962.78	64401.08	0.00	0.00
14	ओडिशा	49346.87	61683.59	4500.00	86859.54	49358.92	0.00	0.00
15	पंजाब	4643.24	2321.62	0.00	3164.70	4644.38	0.00	0.00
16	राजस्थान	24738.45	24738.45	860.23	35429.45	24744.50	0.00	0.00
16	साथिगड	38148.01	38148.01	1350.00	55922.17	38157.33	0.00	0.00
17	साथिगड	38148.01	38148.01	1350.00	55922.17	38157.33	0.00	0.00
18	तेलंगाना	17976.30	4494.08	0.00	11758.40	17980.69	0.00	0.00
19	उत्तर प्रदेश	147757.57	147566.36	1500.00	216759.36	147793.66	0.00	0.00
20	उत्तराखंड	7779.53	7620.73	0.00	6516.64	7781.43	0.00	0.00
21	पश्चिम बंगाल	54839.23	41129.43	7200.00	67327.96	54852.58	0.00	0.00
22	बंगाल विभागात	600.00	450.00	0.00	357.91	900.00	0.00	0.00
23	पुन और हीप	400.00	100.00	0.00	222.58	600.25	0.00	0.00
24	लक्षद्वीप	200.00	100.00	0.00	65.58	238.95	0.00	0.00
25	राज्य	1320.00	330.00	0.00	226.04	1319.20	0.00	0.00
26	उडपेटी	1000.00	500.00	0.00	539.81	1700.00	0.00	0.00

उत्तर पूर्वी राज्य

27	अरुणाचल प्रदेश	8289.42	4144.71	0.00	5942.31	13225.95	0.00	0.00
28	अरुण	34298.66	34298.66	2025.00	31316.37	38136.28	0.00	0.00
29	मणिपुर	10273.53	2568.38	0.00	3710.81	12538.30	0.00	0.00
30	मेघालय	14375.43	7187.72	0.00	10623.70	16928.17	0.00	0.00
31	मिझोरम	10540.55	2635.14	0.00	6667.63	15671.94	0.00	0.00
32	नागालँड	17118.28	4289.57	0.00	8556.18	17793.90	0.00	0.00
33	त्रिपुरा	4431.85	1079.84	0.00	1523.02	6648.53	0.00	0.00
34	मिजोरम	17364.21	8682.11	0.00	19226.00	24162.21	0.00	0.00
	सुड	116691.93	64876.13	2025.00	87566.02	145105.28	0.00	0.00
	कुलयोग	847572.47	682571.58	38672.20	1038845.27	893565.83	0.00	0.00

महिला बचतगट चळवळीमुळे महिलांचे एक जाळे निर्माण झाले असून त्यांच्यातील आत्मविश्वासामुळे कुटुंबात त्यांच्या मताला मान दिला जातो. या बचतगटांना अधिक सक्षम करण्यासाठी व प्रोत्साहन देण्यासाठी मी

20

महिलांच्या आर्थिक विकासात बचत गटाची भूमिका व योगदान

सहा. प्रा. सुचित्रा किशोर लाउतकर
डॉ. आंबेडकर इंस्टिट्यूट ऑफ सोशल वर्क,
न्यू. कैलाशनगर, मानेवाडा रोड, नागपूर

सारांश :-

समान गरजा, समान उद्दिष्टे, सारख्याच विचारांचे लोक एकत्र येऊन स्वतःच्या विकासाबरोबर गटांचा पर्यायाने समाजाचा समूहशक्तीच्या जोरावर विकास करण्याकरिता एकत्र येऊन गटाची बांधणी करून, गटाच्या माध्यमातून सर्वांगीण प्रगती सहजरित्या करतात. समूह शक्तीचे दर्शन होते. महिलांमध्ये स्वतः सोडविण्याची क्षमता असूनही त्यांना संधी दिली जात नाही. महिलांकडे समाज हीनवृत्तीने पाहतो. वरचेवर भ्रूणहत्या होत आहेत. समाजात स्त्री-पुरुष या दोन गोष्टी भिन्न आहेत. व्यक्तिमत्व भिन्न आहे. परंतु पुरुषाने स्वतःच्या स्वार्थासाठी स्त्रियांच्या गुणांना दोष व दोषांना गुण मानल्यामुळे समाजात स्त्रीला गौण स्थान प्राप्त झाले आहे. यूनेस्कोच्या २००१ च्या अहवालानुसार दर पुरुषांमागे स्त्रीप्रमाण ९७२ वरून ९३२ पर्यंत घसरले आहे. तसेच १०० कोटी लोकसंख्येमध्ये ४९ कोटी ६० लाख महिला असून ४० लाख महिलांची जन्मापूर्वीच हत्या केली जाते. तसेच दर एका मिनिटाला ५४ महिलांवर बलात्कार होतात. दर एका मिनिटाला ४५ महिलांचे अपहरण केले जाते. असे विदारक चित्र दिसत आहे. याचे परिणाम भारतीय समाजाला भोगावे लागत आहेत. अशाप्रकारे महिलांचे सामाजिक स्थान उपेक्षित, दुर्लक्षित आहे.

आज आम्ही २१व्या शतकात पोहचण्याचा गौरव अनुभव करीत आहोत. परंतु सत्यपरिस्थिती काही वेगळीच आहे. जरी आम्ही दावा करतो आहे परंतु हे एक कटू सत्य आहे की आपल्या देशात दोन

महिला दशक (१९७६-१९८५) व (१९८६-१९९५) तसेच आंतरराष्ट्रीय स्तरावर महिला सम्मेलनांचे आयोजनानंतरही देशातील महिलांच्या आरोग्याच्या स्थितीमध्ये लक्ष्य पर्यंत पोहचू शकलो नाही. महिलांचे सबलीकरण करण्याकरिता सहकार्य करणे ही सामाजिक जबाबदारी आहे.

प्रस्तावना :-

समान गरजा, समान उद्दिष्टे, सारख्याच विचारांचे लोक एकत्र येऊन स्वतःच्या विकासाबरोबर गटांचा पर्यायाने समाजाचा समूहशक्तीच्या जोरावर विकास करण्याकरिता एकत्र येऊन गटाची बांधणी करून, गटाच्या माध्यमातून सर्वांगीण प्रगती सहजरित्या करतात. समूह शक्तीचे दर्शन होते.

भारतात स्वातंत्र्यपूर्व काळात महिलांचे सबलीकरण करण्याचा प्रयत्न केला गेला. स्वातंत्र्यानंतर सबलीकरणाबाबत शासनाने अनेक धोरणे राबविली आहे. तसेच महिलांचे सबलीकरण वर्ष जाहीर केले होते. सबलीकरण प्रकिया सतत चालणारी असली तरी प्रत्येक टप्प्यावर सबलीकरणाचे संदर्भ बदलत असतात. म्हणून सबलीकरणाची समर्पक अशी व्याख्या करता येत नसली तरी काही अभ्यासकांनी सबलीकरणाच्या व्याख्या करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१. महिला सबलीकरण म्हणजे स्त्रीने स्वतःच्या क्षमतांची ओळख करून क्षमतांचा विकास करावयाच्या घरगुती व सामाजिक निर्णयाच्या प्रक्रियेत सहभागी होण्याचा प्रयत्न करणे.

२. स्वतःच्या क्षमतांचा विकास करणे, स्वतःच्या समस्यांचे निराकरण करून आत्मनिर्भरतेने व आत्मविश्वासाने काम करणे, यासाठी मदतीची माहिती मिळविणे सबलीकरण म्हणतात.

३. स्त्री सबलीकरण म्हणजे “आत्मविश्वासा मध्ये वाढ, क्षमता, वृद्धी, सामाजिक जाणीव जागृती, कार्यात्मक साक्षरता, लिंगसमभाव संचेतन, आरोग्य विषयक जाणीव, स्वतः आत्मनिर्भर व वित्तीय संस्थांबरोबर जोडणी घेणे त्यास महिला सबलीकरण म्हणतात.”

स्वयं—सहाय्यता बचत गटामुळे महिला व समाजाचे सक्षमीकरण :-

समान गरजा, समान उद्दिष्टे, सारख्याच विचारांचे लोक एकत्र येऊन स्वतःच्या विकासाबरोबर गटांचा पर्यायाने समाजाचा समूहशक्तीच्या जोरावर विकास करण्याकरिता एकत्र येऊन गटाची बांधणी करून, गटाच्या माध्यमातून सर्वांगीण प्रगती सहजरित्या करतात. समूह शक्तीचे दर्शन होते. याकरिता स्वयं — साहाय्यता बचत गटाची सामाजिक, वैशिष्ट्ये महत्वपूर्ण ठरतात. ती पुढीलप्रमाणे —

१. समान गरजा व उद्दिष्टे :

स्वयं — साहाय्यता बचत गटात सर्व सभासदांच्या गरजा व उद्दिष्टे याबाबत समानता किंवा साधर्म्य असणारे लोक एकत्र येतात. समान समान विचार व गरजांमुळे गटबांधणी होऊन गटाचा विकास होतो. त्यामुळे सभासदांच्या गरजांची पूर्तता होऊ शकते. म्हणून गटातील सभासद समानतेला महत्व देणारे असतात. तसेच गटातील सभासदांना आर्थिक, सामाजिक स्तर सारखाच असतो. सर्व सभासदांची उद्दिष्टे समान असतात, म्हणून सर्वांचा समान फायदा होतो.

२. समान तत्व :

भारतीय लोकशाहीतील समानता तत्वाचे पालन स्वयं — साहाय्यता बचत गटात होते. ही समानता वय, व्यवसाय, वस्ती, वावर, लिंग, भाषा, प्रश्न, सुखदुःखे इ. बाबत असते. सूक्ष्म (लहान प्रमाणातील सहकार असतो) सहकार असतो. सर्वांना बरोबर घेऊन जाणारा असतो. म्हणजेच समानतेचे रक्षण स्वयं — साहाय्यता बचत गटात होत आहे.

३. एकात्मतेची भावना :

स्वयं — साहाय्यता बचत गटातील महिला सदस्या एकाच ठिकाणी राहणाऱ्या परंतु परस्परांशी फारशी जवळीक नसली तरी एकमेकांबद्दल या भावनेने आस्था, आदर, आपुलकी असणाऱ्या तसेच भावनिक संबंध, बांधलकीची भावना, एकीसाठी व सर्वासाठी एक, एकमेकांस साहाय्य, मदत करतात. त्यामुळे सभासदांमध्ये एकात्मतेची भावना वृद्धिंगत होऊन समाज एकजुटीने राहू शकतो.

४. स्वशक्ती व समूहशक्तीची जाणीव :

स्वयं — साहाय्यता बचत गटाच्या माध्यमातून

महिला एकत्र येतात. एकजुट करतात. त्यामुळे स्वशक्तीच्या बळावर आपले प्रश्न त्यांना सोडविता येतात. त्याचप्रमाणे संघप्रक्रियेतून समूहशक्तीचे दर्शन समाजाला होते. समूहशक्ती बचत गटामुळे प्रबळ बनते.

५. सामुदायिक निर्णय व कृती :

स्वयं — साहाय्यता बचत गटाचा व्यवहार, समस्या आणि कामकाज याबाबत एकत्र येऊन निर्णय घेतात आणि सामुदायिक कृती करून अंमलबजावणी करतात, विचारांची सल्लामसलत करून कृती करतात.

६. हक्काचे व्यासपीठ :

स्वयं — साहाय्यता बचत गट हे महिलांना एकत्रित करण्याचे माध्यम असून महिलांच्या कलागुणांना वाव आणि वक्तृत्वाला संधी देणारे, विचारांचे प्रबोधन करणारे तसेच समाजाचे सर्वांगीण प्रबोधन करणारे महिलांचे हक्काचे व्यासपीठ आहे.

७. विश्वासाचे प्रतीक :

स्वयं — साहाय्यता बचत गट हे एकमेकांच्या विश्वासाने चालणारे प्रतीक आहे. सर्व सभासद एकमेकांना विश्वासात घेतात. कोणीही कोणाची फसवणूक करीत नाही. विश्वासाने व्यवहार करतात. महिलांचा विश्वास या गुणांचा फायदा करीत नाही. विश्वासाने व्यवहार करतात. महिलांचा विश्वास या गुणांचा फायदा बचत गटांना होतो. तसेच विश्वास गुणांची वृद्धी होते.

८. सुरक्षितता :

स्वयं — साहाय्यता बचत गटातील सभासद अन्यायास प्रतिकार करण्यासाठी एकत्र येतात. त्यामुळे समाजात स्त्रीला सुरक्षितता प्राप्त होते. तसेच स्वयं — साहाय्यता बचत गटाच्या सभासदाला व व्यवसायाला विम्याचे कवच असते. तसेच त्यांच्या उत्पादनाला सुरक्षित बाजारपेठा मिळू शकतात.

९. मुक्त अभियान :

स्वयं — साहाय्यता बचत गट चळवळ अनौपचारिक असून कोठेही अधिकृत नोंदणी करावी लागत नाही. तसेच गटस्थापनेसाठी अधिकृत नोंदणी करावी लागत नाही. तसेच गटस्थापनेसाठी अधिकृत नियमावली नाही. बचत गटात कोणीही सदस्य होऊ शकतात. तसेच गटाची स्थापना, निर्मिती करताना गटाचे

सदस्य परस्पराना व्यक्तिगत मार्गदर्शन करू शकतात.

१०. समाज परिवर्तनाचे साधन :

समाजातील ५० टक्के महिला वर्गाचे फार मोठे परिवर्तन बचत गटामुळे होते. कौटुंबिक पर्यायाने समाज आणि देशात परिवर्तन होऊ शकते.

सबलीकरणाची आवश्यकता—गरज

१. देशातील सर्वांगीण साधन संपत्तीच्या विकासासाठी सबलीकरण गरजेचे आहे.

२. महिला सबलीकरणामुळे स्त्री—पुरुष सर्वच स्तरावर समानता प्रस्थापित होईल त्यामुळे समतोल विकास संकल्पना अस्तित्वात येईल.

३. स्त्री घटकांना मानसिक, सामाजिक, आर्थिक विकासाकरिता सबलीकरण आवश्यक आहे.

४. महिलांचे आरोग्य, मानसन्मान वाढविणे, जीवनमान उंचावणे, समाजात निर्भयतेने जगणे.

५. महिला सबलीकरणाच्या दृष्टीने समतोल साहाय्याकरिता स्वावलंबन, महिला कौशल्य, स्वास्थ्य रोजगार, निर्णय प्रक्रियेत सहभाग, तसेच समाजाच्या वैचारिक दृष्टिकोनातून सकारात्मक बदल घडवून आणण्याकरिता महिला सबलीकरण आवश्यक आहे.

६. राजकीय क्षेत्रातील दुर्गुणांचा नाश करण्याकरिता व निकोप राजकीय क्षेत्रात प्रवेश करण्याकरिता सबलीकरण गरजेचे आहे.

७. महिलांना आर्थिक समता, हक्क, अधिकार, निर्णय, कर्तव्य, स्वअस्तित्व याची जाणीव व्हावी.

८. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत हरवलेली माहिती हे कलंक पुसून काढण्याकरिता व स्वतःचे कर्तृत्व सिद्ध करण्याकरिता व स्वतःच्या ठायी असलेल्या गुणांचा यथायोग्य विकास करणे.

९. पुरुषांना स्त्रीच्या त्यागाची, कर्तव्याची, सहनशीलतेची जाणीव याकरिता महिला सबलीकरण अशा अनेक जबाबदाऱ्या पेलू शकतील.

१०. महिला सर्वच क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने अनेक जबाबदाऱ्या पेलू शकतील.

११. संपूर्ण समाज सुख—समाधान, आनंदाने व समाजात जबाबदार म्हणून कार्य करण्याकरिता सबलीकरण आवश्यक आहे.

१२. समाजामध्ये मुलगी, पत्नी, माता या भूमिका समर्थपणे सांभाळण्याकरिता आवश्यक आहे.

१३. महिलांचे संघटन मजबूत होण्याकरिता आणि महिलांवरील अन्याय, अत्याचार, गुन्हेगारी दूर होण्याकरिता महिलांचे सबलीकरण आवश्यक आहे.

संशोधन विषय :-

“महिलांच्या आर्थिक विकासात बचत गटाची भूमिका व योगदान”

संशोधनाची उद्दीष्टे :

१) बचत गटातील महिलांच्या आर्थिक स्थितीचे अध्ययन करणे.

२) बचत गटाच्या माध्यमातून आर्थिक विकासांमध्ये मिळणारे योगदान या विषयी माहिती जाणून घेणे.

अध्ययनाचे क्षेत्र :-

प्रस्तुत संशोधनाकरिता दक्षिण नागपूर मधील ८ बचत गट हे अध्ययनाचे क्षेत्र आहे.

अध्ययनाचे विश्व :-

संशोधनाचे विश्वात म्हटले की, दक्षिण नागपूर मधील ८ बचत गटातील बचत गटाच्या महिला या अध्ययनाचे विश्व समजण्यात आहेत.

संशोधनाचा आराखडा :-

प्रस्तुत संशोधनाच्या आराखड्याचे स्वरूप अंशतः वर्णनात्मक व अंशतः निदानात्मक आहे.

नमुना निवड पध्दती :-

प्रस्तुत संशोधनांतर्गत नमुना निवड पध्दतीने संशोधनकर्ती स्वतः पक्षपात न करता तसेच त्यांच्यात मतभेद न ठेवता आपल्या पूर्वगृहीत कल्पना टाळण्याच्या विचाराने गैरसंभाव्यता नमुना निवड पध्दतीतील सोयीस्कर नमुना पध्दतीची निवड करण्यात आली. या पध्दतीद्वारा दक्षिण नागपूर मधील ८ बचत गटातील प्रत्येकी १० याप्रमाणे एकूण ८० बचतगट सदस्य महिलांना नमुना म्हणून घेण्यात आले.

निष्कर्ष :-

➤ बहुतांश उत्तरदाते सामाजिक कार्यात सहभागी होतात असे दिसून येते.

➤ बहुतांश उत्तरदात्यांनी शुभप्रसंग, सांस्कृतिक कार्यक्रम, लग्न समारंभ तसेच संकटात धावून जाणे या

वरील सर्व कार्यक्रमात सहभागी होतात.

➤ बहुतांश उत्तरदात्यांचा बचत गटामुळे दारिद्र्य रेषेखालील दर्जा उंचावला आहे.

➤ बहुतांश उत्तरदाते स्वयंसहाय्यता गटात प्रवेशाकरिता स्वईच्छेने प्रेरीत आहे.

➤ बहुतांश उत्तरदात्यांच्या मते कायदेविषयक ज्ञान स्त्रियांना नाही.

➤ बहुतांश उत्तरदात्यांच्या मते काही समस्या येत असल्यास पंचायतीद्वारे त्यांचे निवारण करतात.

➤ बहुतांश उत्तरदात्यांच्या मते बचत गटामध्ये सामावेश झाल्यापासून सामाजिक दर्जामध्ये वाढ झाली आहे.

➤ बहुतांश उत्तरदाते बचत गटामुळे सामाजिक संबंध मजबूत होतात या मताशी सहमत आहे.

➤ बहुतांश उत्तरदात्यांच्या मते बचतगटाच्या मिटींगमध्ये बचत गटाच्या समस्यांचे विषय असते.

➤ बहुतांश उत्तरदात्यांच्या मते सध्याच्या उत्पन्ना मध्ये कुटूंबाच्या किमान गरजा अंशतः पूर्ण होतात.

➤ बहुतांश उत्तरदात्यांच्या मते सध्याच्या उत्पन्ना मध्ये कुटूंबाच्या किमान गरजा उत्पन्न कमी असल्याने पूर्ण होत नाही.

➤ बहुतांश उत्तरदात्यांच्या मते स्वयंसहाय्यता गटातील महिलांच्या आर्थिक स्थितीचे अशिक्षितपणा हे कारण आहे.

➤ बहुतांश उत्तरदात्यांच्या मते बचत गटामुळे सदस्यांच्या क्षमतेला चालना मिळते.

➤ बहुतांश उत्तरदाते बचत गटामुळे स्वयंरोजगार करिता प्रोत्साहित करण्याच्या दृष्टिकोणातून प्रशिक्षण देण्यात येते या मताशी सहमत आहे.

➤ बहुतांश उत्तरदाते बचत गटामुळे सदस्यांच्या जिवनामध्ये विकासात्मक दृष्टीकोन निर्माण होतो या मताशी सहमत आहे.

➤ बहुतांश उत्तरदात्यांना बचत गटामुळे संरचनात्मक कार्य करण्याकरिता प्रोत्साहन मिळते.

संशोधनाच्या मर्यादा :-

➤ कोणतेही कार्य करित असतांना त्याच्या काही मर्यादा असतातच. सामाजिक संशोधनात सुध्दा संशोधन कार्य करित असतांना काही मर्यादा लक्षात

ठेवून कार्य करावे लागते.

प्रस्तुत अध्ययन हे दक्षिण नागपूर मधील बचत गटातील ८० उत्तरदात्यांपुरतेच मर्यादित आहे.

अशाप्रकारे प्रस्तुत संशोधनामध्ये संशोधनाच्या मर्यादा लक्षात घेऊन कार्य पूर्ण करण्यात आले.

संदर्भ :-

➤ मराठे रमा, शशांक सामक, 'संसारगाथा', मौज प्रकाशन, पुणे. आवृत्ती ४ थी, १९९७

➤ मोहन हिराबाई हिरालाल, आपण आपला मार्ग शोधूया शाम ब्रदर्स नागपूर, जून २००२

➤ जैन गोपाललाल, रूरल डेव्हलपमेंट, मलदीप पब्लिकेशन, जयपूर

➤ प्रा. कडवे रघुनाथ, मानवतेचे महापुजारी, (राष्ट्रसंतसंस्कार, नागपूर) २६ फेब्रुवारी १९९५

➤ मोहन हिराबाई हिरालाल, विस्तार हक्क जगण्याचा अधिकार, शाम ब्रदर्स नागपूर, जून २००२

➤ मोहन हिराबाई हिरालाल, आपण आपला मार्ग शोधूया शाम ब्रदर्स नागपूरजून २००२

➤ मोहन हिराबाई हिरालाल, शासनाची दिशा, शाम ब्रदर्स नागपूर जून २००२

➤ प्रा. निंबाळकर, स. के., समाजकल्याण (केशव — कृष्णा चंदपूर २००५

➤ कुरूक्षेत्र, ग्रामिण विकास मंत्रालय, भारत सरकार, २००६

➤ पाटील अरूंधती सुर्यभान, "स्त्री :आत्मभान ते सक्षमीकरण—एक प्रवास अरूणा प्रकाशन, लातूर.

➤ रावत ज्ञानेंद्र, औरत एक समाजशास्त्रीय अध्ययन, विश्वभारती पब्लिकेशन

1. Dahir Ahmed Mohamed, The Challenges Facing Microfinance Institutions in Poverty Eradication: A Case Study in Mogadishu, International Journal of Humanities Social Sciences and Education (IJHSSE),(2)(2)(2015) 56-62, Available from <https://www.arcjournals.org/pdfs/ijhsse/v2-i2/5.pdf>(Accessed dt. 10 Sept. 2015).

2. Devaraja T S, Micro Finance in India-for Poverty Reduction, Available from http://www.irdindia.in/journal_ijrdmr/pdf/vol2_iss4/

5.pdf (Accessed dt. 10 Sept. 2015).

3. Flynn Rebecca, A Case Study of Rural Finance Self-Help Groups in Uganda and Their Impact on Poverty Alleviation and Development. Available from http://digitalcollections.sit.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2718&context=isp_collection (Accessed dt. 10 Sept. 2015).

4. Gandhi Vasant P. and Marsh, Robin Development and Poverty Reduction: Do Institutions Matter? A Study on The Impact of Local Institutions In Rural India, Available from <http://www.iimahd.ernet.in/publications/data/2003-09-06vasantgandhi.pdf> (Accessed dt. 10 Sept. 2015).

5. Green Colleen, Green Daniel and Taratus Katie, Community Savings Groups: Evidence of Contributions to Poverty Reduction Among MVC Households in Tanzania, Available from http://www.unicef.org/tanzania/Community_Savings_Groups_Paper_for_Arusha_-_DAI_Final.pdf (Accessed dt. 10 Sept. 2015).

6. Islam Nazrul, Can Microfinance Reduce Economic Insecurity and Poverty? By How 2009 Much and How?, http://www.un.org/esa/desa/papers/2009/wp82_2009.pdf (Accessed dt. 10 Sept. 2015).

7. Mitlin Diana, Satterthwaite David and Bartlett Sheridan, Capital, capacities and collaboration: the multiple roles of community savings in addressing urban poverty, Available from <http://pubs.iied.org/pdfs/10611IIED.pdf> (Accessed dt. 10 Sept. 2015).

8. Nune Subba Rao, Role Of Aquaculture In Poverty Reduction And Empowerment Of Women In India Through The Medium Of Self-Help Groups, Available from <https://ir.library.oregonstate.edu/xmlui/bitstream/handle/1957/36849/110.pdf?sequence=1> (Accessed dt. 10 Sept. 2015).

9. Pitamber Sunita, Factors Impeding the Poverty Reduction Capacity of Micro-credit: Some Field Observations from Malawi and Ethiopia, Available from <http://www.afdb.org/fileadmin/uploads/afdb/Documents/>

Publications/00157682-FR-ERP-74.PDF (Accessed dt. 10 Sept. 2015).

10. Ramath Priyanka and Preethi, Microfinance in India- A Tool for Poverty Reduction, International Journal of Research and Development - A Management Review (IJRDMR, (2) (4) (2014) 20-23 Available from http://sibresearch.org/uploads/2/7/9/9/2799227/microfinance_devaraja.pdf (Accessed dt. 10 Sept. 2015).

11. Saif Shyna, Self Help Groups as Poverty Reduction Strategy in Enhancing the Socio-Economic Status of Rural Women, Excellence International Journal of Education And Research, 1(4) (2013) 427-434.

12. Shil Nikhil Chandra, Micro Finance for Poverty Alleviation: A Commercialized View, International Journal of Economics and Finance, (1) (2) (2009) 191-205. Available from <http://ccsenet.org/journal/index.php/ijef/article/viewFile/3397/3079> (Accessed dt. 10 Sept. 2015).

□□□

21

आदिवासीतील बांबू हस्तकला व्यवसाय करणाऱ्या कुटुंबावर आधुनिकीकरणाचा परिणाम

डॉ. सुनिल कोडापे

कार्यकारी प्राचार्य

बि.पी.एन.आय.एस.डब्ल्यू, हनुमान नगर, नागपूर

प्रस्तावना :-

महाराष्ट्रात आदिवासींच्या एकूण ४५ जमाती आहेत. सहयाद्रीच्या पूर्व पश्चिम उतारावरून ते सातपुड्याच्या रांगांमधून आदिवासींचे वास्तव्य आहे. भौगोलिक व नैसर्गिक अडचणींमुळे या प्रदेशांचा अद्यापही विकास झालेला नाही. नागरी सेवा—सुविधा येथे पोहचलेल्या नाहीत. शेकडो वर्षे प्रतिकूल परिस्थितीशी झुजत येथील आदिवासी जीवन जगत आला आहे. प्रदेशात मनुष्य आणि निसर्ग हे समोरासमोर उभे दिसतात. जागोजागी विखुरलेल्या चंद्रमौळी झोपड्यांतील आदिवासींना निसर्गाने हे मायेच्या ममतेने सांभाळले आहे. सभोवतालच्या निसर्गातून आपल्या गरजा भागवित असताना इथल्या माणसाला निसर्गाने साथ दिली आहे. निसर्गाच्या या किमयेमुळे इथला आदिवासी निसर्गाशी खूप परिचित आहे. या जवळीकतेमुळे आदिवासींला आजूबाजूच्या वातावरणातून जगण्याची, झुजण्याची शक्ती प्राप्त झाली आहे. आलेल्या संकटांना तोंड देण्याची व त्यावर मात करण्याची ताकद येथील परिस्थितीने आदिवासींना दिलेली आहे. विशिष्ट भौगोलिक प्रदेशात आदिवासींचे वास्तव्य आहे. या वास्तव्याच्या भौगोलिक वैशिष्ट्यांमुळे आदिवासींच्या जीवनासंबंधीच्या संकल्पना जोपासण्यास मदत झाली आहे. हजारो वर्षांच्या साहचर्याने त्यांची जीवन पद्धती सभोवतालच्या वातावरणाने जणू आखली गेली आहे. नैसर्गिक घटनांशी सततची तडजोड हिच त्यांची जीवन

पद्धती बनली आहे. आदिवासी समाज राहतो त्या भागातील नैसर्गिक व सामाजिक वातावरण म्हणजेच डोंगर दऱ्या, नदी—नाले, जंगल, पशुपक्षी, लहान वस्त्या शेती, सामाजिक सणसमारंभ, नाचगाणी, नृत्ये, बाजार, लग्नविधी, मर्तकाचे विधी, यात्रा पंचायत या सगळ्यांचा ठसा त्यांच्या जीवनावर जाणवतो. आदिवासींचे जीवन तसे पाहिले तर खडतर आहे. भयानक दारिद्र्याने त्यांच्या जीवनाला संघर्षाचे रूप आले आहे. आजही काही आदिवासी जमातींना निसर्गात मिळेल त्या अन्नावर काही काळ गुजरा करावा लागतो. आदिवासी मनुष्य स्वभावात स्वतंत्र, स्वछंदी, स्वयंकेंद्रित आहे. आजूबाजूच्या निसर्ग सानिध्यातून त्यांनी आपला स्वभाव घडविला आहे. काळाच्या ओघात आणि नव्यानव्या सुधारणांच्या बरोबर आदिवासी भागातून आदिवासींच्या कला वस्तुंची निर्मिती थांबू लागली आहे. आज आदिवासी भागातील अनेक कला लोप पावत आहे. पौराणिक वस्तु दुर्मिळ होत आहे. ज्या थोड्याफार उपलब्ध आहेत. त्याचा पारंपारिक अर्थ हरवत आहे. वस्तुची निर्मिती आणि स्पर्धा यापुढे आदिवासी कलाकारांचा टिकाव लागणे यापुढे कठीण आहे. त्यांच्या पारंपारीक कला गुनाला वाव मिळतांना दिसत नाही. **आदिवासी आणि बांबू हस्तकला व्यवसायाची सद्यस्थिती :-**

आदिवासी कला ते राहत असलेल्या भागातील वनस्पतींवर बरीचशी अवलंबून असते. पशुपालन सुरू करण्यापुर्वीपासून मानवाने जगण्यासाठी वनस्पतींचा आश्रय घेतला. धनुष्यबाण, तिरकामटा, झोपडी, होड्या बनविण्यासाठी त्यांवर लाकडाचा उपयोग केला. योग्य प्रकारच्या बांबूपासून ते आपले धनुष्य आणि बाण तयार करतात तसेच सुप, टोपल्या, परडे तयार करणे तसेच जाडील बारीक आणि दोरीसारख्या बांबूच्या अवघेशांपासून चटई तयार करतात. बांबू हे आदिवासींच्या उपजिविकेसाठी असलेले महत्वाचे साधन आहे. बांबू कटाई करून बांबू गोळा करणे आणि ते कंत्राटदारांना विकणे हा एक स्वतंत्र व्यवसाय आदिवासी करतांना दिसतात. सर्वसाधारणता बांबू कटाईचे काम पावसाळा सोडून इतर महिन्यात चालतो. पावसाळा जाई पर्यंत कटाईच्या कामाला थगीत असते. अश्यावेळेस ते आपला

पारंपारीक बांबु हस्तकला व्यवसाय करतात आणि आपली उपजिविका व्यतीत करतात. त्यांच्यात असलेला पारंपारीक बांबु हस्तकला व्यवसाय आणि त्यातुन निर्माण केलेल्या वस्तु सामाजाने मान्य करून त्या आपल्या व्यवहारात, संस्कृतित आणि जिवन पध्दतीत रूजविण्यात आले आहे. ज्या प्रमाणे जिवनाआशयक वस्तु महत्वाच्या आहेत त्याच प्रमाणे आदिवासींने तयार केलेल्या वस्तु रितीरिवाजा प्रमाणे व्यवहारात आणण्याचा प्रयत्न पुर्वीपासुन चालत आलेल आहे. त्या शिवाय समाजाच्या अनेक विधी व्यवहार पुर्ण होत नाही. मानवाच्या गरजा जस जश्या वाढत जातात तसतसा मणुष्य त्यावर मार्ग काढण्याचा प्रयत्न करीत आला आहे. आज त्या सर्व बाबींची नितांत गरज जानवतांना दिसतो. आदिवासींनी तयार केलेल्या वस्तुला समाजाने व समाजाच्या रितीरिवाजाने मान्यता प्रदान केली आहे. जसे की, लग्न विधी तथा सामाजिक पुजनविधी प्रसंगी वापरण्यात येणारे सुप, टोपली, हारा, बिवडा, परडे इत्यादी तयार केलेल्या वस्तु मोठया प्रमाणात उपयोगात येत असत. त्या शिवाय केलेली एखादी विधी अपूरी मानल्या जाई किंवा आपल्या व्यवहारात कुठेतरी उनिव राहिली आहे असे लोक मानत. त्यामुळे आदिवासींचा बाबु हस्तकला व्यवसाय मोठया प्रमाणात पसरलेला होता. हा व्यवसाय म्हणजे आदिवासींचे जिवन जगण्याचे एक साधन होते. परंतु काळानुसार सध्याच्या स्थितीमध्ये पर्याय व्यवस्थेला अधिक महत्व आले आहे. ती व्यवस्था निर्माण करण्यामागे शासन आणि प्रशासन दोन्ही बाजुने प्रयत्न होतांना दिसतात. पर्याय व्यवस्था किती टिकावू, मजबुत आणि विश्वंसनिय असेल याबाबत लोकांमध्ये शंका आहे. तरी ती स्विकारल्या शिवाय लोकांकडे पर्याय राहिलेला नाही असे दिसुन येते. परीवर्तन हा निसर्गाचा नियम आहे. तो बदलत राहिल हे सुध्दा तेवढेच सत्य असलेतरी त्यावर काही उपाय योजना तयार करणे व ते अमलात आणणे काळाची गरज आहे.

पिढीजात व्यवसायाचा न्हास झाला असे ऐकल्यावर आपल्या मनात असा प्रश्न पडतो कि, पुढे आयुष्यात या बांबु काम करणाऱ्या आदिवासी कुटुंबाचे तथा समाजाचे कसे होईल? त्यांच्या मुलभूत गरजा

भागतील किंवा नाही? एकीकडे केंद्रशासन गृहउद्योग, कुटीर उद्योग, लघुउद्योग सुरू करण्याच्या विविध योजना राबवित आहेत. वारंवार आपल्याला दुरदर्शनाच्या माध्यमातून व जाहीरातीच्या माध्यमातून सांगितले जाते. तर दुसरीकडे वर्तमानपत्रात व्यवसाय नष्ट होत असल्याचे आपणास बघायला मिळते. तेव्हा प्रश्न असा उभा राहतो कि, बांबु काम करणाऱ्या कुटुंबाचा, आदिवासी लोकाचा नष्ट होत असलेल्या व्यवसायाबाबत कुणी दखल का घेत नाही? सद्यस्थिती बांबु व्यवसाय नष्ट होत असल्याचे वर्तमानपत्रातून माहित होते. सद्या परिस्थितीत बांबु ऐवजी लोक प्लॉस्टीकपासून तयार होणाऱ्या वस्तुंचा उपयोग करतात. त्यामुळे बांबु हस्त व्यवसायाचा न्हास होत आहे. दुसरे कारण म्हणजे शासन बांबु कामगारांना बांबु पुरवित नाही. अशा प्रकारे शासनाने बांबु व्यवसाय मोडकळीस आलेला आहे. याचा परिणाम बांबु काम करणाऱ्या आदिवासी समाजावर झाला. व्यवसाय मोडकळीस आल्याने त्यांच्या कौटुंबिक, आर्थिक, सामाजिक, व्यावसायिक, शैक्षणिक स्थितीवर विपरीत परिणाम झालेला आहे. तसेच सद्या परिस्थितीत हे बांबू अवैध मार्गाने मिळवितात. त्यामुळे त्यांना मालाची विक्री लपून करावी लागते. व्यवसाय मोडकळीस आल्याने कुटुंबातील एकता, कुटुंबाचा रोजगार नष्ट होत असल्याने त्यांच्यात बेरोजगारीची समस्या निर्माण झाली. आज त्यांच्यावर इतर व्यवसाय करून आपली उपजिविका करावी लागत आहे. रोजगार त्यांना मिळण्यासाठी त्यांना भटकंती करावी लागते. त्यामुळे कौटुंबिक तफावत निर्माण होत आहे. अशाप्रकारे सद्या परिस्थितीत बांबु व्यवसाय मोडकळीस आल्याने बांबु काम करणाऱ्या आदिवासी कुटुंबातील लोकांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते.

संशोधनाचे महत्व :-

आदिवासींच्या सर्वांगीण उन्नती करीता देशात विविध मार्गांचा अवलंब केला जात आहे. आदिवासींच्या आर्थिक व सामाजिक स्थिती उंचावण्यासाठी विविध योजनांची निर्मिती शासनाद्वारे केली जाते. त्याच बरोबर बेरोजगारांना रोजगार, श्रम करणाऱ्यांना काम देण्याची जबाबदारी हि शासनाची आहे. रोजगार वाढवून बेरोजगारी कमी करणे, युवकांना रोजगार मिळवून देणे, खाली

हाताला काम देणे अश्या प्रकारचे अनेक उपक्रम शासनाद्वारे राबविल्या जातात. हे सर्व होत असतांनाच आदिवासींमध्ये परंपरागत चालत आलेला व्यवसाय आज न्हास पावत आहे. आदिवासींचे कुटूंब बेरोजगार होत आहेत. आदिवासीच्या हातातील काम हिरावून घेतल्या जात आहे. तसेच एक सांस्कृतिक ऋणानुबंध असलेल्या व्यवसायापासून परावृत होत आहे. हि एक खेदाची बाब आहे. त्यामुळे त्यांचा व्यवसाय त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व रोजगार यावर बराच परिणाम अथवा बदल आपणास दिसून येत आहे. आज व्यवसाय प्राप्तीकरीता अथवा उद्योगा करीता युवक वर्ग एकीकडे धडपडत आहे. तर दुसरीकडे वंशपरंपरागत अंगी असलेले कल कौशल्यावर आधारीत व्यवसाय बंद होत आहे. याबाबत संशोधनकर्त्यांच्या मनात अनेक प्रश्न निर्माण झालेले असून त्या प्रश्नांची उकल करण्याच्या दृष्टीने प्रस्तुत विषयाबद्दल अधिकाची माहिती प्राप्त करून घेण्याच्या दृष्टीने तसेच या विषयांची उपयुक्तता आदिवासी समाजाला किती महत्वाचे आहे, हे लक्षात घेऊन उपरोक्त विषयावर चर्चा होणे त्याच्या समस्या शासना पर्यंत पोहचविणे, त्यावर उपाय योजना तयार करून आदिवासी समाजाला विकासाच्या दिशेने वाटचाल करण्यास प्रवृत्त करणे हा आहे.

उद्देश :-

- १) आदिवासीतील बांबु कारागिरांची वैयक्तीक व कौटुंबीक माहिती जाणून घेणे.
- २) आदिवासी बांबु हस्तकला व्यावसायीकाची, आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक समस्या जाणून घेणे.
- ३) आधुनिकीकरणाचा त्यांच्या व्यवसायावर तसेच सामाजिक, सामाजिक व सांस्कृतिक स्थितीवर झालेला परिणाम जाणून घेणे.

उपकल्पना :-

- १) आदिवासी बांबु हस्तकला व्यावसायीकाची वैयक्तिक व कौटुंबिक स्थिती व्यवसाय बदलामुळे हलाकीची झालेली आहे.
- २) आधुनिकीकरणाचा त्यांच्या व्यवसायावर परिणाम झाल्याने त्यांच्या आर्थिक सामाजिक व सांस्कृतिक स्थितीवर नकारात्मक परिणाम झालेला आहे.

३) आधुनिकीकरणात यांत्रिकीकरणाचा वापर अधिक झाल्याने त्यांच्या हस्तगत व्यवसायावर त्यांच्या वाईट परिणाम झालेला आहे.

४) शासनाच्या वन धोरणाचा आदिवासींच्या बांबु व्यवसायावर नकारात्मक परिणाम झालेला आहे.
अध्ययन प्रश्न :-

१. आदिवासीतील बांबु कारागिरांच्या दैनंदिन जीवनमय कसे आहे?
२. समाजातील दर्जा कसा आहे?
३. आदिवासींच्या त्यांच्या कुटूंबावर पडलेला परिणाम कसा आहे?
४. आदिवासींच्या त्यांच्या आर्थिक स्थितीवर पडलेल्या परिणाम कसा आहे?
५. आदिवासीची हि कार्यप्रणाली कशी आहे?
६. व्यवसायाच्या बंदीमुळे कोणत्या समस्या उद्भवल्या आहे?
७. व्यवसाय बंदीमुळे त्यांच्या कुटूंबावर पडलेला परिणाम.
८. व्यवसाय बंदीमुळे नविन व्यवसाय स्विकारण्याच्या प्रवृत्तीमुळे कोणत्या समस्या जाणवल्या?
९. व्यवसायाच्या न्हासामुळे त्यांच्या सामाजिक परिस्थितीवर पडलेला परिणाम कसा आहे?
१०. व्यवसायाच्या न्हासामुळे त्यांच्या सांस्कृतिक रितीरिवाजावर झालेला परिणाम?

संशोधन आराखडा :-

प्रस्तुत अध्ययन हे आदिवासीतील बांबु हस्तकला व्यावसायीकावर आधुनिकीकरणाचा कोणता आणि कसा परीणाम झाला आहे हे बघायचे असल्याने संशोधन कर्त्याने संशोधनासाठी वर्णनात्मक व निदानात्मक संशोधन आराखडा वापरलेला आहे. त्यासाठी चंद्रपुर जिल्हयातील चंद्रपुर, भद्रावती, वरोरा, चिमूर व सिदेवाही मधील पाच तालुक्यातील बांबु व्यवसाय करणाऱ्या आदिवासी उत्तरदात्यांचे संभाव्य नमुना पद्धतीनुसार उत्तरदात्यांची निवड करण्यात आली. त्याचबरोबर गावातील सरपंच, पोलीस पाटील व प्रतिष्ठित व्यक्ति यांच्याशी चर्चा करून संशोधनासाठी आवश्यक ती माहिती प्राप्त करण्यात आली. सोबत स्वतः निरीक्षणानु व लोकांच्या अनुभवातुन जी तथ्य समारासमोर उघडकीस आली, त्या

तथ्याच्या आधारावर आणि उत्तरदात्यांच्या मतांच्या आधारावर संशोधनाचे निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत.

अध्ययन क्षेत्र, विश्व व नमुना :-

संशोधन अध्ययन क्षेत्र हे चंद्रपुर जिल्हयातील पाच निवडक तालुके हे अध्ययन क्षेत्र म्हणून निश्चित करण्यात आले आणि विश्वच म्हणून अध्ययन क्षेत्रातील म्हणजे एकूण पाच तालुक्यातील बांबू व्यवसाय करणारक आदिवासी कुटूंब चंद्रपूर ७४२, भद्रवती ४४७, वरोरा ४३२, चिमुर ६७२, सिंधेवाही ७०७ असे असे एकूण ३००० मधुन प्रत्येक तालुकामधुन ६० उत्तरदात्याची संख्या निश्चित करून प्रत्येक तालुक्यातून ६० उत्तरदातेच निवडण्यात आले. फस्ट कॉम, फस्ट या आधारावर पाच तालुक्यातुन एकूण ३०० उत्तरदात्यांची निवड करण्यात आली.

तथ्य संकलन :-

प्रस्तुत अध्ययनासाठी लागणारे तथ्य प्राथमिक स्रोत व दुय्यम स्रोत या दोन्ही हि पद्धतीच्या तंत्राचा वापर संशोधनात करण्यात आला. प्रत्यक्ष मुलाखती घेऊन अनुसूची भरण्यात आली. विषयाची संबंधित कार्यालयीन दस्तावेज पुस्तक परिपत्रक, अहवाल, वृत्तपत्रे, मासिके इ. मधुन आवश्यक माहिती प्राप्त केली. अश्याप्रकारे संशोधनासाठी आवश्यक माहिती प्राथमिक व द्वितीय स्रोतांचा अवलंब करून लागणारी आवश्यक माहिती प्राप्त करण्यात आलेली आहे.

तथ्य प्रक्रियन :-

तथ्यांचे संस्करण केल्यानंतर अनुसूचीतील प्रश्नांना कशाप्रकारे उत्तर मिळालेले आहे. माहिती कशा प्रकारची आहे. यांचे परिक्षण केलेले आहे. आणि तथ्यांच्या भिन्नतेवर आणि समानतेवर त्या माहितीची व्यवस्थित मांडणी केलेली आहे. तथ्यांचे संकेतीकरण, संकेत पुस्तिका आणि मास्टर चार्ट तयार करून संकेतीकरण करण्यात आले. सांकेतीकरण आणि मास्टर चार्ट तयार केल्यानंतर सारणी तयार करण्यात आली.

प्रस्तुत अध्ययनातील माहितीचा समाजकार्य अभ्यासक्रमात योगदान :-

प्रस्तुत अध्ययनामध्ये आदिवासीमधील बांबू हस्तकला व्यवसायिकावर आधुनिकीकरणाचा परिणाम हा विषय असून हस्तकला व्यवसाय चासबाबत

कारणीभुत असलेल्या घटकांचा आणि त्या घटकांचा आदिवासीतील बांबू हस्तकला व्यवसायिकावर सामाजिक आणि आर्थिक स्थितीवर पडलेला परिणाम जाणून घेणे महत्वाचे आहे. आदिवासी समुदायाच्या विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचा विषय आहे. व्यक्तिचा विकास हा शिक्षण आणि रोजगार यातुन संपन्न होतो.

प्रत्येक व्यक्तीला रोजगाराशिवाय अथवा पैश्याशिवाय आपले कुटूंब आपले जीवन उंचावणे कठीण जाते. कुटूंबाच्या गरज सोडविण्यासाठी आवश्यक ती साधनसामुग्री त्या व्यक्तीजवळ असणे आवश्यक आहे. त्या करीता त्याच्यात कलागुण, कौशल्य, प्रशिक्षण घेणे अगत्याचं आहे. आदिवासींचा बांबू व्यवसाय हा एखाद्या कुटीर उद्योगाप्रमाणे असून त्यावर अवलंबुन असणाऱ्या आदिवासी समाजाचे जीवन त्या उद्योगावर निर्भर असतात.

समाजकार्य अभ्यासक्रमात आदिवासी मधील वेगवेगळ्या समुदायाची आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक विकास घडवून आणण्यासाठी त्यांना शिक्षण, प्रशिक्षण आणि व्यक्तिमध्ये आंतरिक गुण विकसीत करून त्याला स्वतंत्र बहाल करून त्यास पुर्ण बनविणे हे समाजकार्यचे ध्येय आहे. प्रस्तुत अध्ययनातुन आदिवासींच्या परंपरागत कला गुणांना वाव देऊन त्यांचा विकास घडवून, एकंदरीत आदिवासी समुदायाला स्वयंपूर्ण बनविणे त्यासाठी निती धोरण तयार करणे, धोरण आखणे, कार्यप्रणाली निर्माण करणे, एक समाजव्यवस्था निर्माण करणे, नवनविन विचारधारा निर्माण करणे, यासाठी प्रस्तुत अध्ययन उपयुक्त आहे आणि आदिवासींच्या विकासासाठी बांबू व्यवसाय कसा उपयुक्त ठरू शकेल, यासाठी शासनाने कोणते प्रयत्न करावे आणि समाजाने कोणते योगदान द्यावे या विषयीची माहिती संशोधनामध्ये असल्याने प्रस्तुत संशोधन हा समाजकार्य अभ्यासक्रमाला पुरक ठरू शकेल.

प्रमुख निष्कर्ष :-

१) आदिवासी कुटूंबामध्ये आजही संयुक्त कुटूंब पद्धती आढळून येते. परंतु व्यवसायामध्ये होत असलेला बदल कुटूंबाची एकता नष्ट करतांना दिसुन येते. कुटूंब विसकळीत होतांना आढळुन आले आहे.

त्यामुळे त्यांच्या नाते संबंधावर नकारात्मक परिणाम दिसून येते.

२) आदिवासींच्या आर्थिक स्थितीवर परिणाम झालेला आहे. रोजगार करीता आपले गांव सोडून इतर ठिकाणी जावे लागत असल्याने त्यांच्यातील सामाजिक व सांस्कृतिक बदल दिसून येते. तसेच त्यांच्या कार्यप्रणालीवर बदल दिसून येते सध्याच्या व्यवसाय मध्ये वेळेचे बंधन नाही तो स्वतंत्र आहे. जेव्हा त्याला काम करावस वाटते त्यावेळेस त्याला काम करता येत होत परंतु आता ती परिस्थिती बदलली आहे.

३) आदिवासी मध्ये शैक्षणिक स्थिती सुधारत असली तरी त्यांच्यात शिक्षणाचे प्रमाण अजूनही कमी आहे. आश्रम शाळा, वसतीगृह योजने मुळे आदिवासी विद्यार्थी शिक्षण घेत आहे. हे खरे असले तरी उच्च शिक्षणाचे व व्यावसायिक शिक्षणाचे प्रमाण कमी आहे.

४) बांबू पुरवठ्या अभावी आदिवासी कुटुंबांना बेरोजगार व्हावे लागत आहे. काम करण्याची इच्छा असून सुध्दा बांबू पुरवठ्या अभावी कामाला स्थगती द्यावी लागते. त्यामुळे त्यांच्या बांबू व्यवसायावर परिणाम होत आहे.

५) शासनाचे विविध पर्यायी धोरण सुध्दा आदिवासींच्या विकासाला बाधा निर्माण करित आहे. निर्माण होत असलेली पर्यायी व्यवस्था आदिवासींच्या बांबूपासून तयार होणाऱ्या वस्तु ऐवजी प्लॉस्टीक च्या वस्तुचा अधिक वापर हे सुध्दा व्यवसायाला मारक ठरत आहे. जेव्हा की प्लॉस्टीकच्या वस्तु पर्यावरण पुरक नाही तरी त्याचा वापर अधिक होत आहे.

६) आदिवासींच्या वन हक्क अधिनियमांचा आदिवासींच्या व्यवसायावर प्रतिकूल परिणाम होतांना दिसून येत आहे. शासनाकडून वन हक्काची अमंलबजावणी करण्यास टाळाटाळ करतांना दिसत आहे. आज किती तर व्यक्तीक व सामुहीक हक्काचे दावे पेंडींग ठेवले आहे. ग्रामसभेच्या अधिकारावर हल्ला होत आहे. गामसभेला दुय्यम दर्जा देण्याच्या मनस्थित शासन आहे. कायदा आहे पण फायदा नाही अशी स्थिती उदभवली आहे.

७) वनहक्क कायद्यामुळे आदिवासींना मोफत बांबू पुरवठा होणे अपेक्षित होते. परंतु आजही त्यांना

बांबूची किंमत मोजावी लागते. त्यामुळे वनहक्क कायद्याचा लाभ आदिवासींना झालेला नाही.

८) आदिवासींच्या पारंपारिक हस्त व्यवसायाला पर्याय म्हणून यांत्रिकीकरणाने निर्माण झालेल्या साहित्याचा वापर अधिक होत पारंपारिक व्यवसायाला बाधा निर्माण होत आहे.

९) आदिवासींना आधुनिक यंत्र सामुग्रीची पुरेशी माहिती नाही. आधुनिक तंत्रज्ञाना संदर्भात प्रशिक्षणाची व्यवस्था नाही. काही तरूनांना प्रशिक्षण दिलेले आहे. प्रशिक्षणानंतर आवश्यक वित्त पुरवठा, व्यवसाय मार्गदर्शन व व्यवसाय करण्याकरीता जागा उपलब्ध करून देण्यात येत नाही. त्यामुळे युवकांना दिलेल्या प्रशिक्षणाचा आदिवासींना लाभ मिळत नाही.

१०) आदिवासी मधिल पारंपारिक कलाकशती लोप पावत असून त्या कलाकृतीचे सामाजिकरण, संस्कृतीकरण बंद होत आहे. कोणतेही प्रशिक्षण न घेता आपल्या उपजिवीका पुर्ण करणारा व्यवसाय लोप पावत असल्याने आदिवासी तरून बेरोजगार असून कामाकरीता दुसरीकडे स्थलांतरीत होत आहे.

सुचना शिफारशी

१) शासनाने आदिवासींच्या आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक विकास व्हावा त्यांचा पारंपारिक व्यवसाय सुरळीत व्हावा याकरीता केलेला वन हक्क कायद्याची काटेकोर अंमलबजावणी करावी. त्याकरीता स्वतंत्र व्यवस्था निर्माण करून दर सहा महीने, एक वर्षात त्या व्यवस्थेचे मुल्यमापन करावे. काही उनिवा असल्यास त्यात सुधारणा करावी.

२) अधिनियमाला अपेक्षित असलेले अधिकार व स्वातंत्र आदिवासींना बहाल करावे. जंगला शेजारी असलेल्या आदिवासी व इतर जमातीच्या लोंकाचे संघटन करून सामुहीक शेती प्रमाणे बांबूची शेती करण्यासाठी वन जमिन उपलब्ध करून द्यावी व आवश्यकते प्रशिक्षण व मार्गदर्शन करावे. आर्थिक विकासाठी शासनाच्या असलेल्या वैयक्तीक व सामुहीक विविध योजना एकत्रीत करून संघटीत केलेल्या जमातींना त्याचा आर्थिक लाभ मिळवून द्यावा.

३) आदिवासी जंगल कामगार सोसायटी प्रमाणे आदिवासी बांबू करागीरांची सोसायटी निर्माण करून

त्या व्दारा बांबुची लागवड, त्याचे पालन व संरक्षण आणि विक्री करीता मार्गदर्शन व प्रशिक्षण दयावे. गाव स्तरावरून ते तालुका, जिल्हा व विभाग अश्या ठिकाणी बांबुपासुन तयार झालेल्या वस्तुचे विक्री केंद्र तयार करावे व सोसायटीच्या माध्यमातुन सर्व बाबींवर देखरेख ठेवावी. याकरीता शासनाने विशेष कार्यक्रम म्हणुन त्याकरीता आवश्यक आर्थिक तरतुद करावी व त्या तरतुदीचा प्रचार व प्रसार करावा.

४) आदिवासी मधिल बांबु करागीरांना संघटीत करून लहाण्यापासुन तर वशदांपर्यंत सर्वांना आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या साधनांचे व व्यवसाय प्रशिक्षणाचे मार्गदर्शन दयावे तसेच शासनाचे त्या संदर्भात असलेले कायदे, योजना व सवलती या विषयी चर्चा सत्र, कार्यशाळा, परिसंवाद, मेळावे यांचे आयोजन करावे.

संदर्भ सुची :-

- डॉ. गारे गोविंद “आदिवासी कला” गमभन प्रकाशन, ३७९, शनिवार पेठ पुणे —४११०३० प्रथम आवृत्ती मार्च १९९३
- डॉ. देवगांवकर शैलजा “माडीया गोंडाची बोली” महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.
- मडावी लटारी कवडू ‘पताना’ लता लटारी मडावी ६, बिजली नगर, सदर नागपूर ४४००११
- प्रा. मुठे सुमन “आदिवासी स्त्री जीवन” उशा वाघ—सुगावा प्रकाशन, चित्रशाळा इमारत, ५६२ सदाशिव पेठ, पुणे.
- मरकाम फते बहादुरसिंह “गोंडी धर्म एवं आदिवासी विधी विवाह” गोंडवाना विकास संस्कार मंडळ, सिंधी मध्यप्रदेश.
- वर्मा रूपचंद “भारतीय जनजातीय” प्रकाशन विभाग—सुचना व प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकारी नई दिल्ली ११०००१.
- डॉ. मुनघाटे प्रमोद “आदिवासी मराठी साहित्य” सी—५, गंगा हिलटॉप, अंबाझरी, नागपूर—४४०००३. डॉ. शिरोळे धैर्यशिल “आदिवासीची कथा आणि व्यथा” स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे प्रथम आवृत्ती २००२. लोकमत मराठी दैनिक “वेळु महागले पिढी जात व्यवसाय धोक्यात”

समाजीक आरोग्याची संकल्पना

डॉ. शितल ह. उजाडे

श्री सरस्वती समाजकार्य महाविद्यालय, वाशिम

गोषवारा

समाज म्हणजे सामाजीक संबंधाचे जाळे या व्याख्येचा अर्थ असा की समाजात जीवन जगत असतांना व्यक्तीला अनेक व्यक्तीशी सामाजिक संबंध प्रस्तापित करावे लागतात. सामाजीक व्यक्तीचे परस्परंशी निर्माण झालेले सामाजिक संबंध हे दोन प्रकारचे असतात.

एक परतपरत निर्माण होणारे किंवा कायम स्वरुपाचे सामाजिक संबंध होत दोन तात्पुरत्या स्वरुपाचे किंवा नैतिक स्वरुपाचे सामाजिक संबंध होते. समाजशास्त्रांच्या या मतानुसार व्यक्तींच्या कायम स्वरुपाच्या सामाजिक संबंधाच्या पुर्ततसाठी समाजात विविध प्रकारच्या सामाजिक संस्था जन्माल आलेल्या आहेत. समाजात व्यक्तीचे जिवन कसे जगावे या संबंधीचे निकष सर्वसाधारणपणे या सामाजिक संस्था ठरवतात. या निकषांपैकी एक निकष व्यक्तीचे जिवन आरोग्यसंपन्न असावे. असे सर्वच व्यक्तींना वाटत असते समाजातील सर्वच व्यक्तींना आरोग्यसंपन्न जिवन जगता यावे म्हणुन समाजातील राज्यसस्थेतर्फे प्रयत्न केले जातात. प्रत्येक राज्याच्या सरकारातील आरोग्य खात्याच्या मार्फत राज्यातील पर्यायाने समाजातील व्यक्तींच्या आरोग्याची एकीकडे काळजी घेतांना दुसरीकडे तिच्या एकुण आरोग्याची जपवणुकही केली जाते.

आता आपण आरोग्य संकल्पनेचा अर्थ

आरोग्यासंबंधी हे विधान मुलत्व अरबी भाषेत करण्यात आले आहे. या विधानाचा अर्थ असा की, जो आरोग्यसंपन्न आहे तो आशा करू शकतो आणि जो आशावादी आहे त्याच्याकडे सर्व काही आहे या वरुन आपल्या असे लक्षात येईल की आरोग्युम

धनसंपदा संस्कृत भाषेत एक वचन आहे. शरीरम् आय खलु धर्मसाधनम् म्हणजेच निकोप प्रकृती ही कर्तव्यपुर्तीची पहिली गरज आहे. उत्तम तब्येत हा प्रत्येक व्यक्तीचा जन्म सिध्द हक्क आहे. ता प्रत्येक व्यक्तीची प्रकृती उत्तम राखणे ही समाजाची म्हणजेच पर्यायाणे सरकारची जबाबदारी आहे.

प्रस्तावना :

आरोग्य हा शब्द इंग्रजीतील हेल्थ (Health) या शब्दाचे मराठी रुपांतर होय. हा शब्द हेल्थ या अँग्लो सुँक्शन शब्दापासून बनला आहे व त्याचा अर्थ इंग्रजीत condition of being safe or sound असा होतो. तर मराठीत या संकल्पनेचा अर्थ सुरक्षीत व निरोगी ही स्थिती असा होतो. दुसऱ्या शब्दात रोगापासून मुक्त असणे किंवा कोणताही रोग नसणे म्हणजेच आरोग्य होय.

जागतीक आरोग्य संघटनेने केलेली व्याख्या

“आरोग्य म्हणजे शारीरिक मानसीक आणि सामाजिक दृष्टीकोणातून सुस्थित अशी अवस्था होय न की रोग वा दुबळेपणा यांचा अभाव होय.”

— श्री. श्री. रवि शंकर

भारतातील एक आध्यात्मिक गुरु रविशंकर यांनी मानवी जीवनाचा विचार करतांना आरोग्याची सातपदरी व्याख्या केली असून ती खालील प्रमाणे

- १ रोगमुक्त शरीर
- २ कंपरहीत क्ष्वासोच्छ्वास
- ३ तणावरहीत किंवा तणावमुक्त मन
- ४ प्रतिबंधमुक्त बुद्धीमत्ता
- ५ लठ्ठपणामुक्त स्मुती
- ६ सर्वसमावेशक अत्मसम्मान किंवा अहम्
- ७ दुःखमुक्त आत्मा

आरोग्याचे उद्देश (aims of Health)

आरोग्य हि संज्ञा जरी सर्वमान्य असली जरी तिचे स्वरूप हे स्थल, काल सापेक्ष असते आणि म्हणूनच जागतीक आरोग्य संघटनेने प्रतिपादन केलेली आरोग्याची तीन उद्दीष्टे आपण तपासून पाहू.

अ) शारीरिक आरोग्य (physical Health)

व्यक्तीच्या अस्थित्वात शरीराचा मोठा वाटा आहे. शारीरिक आरोग्याचा विचार करता व्यक्तीच्या शरीराचा रक्तदाब हृदयाचे व नाडीचे ठोके व्यवस्थीत

व नियंत्रणात असणे अत्यावश्यक आहे. निरोगी व्यक्तीचा रक्तदाब १२०/६० एवढा असणे व नाडीचे ठोके हे ६२ च्या दरम्यान असणे आरोग्य सपन्नतेचे प्रतिक माणले जाते.

तसेच जठर, यकृत लहान व मोठे आतडे मल्लाशय, मुत्राशय, फुफुसे व श्वसनसंस्था या अवयवांच्या कार्यपध्दती सुस्थितीत व उत्तम असणे महत्वाचे आहे.

ब) मानसिक आरोग्य (mental Health)

प्रत्येक मानवी शरीरात मन असते. शरीर व मन हे परस्परांपासून अलग करता येत नाही. “निकोप शरीरात निकोप मन असते” माणसाच्या मनामध्ये विविध विकारांची निर्मिती होत असते. मानवी मनातच अनेक अशा अकांक्षांचा उदय होतो. मानसीक आरोग्यास या बाबिंचा समावेश होतो.

- १ ताण (stress)
- २ चिंतात्मक अवस्था (anxiety disorder)
- ३ भावनात्मक अवस्था (affective disorder)
- ४ दिर्घकाळीण मानसिक बिघाड (schizophrenia)

एकंदरीत मानसिक आरोग्य म्हणजे व्यक्तीची मानसिक संघर्षापासून मुक्तता होय. बाह्य जगाशी जुळवून घेणे व समायोजन साधणे आत्मसयम राखणे, कोणत्याही भावणेच्या अति आहरी न जाणे हे मानसीक आरोग्याचे महत्वाचे अंग होय.

क) सामाजिक आरोग्य

व्यक्ती ज्या समाजात जिवन जगते त्या सामाजिक संदर्भाला आरोग्यापासून अलग करता येत नाही. सामाजिक सांस्कृतीक वातावरणातील बदलाशीवाय आरोग्याचा स्तर उंचावता येत नाही. याच प्रमाणे व्यक्ती ज्या कुटुंबात जन्माला आली आहे. त्या कुटुंबाची सामाजिक आर्थिक स्थितीपण व्यक्तीच्या आरोग्यावर परीणाम करते. त्यामुळे आरोग्य संकल्पनेचा विचार करतांना व्यक्तीची सामाजिक परिस्थिती लक्षात घेणे आवश्यक ठरते.

आरोग्याची व्याप्ती

आहार, जिवनसत्वे अ,ब,क,ड,इ,के प्रथीने इत्यादी

निसर्ग, माती, पाणी, उजेड, उन, थंडी, हवामान, प्रदुषण, रोगराई, प्राणी, पक्षी, वनस्पती इत्यादी.

क्रिडा व्यायामाचे प्रकार विविध खेळ, योगासन इत्यादी.

काम, धंदा, नोकरीच्या ठिकाणची परिस्थिती कामाच्या वेळा ताण आनंद कामाच्या ठिकाणच्या सहकार्यासोबतचे संबंध, उच्चरक्तदाब, मधुमेह, पित्त, मनसिक भिती या सारखे विकार ताण तणावातुन उद्भवतात

उपचार व्यवस्था:—

सामाजातील व राज्यातील सर्व जनतेच्या आरोग्याचे रक्षण करण्याची जबाबदारी त्या त्या सामाजातील व राज्यातील सरकारची असुन कोणत्या प्रकारची उपचार व्यवस्था जनतेला फायदेशीर ठरवु शकेल. उदा. १ प्रतीबंधात्मक उपचार

यामध्ये विशिष्ट रोगांचा प्रादुर्भाव होउ नये यासाठी ज्या उपचार पद्धतींचा वापर केला जातो त्यास प्रतिबंधात्मक उपचार असे संबोधले जाते उदा. लसीकरण मोहीम, परिसरस्वच्छता, शुद्ध पाण्याचा पुरवठा

प्राथमीक उपचार

एखाद्या विशिष्ट आजाराने डॉक्टरकडे येतो तेव्हा रोगांच्या निश्चित कारणांचे निदान होण्यापुर्वी संबंधीत डॉक्टर जे उपचार करतात त्यांना प्राथमीक उपचार म्हणतात.

शिक्षण

मनवी जिवनात शिक्षणाचे महत्व अनन्य साधारण आहे. शिक्षणाचा आरोग्याची फार जवळचा संबंध आहे. पूर्वीच्या काळी मलेरीया पटकी देवी काजण्या यासारखे साथीचे रोग देवी प्रकोपामुळे ग्रासतात अशी द्रढ श्रद्धा होती व त्यामुळे यावर देवीच उपचार व्हावे असा समज होता. पण आता समाजात शिक्षणात प्रमाण वाढला त्यामुळे लोक उपचारासाठी सरळ रुग्णालयात धाव घेतांना दिसतात शिक्षणामुळे लोक आरोग्य रक्षणाच्या बाबतीत अधिक जागत बनतात म्हणुनच शिक्षणाचा समावेश आरोग्याच्या व्याप्तीत करण्यात आला आहे.

— आर्थिक परिस्थिती

आर्थिक परिस्थिती व आरोग्य रक्षण प्रक्रियेचा

फार जवळचा संबंध आहे. भारतता अजही सुमारे ७० टक्के जनता दारिद्र्य रेषेखाली जिवन जगते आर्थिक दृष्टीने विचार करता वैधक क्षेत्रात लागलेले क्रांतीकारक शोध श्रीमंताना वरदान तर गरिबांना शाप ठरत आहेत. थोडक्यात व्यक्तीची व कुटुंबाची आर्थिक परिस्थिती आरोग्यप्रमाण महत्वाची भुमीका बजावत असल्यानेच आर्थिक परिस्थितीचा व्याप्तीत समावेश करण्यात आला आहे.

समाजव्यवस्था

व्यक्ती ज्या समाजात जिवन जगते त्या समाजाची समाज रचना सामाजिक कार्यांचे वाटप करण्याची क्रिया म्हणजे एकुण समाज व्यवस्था कशी आहे यावर व्यक्तीचे आरोग्य अवलंबुन असते.

भारतातील जाति संस्था हा आरोग्यावर परिणाम करणारा महत्वाचा घटक आहे. आजही भारतामध्ये अस्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या जातीतील लोकांना साफ सफाईची काही ठिकाणी मैला वाहून नेण्याची कामे करावी लागतात. या कामाचा एवढा कमि मोबदला त्यांना मिळतो कि त्यातुन ते स्वतः व कुटुंबातील सभासदांना पुरेपुर आहार देउ शकत नाही. परिणामतः या जातितील लोकांचे आरोग्य धोक्यात येते. आदिवासी लो रोगाला डॉक्टराएवजी भगताकडे घेउन जातात व परिणाम रोग्यांची प्रकृती गंभीर होण्यात व प्रसंगी मुक्ती होण्यात होते तसेच अदिवासींच्या प्रथा व अद्धश्रद्धा यातुन यांच्या आरोग्यावर परिणाम होतात. म्हणुन आरोग्याच्या रक्षणाची जबाबदारी समाज व्यवस्थेवर असल्यामुळे समाज व्यवस्थेच्या समावेश आरोग्याच्या व्याप्तीत करण्यात आला.

भारतातील सार्वजनिक आरोग्य कार्यक्रम (Community Health programmes in india)

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतात आरोग्यविषयक नियोजन हे सामाजिक आर्थिक नियोजनाचाच एक अविभाज्य घटक बनले गेले आहे. १९४६ च्या सर जोसेफ भोर समितीने राष्ट्रीय पातळीवर सर्वेक्षण करुन देशाचे आरोग्य सुधारण्यासाठी भर दिला होता. या समितीच्या मते डॉक्टर्सला वैद्यकीय शिक्षणासोबतच प्रतिबंधात्मक व सामाजिक वैद्यकीय शिक्षण दिले जावे तसेच ४०००० लोकसंख्येसाठी एकेक प्राथमिक आरोग्य केंद्र सुरु करावे ज्या मुळे लोकांचे आरोग्य सुधारण्यास मदत होईल.

यानंतर १९६२ साली मुदलीयार कमिटीने आरोग्यविषयक काही सुचना केल्या १९६३ साली छटा कमिटी आली १९५६-६६ सालच्या मुखरजी कमिटीने आरोग्यविषयक सुचना केल्या या तिन्ही कमिटीचा निभोर कमिटीचा परीपाक म्हणून मलेरिया प्रतीबंध जिल्हा पातळीवर तहा डॉक्टरच्या नेमणुका, कुटुंब नियोजनासाठी स्वतंत्र कर्मचारी व सेवकांची तरतुद वगैरे बाबिंचा पाठपुरावा सुरु करण्यात आला.

तसेच सार्वजनिक आरोग्य जोपासण्यासाठी निरनिराळ्या स्तरोवरून आरोग्यविषयक कार्यक्रम आयोजित केल्या गेले ते स्तर म्हणजे राष्ट्रीय पातळी, राज्य पातळी जिल्हा पातळी निमसरकारी सार्वजनीक संस्था होय.

राष्ट्रीय पातळी

भारताला स्वातंत्र मिळाल्यानंतर सार्वजनिक आरोग्य संबंधाचा कार्यक्रम यशस्वी होण्यासाठी पंचवार्षिक योजने मार्फत प्रयत्न जारी करण्यात आले आहे. लोकांचे आरोग्य चांगले निकोप राहावे म्हणून आरोग्य क्षेत्रात विविध बाबिंवर भर दिलाजाउ लागला आहे. ग्रामिण आणि नागरी भागात पाणि पुरवठा माता बाल संगोपण आणि रोग प्रतिबंध करण्यासाठी आरोग्य सेवेला औषधे व अन्न सामर्गी म्हणजे स्वच्छता मोहिम यासारख्या बाबी राबविण्यावर भर दिला जात आहे शासनाने राष्ट्रीय पातळीवरून मलेरिया प्रतिबंधक क्षयरोग उपचार रोगमुक्ती देवी डोळ्यांचे विकार दुरव्हावे म्हणून व्यापक प्रमाणात औषधोपचार आणि प्रतीबंधात्मक कार्यक्रम यशस्वीपणे राबविण्यात सुरवात केली आहे.

राज्य पातळी

भारताच्या जवळपास प्रत्येक राज्यात आरोग्य सेवा खाते हे स्वतंत्र दर्जाचे खाते म्हणून सुरु करण्यात आले आहे. राष्ट्रीय पातळी वरून जरी आरोग्य विषयक कार्यक्रम राबविले जात असले तरी काही बाबी राज्य शासनाच्या कक्षेत समाविष्ट करण्यात आले आहेत. सार्वजनिक आरोग्य परिचारीक व्यवसाय, वैद्यकीय सेवा आणि औषधांचे नियंत्रण इत्यादीपासुन स्वतंत्र स्वरूपाचे विभाग निर्माण केलेले आहेत. विविध प्रकारचे साथीचे व संसर्गजन्य रोग निर्माण झाले असतील अशा वेळी राज्य पातळीवरून रोग्यांचा रोग बरा करणे

व इतरांना तो होउ नये म्हणून खबरदारी व औषधोपचार सुरु करण्याचे काम करावे लागते.

जिल्हा पातळी

जिल्हा पातळीचे आरोग्य खात्याचे सर्व अधिकारी राज्याच्या अखत्यातील असतात राज्याचे स्वतंत्र आरोग्य मंत्रालयाच्या कार्यक्रमाचा अंमलबजावणी खरया अर्थाने मंत्रालयाच्या कार्यक्रमाची अंमलबजावणी खरया अर्थाने जिल्हा पातळीवरून केली जात असते.

निमसरकारी संस्था

शासनाच्या वतिने जरी सार्वजनिक आरोग्य सेवा राबवली जात असली तरी शासनाचे हे प्रयत्न तसे आपुणे पडले म्हणून निम सरकारी किंवा शासकिय अनुदानावर आधारीत काही खाजगी संस्था सुध्दा लोकांच्या आरोग्याची काळजी घेण्यासाठी प्रयत्नशिल आहेत. ब्रिटिश काळात मिशनरि लोकांनी जवळपास सगळ्यास राज्यात दवाखाणे सुरु केले होते. मिशनर्यांचा आर्दश डोळ्यांपुढे ठेउन टाटा, वाडिया, बिल्वा यासारख्या देशीय मंडळीनी मोठमोठया शहरातून अधयावत हस्थिपतळे काढुन एकनवा आदर्श निर्माण करण्याचे श्रेय मिळविले आहे दृ तात्पर्य व्यक्ती समुदाय निरक्षर समाज हा पुर्ण अर्थाने निरोगी त्याला तर स्वर्ग सुखाची कल्पना आपोआपच सगळ्यांच्या पायावर लोळण घेईल.

संदर्भ सुची :

- १ आरोग्य आणि आजारडॉ. सौ. प्रभा बल्लाळ श्री मंगेश प्रकाशन नागपुर
- २ आरोग्य आणि समाजप्रा. पी.के. कुळकर्णी डायमंड पब्लीकेशन
- ३ सामाजीक आरोग्य परिचर्या के. पार्क अनुवादक डॉ. जगन्नाथ दिक्षीत बनारसीदास भनोत जबलपून

शिक्षणातील सक्षमीकरण

डॉ. वर्षा अनिलजी तिडके (शनिवारे)

ग्रंथपाल

आंबेडकर कॉलेज ऑफ सोशल वर गडचिरोली

सारांश —

महिलांना उच्च शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून दिल्यास त्यांच्या सर्वांगीण विकासाचा चालना मिळेल आणि त्यांना आर्थिक दृष्ट्या सक्षम होत आहेत स. त्याकरीता शासनाच्या मुलींसाठी विशिष्ट काही शैक्षणिक लाभ मिळण्याचे दृष्टिकोनातून विविध योजनांची उपलब्धता करून देण्यात आलेली आहे या योजना विषयी माहिती प्रस्तुत लेखात अध्ययन करण्यात आलेले आहे.

प्रस्तावना —

प्रत्येक व्यक्ती स्वतंत्र तिच्या स्वतःचा प्रत्येक दिवस उल्लेखनीय अगदी आनंदी करू शकते. त्यांनी एक एक गोष्ट जाणून घ्यायला हवी आणि त्यानुसार सर्व आखणी नवीन काहीतरी करायचे असे ठरविले पाहिजे. पुन्हा नुसते ठरवून होत नाही तर ते अमलात आणावे लागते. अशाच काही गोष्टी खास महिलांसाठी सरकारने देऊ केलेले आहेत. त्यात

बेटी बचाव बेटी पढाव —

बेटी बचाव अशा वेगवेगळ्या करायची वेळ येणे हेच दुदैव आहे. त्यासाठी लढा दिला जात आहे. स्त्री-भ्रूणहत्या विरोधात देशभर जनजागृती मोठ्या प्रमाणात केली जात आहे. आज स्त्री-पुरुष प्रमाण असंतुलित असल्याने वेगवेगळ्या समस्या निर्माण झाल्यात. त्यावर बेटी बचाव रामबाण इलाज होत आहे. पुढे तिची काळजी घेण्यासाठी बेटी पढाव आहेत. त्यासाठीही मोलाचे प्रयत्न पालकांचे समुपदेशन केले जाते. अर्धवट शिक्षण सोडणाऱ्या मुलींचे प्रमाण हळूहळू कमी होताना दिसते. त्यासाठी महिलांसाठी मुलींसाठी

असणाऱ्या शैक्षणिक योजना सवलती याविषयीची जाणीव जागृती होणे अत्यंत आवश्यक आहे.

मुलींचे शिक्षणाचा टक्का वाढवा यासाठी शासन सर्वतोपरी प्रयत्न करित आहे. बालकांना मोफत व सक्तीचा शिक्षणाचा अधिकार अधिनियमानुसार प्रत्येक बालकास समान गुणवत्तेचे मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण देण्याची कायदेशीर तरतूद करण्याची जबाबदारी आहे. त्याचाच एक भाग म्हणून शाळांमध्ये विविध योजना लेक शिकवा अभियान राबविण्यात येत आहे. मानव विकासाच्या संकल्पनेतून स्त्री आणि पुरुषांना समान हक्क आणि संधी अभिप्रेत आहे. हीच मानव विकासाची संकल्पना दृष्टिपत्यात ठेवून शिक्षणातील मुलींचा सहभाग वाढवा, त्यांची शैक्षणिक गळती थांबावी. या दृष्टीने शिक्षण विभागाने मुलींचे शिक्षणाला प्रोत्साहन देणाऱ्या अनेक योजना राबविणे सुरुवात केली. विद्यार्थ्यांसाठी या शब्दात मुले आणि मुली अभिप्रेत असून काही योजना खास मुलींसाठी आहेत त्या सर्व योजनांची थोडक्यात माहिती.

शिष्यवृत्ती योजना :-

- पूर्व माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांसाठी खुली गुणवत्ता शिष्यवृत्ती
- ग्रामीण भागातील हुशार आणि पात्र विद्यार्थ्यांसाठी राज्य शासनाची खुली गुणवत्ता शिष्यवृत्ती
- ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांसाठी राष्ट्रीय शिष्यवृत्ती (केंद्र सरकार)
- राष्ट्रीय भारतीय सैनिक महाविद्यालय देहरादून येथील सरकारी शिष्यवृत्ती
- आर्थिक दृष्ट्या मागासलेल्या विद्यार्थ्यांना खुली गुणवत्ता शिष्यवृत्ती
- समाजातील विद्यार्थ्यांना मॅट्रिकपूर्व शिष्यवृत्ती
- कनिष्ठ महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांना देण्यात येणाऱ्या गुणवत्ता शिष्यवृत्ती

१) गोवा मुक्ती संग्रामात भाग घेतलेल्या महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्य सैनिकांच्या पाल्यांना ९०-९१ पासून शुल्कमाफीची सवलत दिली जाते. सवलती प्राथमिक माध्यमिक उच्च माध्यमिक अशा सर्व स्तरांवर दिल्या जातात. या योजनेतील उत्पन्न मर्यादित अट काढून टाकली आहे.

२) आजी—माजी सैनिकांच्या मुलांना मुलींना पत्नी आणि विद्वान शैक्षणिक सवलती योजनेत सैनिकांच्या मुलांना, मुलींना, पत्नीला, विधवांना शैक्षणिक सवलती देण्यात येतात. प्राथमिक, माध्यमिक आणि कनिष्ठ महाविद्यालय व इतर सर्व स्तरावर शैक्षणिक सवलती देण्यात येतात. यात शिष्यवृत्ती विद्या वेतन, परदेशी शिक्षण, संगणक प्रशिक्षण, पुस्तक अनुदानासह इतर सवलतींचा समावेश आहे.

३) एक लाखापेक्षा कमी उत्पन्न असलेल्या पालकांच्या विद्यार्थ्यांना ही माफी ज्या विद्यार्थ्यांच्या मुले पालकांची उत्पन्न वार्षिक एक लाख रुपयापेक्षा कमी आहे. अशा विद्यार्थ्यांना ही माफीची योजना आहे. EBC बारावीपर्यंत मुलींना शिक्षण मोफत असल्याने सध्या या योजनेचा लाभ अकरावी व बारावीतील विद्यार्थी मुले—मुली घेतात.

४) दहावीपर्यंत सर्वांना मोफत शिक्षण जास्तीत जास्त विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेता यावे. म्हणून पहिली ते दहावी मध्ये शिक्षण घेणाऱ्या सर्व विद्यार्थ्यांना प्रमाणित दराने मोफत शिक्षण योजना लागू आहे. यासाठी विद्यार्थ्यांना पालकांचे महाराष्ट्रात पंधरा वर्षे वास्तव्य आवश्यक आहे. राज्यातील शासनमान्य अनुदानित व विनाअनुदानित शाळांमधील विद्यार्थ्यांना या योजनेचा लाभ मिळतो.

५) आदिवासी विद्यावेतन

गरिबीमुळे आदिवासी विद्यार्थी विद्यार्थिनींचे शाळेत उपस्थित राहण्याचे प्रमाण कमी आहे. ते नियमित शाळेत उपस्थित राहावे, याकरीता त्यांना मोफत गणवेश, पुस्तके, पाठ्य, साहित्य पुरविण्यात येते, असे असूनही ते विद्यार्थी शाळेत येत नाहीत. या मुलांना शाळेत येण्याकरीता प्रोत्साहन मिळावे या उद्देशाने त्यांना विद्यावेतन देण्याची योजना शासनाने सुरू केली. ज्या ठिकाणी मोफत राहण्याची आणि जेवणाची सोय आहे. अशा आश्रम व निवासी शाळांमधील विद्यार्थी विद्यावेतनास पात्र नाहीत. विद्या वेतन मिळविण्यासाठी चांगली वर्तवणूक कमीत कमी ७५ टक्के उपस्थिती आणि अनुसूचित जमातीचे प्रमाणपत्र असणे आवश्यक आहे. विद्यार्थ्यांना वर्षाला सरासरी पाचशे रुपयाचे विद्यावेतन देण्यात येते.

इतर योजना :-

राज्यात टंचाई जाहीर झाल्यापासून टंचाईग्रस्त भागातील विद्यार्थ्यांच्या परीक्षा फी माफ केली जाते. राज्यात प्राथमिक शिक्षकांच्या माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळा तसेच अध्यापक महाविद्यालयातील सर्व स्तरावरील शिक्षक व शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांच्या मुला—मुलींना पदव्युत्तर स्तरापर्यंत मोफत शिक्षण योजना देखील राबविली जाते. याशिवाय विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या रोखण्यासाठी अमरावती, अकोला, यवतमाळ, बुलढाणा, वाशिम आणि वर्धा या जिल्ह्यांच्या अत्यंत अडचणीत असलेले शेतकऱ्यांच्या कुटुंबातील सर्व विद्यार्थ्यांच्या विविध शैक्षणिक सवलती दिल्या जातात. या परीक्षा शुल्क माफ करणे. संपूर्ण प्रवेश आणि शैक्षणिक शुल्कांचा परतावा, वद्दा, पुस्तके व इतर किरकोळ खर्चासाठी वार्षिक अनुदान यांचा समावेश असतो. अंमलबजावणी यंत्रणा विभागीय शिक्षण उपसंचालक शिक्षण अधिकारी जिल्हा परिषद करीत असतात.

अध्यापक विद्यालयातील स्त्रियांसाठी ३० टक्के आरक्षण व मोफत शिक्षण—

स्त्री शिक्षणास प्रोत्साहन दिल्यामुळे शंका वाढण्याचे देखील मदत होते, हे लक्षात येऊन जिथे स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण कमी आहे. अशा औरंगाबाद, जालना, लातूर, नांदेड, उस्मानाबाद, परभणी, बीड, धुळे, नंदुरबार व गडचिरोली या जिल्ह्यातील शासकीय, अनुदानित व विनाअनुदानित अध्यापक महाविद्यालयातील प्रवेश क्षमतेच्या ३० टक्के जागा स्त्रियांसाठी राखून ठेवल्या जातात. यातील ज्या मुली दारिद्र्यरेषेखाली आहेत त्यांना गुणवत्तेनुसार व त्यांच्या पसंतीनुसार राज्यातील कोणत्याही मान्यता प्राप्त शासकीय अनुदानित, विनाअनुदानित अध्यापक महाविद्यालयात प्रवेश देऊन मोफत शिक्षण देण्यात येते. यासाठी ती मुलगी व स्त्री जिल्ह्यात पंधरा वर्षे रहिवासी असली पाहिजे. तसेच तिचे दारिद्र्यरेषेखाली असल्याचे प्रमाणपत्र सोबत दिले पाहिजे. त्याचप्रमाणे माध्यमिक शाळेतील मुलींना राष्ट्रीय योजनेतून तीन हजार रुपयांचा प्रोत्साहन केंद्र शासनाकडून दिले जातात. आता मुलींनी महिलांनी फार मोठ्या प्रमाणात समाजात त्यांच्या कार्याला जोमाने सुरुवात केलेलीच आहे. तर

आणखी काही शासनाच्या योजना सरकार राबवित आहेत. महिलांनी धीट जर असेल आणि स्वतःचा आत्मविश्वास वाढविला की, तिच्या वाटेत लागणार नाही. ही गोष्ट सर्वांनी समजून घेतली तर कायम लक्षात राहील. त्याकरीता महिलांनी शिक्षण घेऊ सक्षमीकरण होणे अत्यंत आवश्यक आहे.

संदर्भ :-

- १) प्रा. कवी माधवी, महिला कल्याण आणि विकास, विद्या प्रकाशन, नागपूर, २००४.
- २) मोदी, अनिता, महिला सशक्तीकरण आयाम, वयर्किंग बुक्स जयपुर, २०११
- ३) गवई खांडेकर आशा, महिलांच्या मानव अधिकार, सुगावा प्रकाशन, नागपूर, २००९

□□□

24

पर्यावरण आणि विकास

प्रा. डॉ. हेमलता एम. नागमोते

सहाय्यक प्राध्यापिका

मदर टेरेसा समाजकार्य महाविद्यालय, काटोल

प्रस्तावना :-

सामान्यपणे सभोवतालच्या परिस्थितीला पर्यावरण म्हणतात. पृथ्वीग्रहापुरतेच मर्यादित म्हणायचे म्हणजे पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर वातावरण आणि पृथ्वीच्या अंतरंगात जे काही सामावलेले आहे त्या सगळ्यांचा समावेश पर्यावरणात होतो. यामध्ये जमीन, हवा, पाणी निरनिराळ्या वायूराशी सर्व वनस्पती, सर्व सजीव, खनिजे, नैसर्गिक वायु, खनिजतेल इत्यादींचा समावेश होतो. त्या सर्वांची मिळून तयार होणारी परिस्थिती म्हणजेच पर्यावरण होय.

पर्यावरणाला इंग्रजी भाषेत Environment शब्दाने ओळखले जाते. मुलतः फ्रेंच भाषेतील Environ या शब्दाचा अर्थच to surround असा आहे. To surround म्हणजे सभोवतालची स्थिती असे मानले जाते व त्यातूनच सभोवतालच्या परिस्थितीला Environment पर्यावरण असे संबोधिले जाते.

पर्यावरणातील सजीव घटकांपैकी मानव हा एक महत्वाचा घटक आहे. पर्यावरणाचा समतोल ही एक महत्वपूर्ण नैसर्गिक देणगी मानवाला लाभलेली आहे. परंतु त्या पर्यावरणाच्या केंद्रस्थानी स्वतःची स्थिती कायम ठेवून मानवाने नैसर्गिक संतुलन बिघडविण्यास सुरुवात केलेली स्पष्ट दिसून येते. मानवी हस्तक्षेप वाढल्यामुळे नैसर्गिक प्रक्रियेत अडथळा निर्माण होऊन पर्यावरणाचे असंतुलन होत आहे. पर्यावरणाचे प्रदुषण दिवसेंदिवस वाढत्या स्वरूपाचे आहे. पर्यावरणाचा संतुलनावरच संपूर्ण सजीवसृष्टी अवलंबून आहे. मानवाला दीर्घकाळ जगायचे असेल तर त्याने निसर्गात हस्तक्षेप न करता निसर्गाला मदतच केली पाहिजे. आपल्याला दीर्घायुष्याचे

रहस्य माहिती व्हावे यासाठी सुद्धा पर्यावरणाचे ज्ञान आवश्यक ठरते. मानवी जीवास बालपणापासूनच पर्यावरणाची ओळख झाल्यास तो निश्चितपणे पर्यावरणाचे संरक्षण करण्यास मदत करेल. पर्यावरणा संबंधी तो कायम जागृत राहून त्याची काळजी घेईल.

विश्व रचनेच्या या सौर मंडळात मानवी ज्ञान पृथ्वी हा एक उत्तम ग्रह असून त्यावर सजीव सृष्टीस आवश्यक आणि पोषक वातावरण आहे. खरेतर पृथ्वीला प्राप्त झालेले वातावरणच तिचे संरक्षण कवच आहे. या वातावरणात पुरेसा प्राणवायु असून तो सजीवांची जीवन संजीवनी देत आहे. प्रामुख्याने मानवी जगाला ते एक लाभलेले वरदानच आहे. मनुष्य अन्न—पाण्या शिवाय जगू शकेल पण हवेशिवाय, प्राणवायुशिवाय जगणे अशक्य आहे. पृथ्वीवरील वातावरणामध्ये प्राणवायुशिवाय अन्यही घटक आहेत. हवेमध्ये सुमारे ८० टक्के नत्रवायु असून बाकी उरलेल्या २० टक्के मध्ये प्राणवायु सुद्धा आहे. हवेमध्ये निरनिराळ्या वायुशिवाय सूक्ष्म धुलीकरण, जीवाणू, विषाणू, धातूकण, परागकण इत्यादींचा सुद्धा समावेश आहे.

व्याख्या :-

पर्यावरण अभ्यासकांनी पर्यावरणाची आणि पर्यावरणशास्त्राची व्याख्या आपआपल्या शब्दात निरनिराळ्या पध्दतीने केली असली तरी त्या सर्वांचा मतीतार्थ एकसारखाच असलेला स्पष्ट दिसून येतो.

विश्वकोषानुसार :-

“पर्यावरणामध्ये त्या सर्व परिस्थितीचा, संघटनेचा आणि परिणामांचा समावेश करता येतो, ज्या एखाद्या जीवाचा किंवा जातीचा जन्म, विकास आणि मश्ट्युवर परिणाम करणाऱ्या असतात.”

ट्रान्सले यांनी पर्यावरणाचे स्पष्टीकरण करतांना म्हटले आहे की, “पर्यावरण म्हणजे अशी संपूर्ण परिणामपूरक परिस्थिती की ज्यामध्ये सजीव निवास करतात.”

पर्यावरणशास्त्राची व्याख्या करतांना स्पष्ट केले जाते की, लोकसंख्या, साधनसंपत्ती, प्रदुषण आदिंचे परस्परसंबंध त्यांचे परस्परांवर होणारे परिणाम आणि त्यांची गुंतागुंत या सर्वांचा अभ्यास करणे विज्ञान म्हणजे पर्यावरण होय.

जागतिक पर्यावरणाचा इतिहास :-

सुमारे दहा हजार वर्षांपूर्वी जेव्हा जंगलात वास्तव्य करणाऱ्या आदिमानवाने शेती करण्यास प्रारंभ केला त्या वेळेपासून मानवाने पर्यावरण आपल्या सोयीनुसार बदलण्यास सुरुवात केली. घनदाट जंगलात आणि गवताळ प्रदेशात राहून नैसर्गिक अन्न गोळा करणाऱ्या किंवा शिकार करून ते मिळविणाऱ्या मानव जातीत बदल होऊन ती कुरणे राखणारी आणि शेती करणारी बनली. त्या क्षणापासून नैसर्गिक परिसंस्था शेतजमिनीत परिवर्तीत होण्यास सुरुवात झाली. पारंपारिक पध्दतीच्या शेतीत बहुतेक शेतकरी नैसर्गिक साधनांवर पूर्णपणे अवलंबून राहात असत. शेतीसाठीच्या पाण्यासाठी माणूस पाऊस, नद्या निसर्गावर संपूर्णपणे विसंबून राहत असे. कालांतराने पाण्याच्या उपलब्धतेसाठी विहिरींचा वापर पंपाद्वारे करण्यास सुरुवात झाली. त्यानंतर भुगर्भातील जलस्रोतांचा वापर पंपाद्वारे करण्यास सुरुवात झाली. मोठ्या धरणांची निर्मिती करून माणसाने शेतजमीन संपूर्णपणे सिंचनाखाली आणली. अलीकडे खताचा व कीटकनाशकांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर करून उपलब्ध जमिनीतून अधिकाधिक अन्नधान्याची निर्मिती करण्याची सुरुवात झाली. पण खतांच्या अधिक वापरामुळे पर्यावरणावर विपरीत परिणाम होतो हे आता स्पष्ट होत आहे. मानवाने अधिकाधिक प्रमाणात जमिनीचा वापर करण्याची सुरुवात केल्यामुळे नैसर्गिक संसाधनांचा मोठ्या प्रमाणात न्हास होत गेला. जमिनीच्या वापर क्षमतेपेक्षा अधिक प्रमाणात अन्नधान्याची निर्मिती करण्याची परिसंस्थेची क्षमता नष्ट झाली. त्यातच नैसर्गिक संसाधनांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर करणाऱ्या औद्योगिक प्रक्रिया वाढते शहरीकरण, लोकसंख्यावाढ आणि नैसर्गिक संसाधनापासून गृहपयोगी वस्तुंची निर्मिती करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात नैसर्गिक संसाधनांचा होणाऱ्या वापरामुळे निसर्गसंपदेचा मोठ्या प्रमाणात न्हास झाला. या साऱ्यांची परिणीती मोठ्या प्रमाणावर घनकचऱ्याची निर्मिती होण्यास झाली. हवा, पाणी व जमिनीचे प्रदुषण झाल्यामुळे मानवी आरोग्यावर त्याचा विपरीत परिणाम होऊ लागला.

जमीन व नैसर्गिक संसाधनांच्या वापरातील बदल :
गेल्या शंभर वर्षात आरोग्य सेवात झालेल्या

लक्षणीय प्रगतीमुळे तसेच अन्नधान्याच्या विपुल उपलब्धतेमुळे लोकसंख्यावाढ झपाट्याने होऊ लागली. वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजा भागविण्यासाठी नैसर्गिक संसाधनावर प्रचंड प्रमाणावर ताण पडू लागला. जमीन तसेच जंगले, गवताळ प्रदेश व दलदली प्रदेश यांचा मोठा भूभाग शेती व औद्योगिकीकरणासाठी वापरला जाऊ लागला. या सर्व बदलांचा परिणाम जमिनीचा वापर करण्याच्या पध्दतीवर होवून नैसर्गिक परिसंस्थांची हानी होत गेली. अधिक मात्रेत वापरले जाणारे पाणी, अन्न, उर्जा, अधिक ग्राहकोपयोगी वस्तुंची निर्मिती ही गरज केवळ वाढत्या लोकसंख्यांचा परिणाम नसून नैसर्गिक संसाधनांचा अधिक मात्रेत केला जाणारा वापर हे त्यामागचे खरे कारण आहे. औद्योगिक विकासाद्वारे सर्व स्तरावरील ग्राहकांच्या गरजा पुरविण्याचे लक्ष गाठण्याचा प्रयत्न करण्यात येतो. पण या ग्राहकोपयोगी वस्तुंच्या निर्मितीमुळे मोठ्या प्रमाणात टाकाऊ पदार्थ निर्माण होऊ लागले. औद्योगिक क्षेत्रांच्या विकासामुळे ग्रामीण भागातील पारंपारिक टिकाऊ पध्दतीच्या ग्रामीण जीवनशैलीकडून लोक स्थलांतरीत होऊन उद्योगधंद्याच्या भोवती शहरी भागाकडे धाव घेवू लागले. गेल्या काही दशकात छोट्या शहरांचे रूपांतर महानगरात होऊ लागले. त्यामुळे वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजा भागविण्यासाठी लागणारी संसाधने व आजुबाजुच्या परिसराची नैसर्गिक संसाधनाची निर्मिती करण्याची क्षमता यात विसंगती निर्माण होऊ लागली. शहरी भागातील औद्योगिक केंद्रे नैसर्गिक संसाधनावर अवलंबून असतात. या संसाधनात नद्या व तलावातील पाणी शेतीतून निर्माण होणारे अन्नधान्य, पाळीव प्राणी व कुरणे, जळण लाकुड, घर बांधणीसाठी लागणारे सामान व जंगलातून उपलब्ध होणारी इतर उत्पादने यासारख्या नैसर्गिक संसाधनांचा वापर कच्चा माल म्हणून औद्योगिक केंद्रात केला जातो. त्याचप्रमाणे ग्रामीण भागातील शेती, जंगले, दलदली प्रदेश, गवताळ प्रदेश तसेच नद्या व तलावावर अवलंबून असते. नैसर्गिक परिसंस्थातील शेती व इतर नैसर्गिक संसाधनांचा वापर शहरी क्षेत्रासाठी अधिक प्रमाणात होऊ लागल्याने या संसाधनांच्या वितरणात मोठ्या प्रमाणात विसंगती निर्माण होऊ लागली. याप्रकारे नैसर्गिक संसाधनाचा वापर हा अयोग्य असून टिकाऊ

पध्दतीने होणारा नाही त्यामुळे नैसर्गिक संसाधनाची हानी होऊ लागली.

पृथ्वीवरील संसाधने व मानव :-

मानवासाठी उपयुक्त नैसर्गिक संसाधने विविध स्रोतांपासून उपलब्ध होतात. मानव या नैसर्गिक संसाधनावर अवलंबून आहे.

१) वातावरण :-

- श्वसनासाठी प्राणवायू चयापचय क्रियेसाठी अत्यावश्यक
- वन्य प्राण्यासाठी प्राणवायू :- नैसर्गिक परिसंस्थेतील वन्यप्राणी व तसेच माणसासाठी अन्न म्हणून वापरल्या जाणाऱ्या पाळीव प्राण्यांसाठी प्राणवायू
- कर्बोद्विप्रणिल वायू हा एक घटक म्हणून वनस्पतींच्या वाढीसाठी आवश्यक (माणसाद्वारे वनस्पतीचा उपयोग केला जातो)

पृथ्वीवरील वातावरण पृथ्वीभोवती एक सरंक्षक कवच निर्माण करते. वातावरणाचा खालचा स्तर हा १२ किलोमीटर जाळीचा असून त्याचे तापमान आपणास वास्तव्यासाठी योग्य असल्याने त्यात आपण जिवंत राहू शकतो. या थराला ट्रापोस्फिअस असे म्हणतात. त्यावरील थर हा ५० कि.मी.जाडीचा असून त्याला स्ट्रॅटोस्फिअर असे म्हणतात. या थरात अनेक मुलद्रव्यांची सल्फेट्स आढळून येतात. या थरामुळे पाऊस पडण्यास मदत होते. या भागात ओझोन वायुचाही थर असतो. या थरात वातावरणातील अति नील किरणे शोषून घेतली जातात. अति नील किरणामुळे कॅन्सरसारखे घातक रोग होतात. उष्णतेमुळे वातावरण सर्वत्र एकसारखे तापत नाही. त्यामुळे हवेचे प्रवाह निर्माण होतात. त्यामुळे वातावरणात बदल घडून येतात व पृथ्वीच्या विविध भागात तापमान व पावसात फरक पडतो. वातावरण ही एक अतिशय गुंतागुंतीची गतिशील प्रणाली आहेत. ती उखडली गेली की त्याचा परिणाम मानवजातीवरही होतो. वातावरणातील प्रदुषणाचा परिणाम वैश्विक व स्थानिक दोन्ही स्तरावर दिसून येतो.

२) प्राणी :-

- पिण्यासाठी स्वच्छ पाणी
- अन्न शिजविण्यासाठी व कपडे धुण्यासाठी लागणारे पाणी

- शेती व उद्योगधंद्यासाठी लागणारे पाणी.
- सागरातून उपलब्ध होणारे मासे, खेकडे व समुद्र वनस्पती अशी नैसर्गिक साधने.
- गोडया पाण्यातून उपलब्ध होणारे मासे, खेकडे व जलवनस्पती अशी नैसर्गिक साधने.
- डोंगर उतारावरून वेगाने खाली कोसळणारे पाणी जलविद्युत निर्मितीसाठी जनित्र चालविण्यासाठी वापरले जाते.

पृथ्वीवरील तीन चतुर्थांश भूभाग पाण्याने व्यापला आहे. पृथ्वीवरील एकूण पाण्याच्या भागापैकी बहुतांशी पाणी समुद्र व महासागरात आहे. फारच थोडे पाणी गोडे पाणी आहे. नद्या, तलाव तसेच हिमनद्यातील गोडे पाणी उर्ध्वपतन व पावसाच्या चक्राद्वारे सतत परिवर्तीत केले जाते. पृथ्वीवरील गोडया पाण्यापैकी काही जमिनीत झिरपून त्याद्वारे भुगर्भजलाचे साठे निर्माण होतात. पृथ्वीवरील जलस्तरात जंगलतोडीसारख्या घातक मानवी कारवायांमुळे आमूलाग्र बदल घडून येता जंगलाची तोड झाल्याने तेथील जमिनीची धुप होऊन माती समुद्रात वाहून नेली जाते.

औद्योगिक तसेच घरगुती सांडपाणी नद्यातून समुद्रात जाऊन मिळते. आपले जीवन पाण्यावर अवलंबून आहे पण जलप्रदुषणामुळे या पाण्याचा आरोग्यावर घातक परिणाम घडून येतो. पृथ्वीवर एकेकाळी मुबलक प्रमाणात असणारे पाणी आता दुर्मिळ होत आहे. व प्रदुषणामुळे स्वच्छ पाण्यासाठी मोठी किंमत मोजावी लागत आहे.

भूभाग :-

- आपल्याला लागणारे अन्न शेतीपासून मिळते व शेतीसाठी जमीन हा पृथ्वीचा मूलभूत घटक आहे.
- दगड, वाळू, व खडी यांचा वापर बांधकामासाठी केला जातो.
- जमिनीत असणारे पोषक घटक वनस्पतींच्या वाढीसाठी अत्यंत आवश्यक असतात.
- सूक्ष्मजीव वनस्पती छोटे प्राणी व जमिनीतील घटक प्रजाती ह्या लिथोस्फियर मधील मुख्य सजीव घटक असतात. हे सूक्ष्मजीव मृत प्राणी वनस्पतींवर विघटन क्रिया करून त्याद्वारे निर्माण झालेले पोषक पदार्थ वनस्पतीसाठी उपलब्ध करून देतात.

- जमिनीत अनेक मूलद्रव्ये उपलब्ध असतात. या मूलद्रव्यांच्या उपलब्धतेवर अनेक कारखाने अवलंबून असतात. भूगर्भातील साठयातून तेल, कोळसा व नैसर्गिक वायुंची उपलब्धता होते. या खनिज इंधनावर गाडया, शेतीची उपकरणे, कारखाने तसेच घरगुती उपकरणे चालतात.

सजीवांचे अस्तित्व असलेला प्रदेश :-

- वनस्पती व पाळीव प्राण्यांद्वारे उपलब्ध अन्नघटक मानवी चयापचय क्रियेसाठी आवश्यक असे घटक पुरवितात.
- निसर्गात वास्तव्य करणाऱ्या प्रजातीपैकी सर्व सजीवांसाठी लागणारे अन्न निसर्गातील अन्नसाखळी निर्माण करते. या अन्नसाखळीवर मानव प्राणीसुद्धा अवलंबून आहे.
- उर्जेची गरज : जंगलातून तसेच लागवडी खालील क्षेत्रातून गोळा केलेले जळाऊ लाकुड तसेच इतर सेंद्रिय घटक उर्जा प्राप्त करण्यासाठी वापरता येतात.

पृथ्वीवरील सजीव पृथ्वीवरील पापुद्रयासारख्या अतिशय छोटया स्तरात आढळून येतात. पृथ्वीवरील हवा, पाणी, जमीन आणि सजीव एकत्रितपणे रचना आणि कार्याच्या दृष्टीने छोटे विभाग गठीत करतात. या सान्या छोटया प्रणालीच्या एकत्रीकरणाने पृथ्वीवरील सजीव सशष्ठी साकार होते. या रचनेत एकाच प्रकारच्या भौगोलिक व हवामानाच्या गरजा असणारे प्राणी वनस्पती सोयीच्या दृष्टिकोनातून विविध जीव भौगोलिक विभागात वर्गीकृत करण्यात आले आहेत. या प्रकारचे प्राणी वनस्पतीचे समुदाय व जीवभौगोलिक विभाग पृथ्वीवरील विविध खंडात आढळून येतात. या जीवभौगोलिक विभागांतर्गत अनेक छोटे छोटे वैशिष्ट्यपूर्ण परिसंस्थांचे प्रवेश त्यात आढळणाऱ्या प्राणी-वनस्पतींची रचना व कार्यातील बदलानुसार भूभागांना विशिष्ट गुणधर्म प्राप्त होतात. त्या विभागातील प्राणी-वनस्पतीची वैशिष्ट्ये देश, राज्य, जिल्हे तसेच पर्वत, नद्या आणि तलावाच्या पातळीवर आढळून येतात.

शाश्वत विकास :- (Sustainable Development)

मानव विकसनशील प्राणी असल्यामुळे आपल्या पर्यावरणातील नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा पुरेपूर उपयोग करून तो आपला विकास करतो.

विकासाचे प्रकार :-

- १) अशाश्वत विकास
- २) शाश्वत विकास

१) अशाश्वत विकास (Unsustainable Development)

नैसर्गिक साधनसंपत्ती मानवाला लाभलेले वरदान आहे. मानव आपल्या मुलभूत गरजा पूर्ण करण्याकरीता पर्जन्य, हवा, जमीन, खनिज संपत्ती, जंगल संपत्ती इत्यादी नैसर्गिक साधनांचा अविवेकी उपयोग करित आहे. आपली बुद्धिमत्ता, आधुनिक तंत्रज्ञान व विज्ञानाच्या मदतीने मानव पर्यावरणाचा अनेक घटकांचा न्हास करित आहे. त्यामुळे पर्यावरणाचा समतोल ढासळत आहे. पर्यावरणाच्या अनेक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. मानवाने केलेल्या अशा विकासाला अशाश्वत विकास किंवा असुरक्षित विकास म्हणतात.

अशाश्वत विकासाचे परिणाम :-

- १) आधुनिक सुविधांमुळे मश्ट्युप्रमाणात घट झाली, पण जन्मप्रमाणात वाढ झाली. त्यामुळे लोकसंख्यावाढीचा भस्मासूर निर्माण झाला.
- २) लोकसंख्या वाढीमुळे अन्न, पाणी, हवा, उर्जा इत्यादी समस्या निर्माण होतात.
- ३) बेसूमर जंगलतोड, अवर्षण, महापूर
- ४) औद्योगिकीकरण व नागरीकरणामुळे कृषियोग्य जमिनीचा न्हास.
- ५) अन्न समस्या सोडविण्यासाठी हरितक्रांती सुरु झाली पण शेती उत्पादनात वृद्धी करण्याकरीता रासायनिक खते कीटकनाशकांच्या वापरामुळे जल व अन्न प्रदुषण वाढते. या प्रकारच्या अस्थिर विकासामुळे मानवाचे जीवन शापित ठरणार आहे. त्याकरिता शाश्वत विकासाची गरज आहे.

२) शाश्वत विकास :-

मानवी विकास व पर्यावरण यांचा अतुट संबंध आहे. पर्यावरणाचे नैसर्गिक संतुलन राखण्याकरीता मानवाच्या क्रियाकर्मात अशा पध्दतीने बदल करणे गरजेचे आहे की, ज्याद्वारे पर्यावरणाच्या घटकांचा कमीत कमी न्हास होऊन मानवी विकास साधला जाईल. अशा विकासाला शाश्वत विकास असे म्हणतात.

व्याख्या :-

जागतिक पर्यावरण व विकास आयोग (WCED-

World Commission on Environment Development) यांच्या अनुसार

“भावी पिढीच्या गरजा पूर्ण करण्याची पर्यावरणाची क्षमता कायम ठेवून पर्यावरणाचा न्हास न करता वर्तमान पिढीच्या सर्व गरजा पूर्ण करणारा विकास म्हणजे शाश्वत विकास.”

निसर्गसंपत्तीचा योग्य वापर करून मानवी विकास केला तरच पृथ्वीवरील सर्व सजीवांचे अस्तित्व कायम राहील. जंगलतोड करतांना त्याच प्रमाणात जंगल लागवड करून हवेचे प्रदूषण कमी करून खनिजतेलाचे संवर्धन केले जाईल. शेतीकरीता जमीनीचा उपयोग करतांना रासायनिक खतांचा वापर न करता सेंद्रिय व नैसर्गिक खतांचा उपयोग करून जमिनीची पोषण क्षमता कायम राखली जाईल.

खनिज तेल, नैसर्गिक वायू, कोळसा इत्यादी क्षय उर्जा साधने अतिवापरामुळे नष्ट होण्याच्या मार्गावर असल्यामुळे त्यांचा वापर मर्यादित करून त्याऐवजी पवन, सौर, जल व जैविक उर्जा यासारख्या अक्षय (पारंपारिक) उर्जा साधनांचा उपयोग करून हवेचे प्रदुषण कमी केले जाईल व नैसर्गिक उर्जा साधनांचे संवर्धन देखील होईल.

शाश्वत विकासात सामाजिक, राजकीय व आर्थिक विचारांचे आव्हान :-

मानवाच्या सर्वांगीण शाश्वत विकासात सामाजिक, राजकीय व आर्थिक घटकांचे महत्वाचे स्थान आहे. तिन्ही घटकांशिवाय या प्रकारचा विकास अशक्य आहे. विकासरथ सुरु ठेवण्याकरीता चाफांच्या रुपातील सरकार व घोड्याच्या रुपातील पैसा जेव्हा परस्परंच्या सहकार्याने एकमेकांना सामावून घेण्याच्या प्रवृत्तीने चालतील, तेव्हाच शाश्वत विकासाचा रथ चालू शकतो.

सामाजिक विचार :-

शाश्वत विकासात समाजाचा सिंहाचा वाटा आहे. समाजाला जेव्हा आपल्या अस्तित्वाची जाणीव होऊ लागते तेव्हा चिपकोसारख्या चळवळीचा जन्म होतो. राजस्थानातील जोधपूर शहराजवळच्या शेजारील गावात १७३१ मध्ये चिपको चळवळ सुरु झाली. अमृता देवी, त्यांचे पती व तीन मुले असे एकूण

३६० बिश्नोई समाजाच्या व्यक्तींनी खेजरी वृक्षांना वाचविण्यासाठी आपले बलिदान केले.

शिक्षणाचा प्रसार व सामाजिक नितीमूल्यांची जाणीव यात फरक आहे. २० व्या शतकाच्या मध्यापर्यंत शिक्षणाचा विकास झालेला असला तरी किती टक्के जनतेला पर्यावरण संवर्धनाची जाणीव आहे? दिवसाढवळ्या जंगलाची कत्तल होते. तेथील जनता, वन अधिकारी व कर्मचारी काय करतात, हा संशोधनाचा विषयक आहे. भ्रष्टाचाराने बरबटलेला समाज, अधिकारी किंवा मंत्री याला जबाबदार नाही का? सरकारच्या परवानगीशिवाय लाकूड कापणाऱ्या गिरण्या जंगलात खुलेआम सुरु असतात. जनतेने तरी या प्रकाराला आळा घालावा. जनता काहीही करू शकते यासाठी नितीमूल्यांचे शिक्षण, सुसंस्कार व शिस्तीचे शिक्षण गरजेचे आहे. व्यवहारात उपयोगी असणारे शिक्षण हवे आहे, नुसते पुस्तकी ज्ञान नको.

राजकिय विचार :-

प्रत्येक देशात विविध राजकिय प्रणाली कार्य करीत आहेत. प्रत्येक राजकिय प्रणालीची तत्वे समाज विकास व निसर्ग कल्याणाशी निगडीत आहेत. पण प्रत्यक्षात हे विचार किती जोपासले जातात? एक राजकिय पक्ष जनकल्याणाकरिता धरणे बांधतो पण दुसरा पक्ष सत्तेत आल्याने त्याच धरणांचा निधी थांबवून ठेवतो ५० ते ६० वर्षांपर्यंत अशा धरणांचे बांधकाम पूर्ण न झालेले आपल्याला दिसते. नैसर्गिक आपत्तीमुळे त्या जनतेला सरकारी मदत पूर्णपणे दिली जाते का? वृक्ष लागवडीचे नाटक अनेक वेळा आपणास दिसते. त्या लावलेल्या वृक्षांचे संवर्धन होते का? याचा विचार राजकिय प्रणालीने करावा. राजकिय पक्ष आपली आदर्श तत्वे बाजुला सारून स्वार्थापोटी किंवा गटबाजीमुळे राजकिय व्यवस्था कमजोर करून जनतेचे म्हणजेच पर्यावरणाचे नुकसान करतात. प्रत्येक राजकिय पक्षांचा कार्यकर्ता सुसंस्कारमय मानवतावादी, निस्वार्थी पर्यावरणप्रेमी असावा, यापुढे जनता काम न करणाऱ्या फक्त थापा मारणाऱ्या नेत्यांना थारा देणार नाही. सामान्य जनतेला याची जाणीव होऊ लागली आहे. म्हणून प्रत्येक राजकिय पक्षाने आपल्या अस्तित्वाकरिता सर्व जनतेचा शाश्वत विकास करून देशाला प्रगतीपथावर न्यावे.

आर्थिक विचार :-

शाश्वत विकास आर्थिक विकासावर आधारित आहे. नैसर्गिक समृद्धी त्यासाठी गरजेची असते. आर्थिक विकास साधतांना नैसर्गिक साधन संपत्तीचा च्हास होता कामा नये. मानवाच्या आर्थिक उन्नतीसाठी भारतासारख्या कृषीप्रधान देशात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून रासायनिक खते व औषधांचा अति उपयोग करून कृषीयोग्य जमिनीची प्रत प्रतिवर्षी कमी कमी होत आहे. पाण्याचा अतिवापर करून जमीनी खारवट होत आहेत. मोठ्या शहराजवळील कृषि योग्य जमिनीचा उपयोग सिमेंटच्या जंगलाकरीता होत आहे. भारतीय आर्थिक विकासात शेती महत्वाचा घटक आहे.

परंतु काही भागात पाण्याचा अतिवापर, रासायनिक खते व किटकनाशकांच्या अयोग्य वापरामुळे जमिनीचे प्रदुषण वाढत आहे. म्हणून आर्थिक विकास व पर्यावरण यांचा समन्वय साधून शाश्वत विकास करणे गरजेचे आहे.

शाश्वत विकासात वैयक्तिक व समाजाचे कर्तव्य
समाजाच्या निकोप विकासाकांिता प्रत्येकाने व समाजाने पुढील कर्तव्ये करावीत.

- १) प्रत्येकाने दरवर्षी किमान एक झाड लावा व त्याचे संगोपन करा.
- २) पाण्याचा वापर गरजेपुरता करा.
- ३) आपआपल्या घरात काटकसरीने वीज वापरा.
- ४) सौरउर्जा, पवनउर्जेचा उपयोग करा.
- ५) घरातील केरकचरा योग्य ठिकाणीच टाका.
- ६) घरातील टि.व्ही., टेप यांचा आवाज मर्यादित ठेवून ध्वनीप्रदुषण टाळा.
- ७) कागदांचा वापर काटकसरीने करा. रद्दी जाळू नका.
- ८) गरजेइतकेच पेट्रोल/डिझेल वाहन चालवा. सायकलसारख्या वाहनांचा जास्त उपयोग करा.
- ९) घरातील जैविक कचरा न फेकता त्याचे सेद्रिय खत तयार करा.
- १०) घरातील आणि सार्वजनिक संडास—मुताऱ्यांची स्वच्छता ठेवा.
- ११) सांस्कृतिक किंवा सामाजिक कार्यक्रम साजरे करताना लाऊडस्पीकरचा आवाज कमी ठेवा,

जेणेकरून ध्वनीप्रदुषण होणार नाही.

१२) गायरानात फक्त गुरे चारा इतर वनक्षेत्रात गुरे चारण्यास बंदी आणा.

१३) नदी, तलाव किंवा इतर जलाशयात गुरे, वाहने धुऊ नका, कचरा टाकु नका.

१४) कशषी पिकांना पाटपाणी न देता ठिंबक तुषार सिंचनाचा उपयोग करा.

१५) शाश्वत शेतीचा स्विकार करावा.

निष्कर्ष :-

निसर्गाला महत्व देणे ही पर्यावरण मुल्या संबंधी सर्वात महत्वपूर्ण बाब आहे. आपण निसर्गाचा एक घटक असून आपले जीवन निसर्गाशी निगडीत असून आपण नैसर्गिक जीवनचक्राचा केवळ एक भाग असण्याची भावना जेव्हा आपण निसर्गातील विविधता जाणून घेतो तेव्हा अधिक स्पष्ट होते. आपण पृथ्वीवरील जीवसृष्टीचा केवळ एक भाग असून पृथ्वीवर आपल्यासारख्या १८ लाख इतर स्थानिक प्रजाती वास्तव्य करतात. निसर्गाचे रक्षण करण्यासाठी निसर्गाची हानी होणारे बदल होण्यापासून निसर्गाचे व सजीव सृष्टीचे रक्षण करणे हे आपले कर्तव्य ठरते. तर मानवाने विकासासाठी केलेल्या सर्वच हालचाली कोणत्या ना कोणत्या प्रकारे पर्यावरणाला क्षती पोहोचविणाऱ्या ठरल्या आहेत. एखादा मार्ग बांधायचा ठरवला, नवा रेल्वेमार्ग टाकायचा ठरवला, नवा कारखाना टाकायचा ठरवला किंवा धरण बांधायचे ठरविले तरी पर्यावरणाच्या साखळीत हस्तक्षेप करावाच लागतो. देशाचे औद्योगिक उत्पादन वाढविण्याशिवाय देशाच्या आर्थिक विकासाला गती मिळणार नाही असे आपण म्हणतो तेव्हा आपण पर्यावरणाशी छेडछाड केल्याशिवाय विकास पूढे जाणार नाही, हेच मान्य करित असतो. विकास करण्याचे पर्यायी व पर्यावरणस्नेही मार्ग कोणते, याचा विचार करावा करावा लागेल. अनेक देशांनी पर्यावरणाचे रक्षण करून विकास साध्य केला आहे. तसाच उपाय भारतालाही करावा लागेल. केवळ विकासाच्या नावावर पर्यावरणाचे नियम धाब्यावर बसवून तसेच राजकिय मुजोरी करून पर्यावरणाची हेळसांड करून चालणार नाही. तर त्यावर मार्ग काढणे आणि त्याची अंमलबजावणी काटेकोरपणे करणे हे संपूर्ण

जीवनसृष्टीसाठी अत्यंत गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

१) चौधरी, ए.पी., चौधरी अर्चना : 'संपूर्ण पर्यावरणशास्त्र' प्रथमावृत्ती २०११, प्रशांत पब्लिकेशन्स जळगाव

२) पंडित—बापट सुरेखा: 'पर्यावरणशास्त्र' प्रथमावृत्ती २००९, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.

३) एक भरुचा : 'पर्यावरण शास्त्र' ओरिएंटलॉगमॅन युनिव्हर्सिटी प्रेस (इंडिया) मुंबई.

४) maharashtratimes.com:- <https://maharashtratimes.com>.

५) akshardhara.com:- <https://akshardhara.com>

६) write a topic.com :- <https://writeatopic.com>

७) Wikipedia :- <https://en.wikipedia.org>

भारतात महिला सक्षमीकरण काळाची गरज

प्रा. डॉ. कल्पना आर. उकंडे

सहाय्यक प्राध्यापिका

मदर टेरेसा समाजकार्य महाविद्यालय, काटोल

स्त्री ही सृष्टीची शक्ती मानली जाते. मानव जातीचे अस्तित्व स्त्रीपासून आहे. सृष्टीचे अस्तित्व निरंतर टिकवून ठेवणे ही महत्त्वपूर्ण जबाबदारी निसर्गाने स्त्रीवर सोपविली आहे. आपल्या प्राचीन ग्रंथांमध्ये स्त्रीचे महत्त्व अधोरेखित करतांना असे म्हटले जाते की, “यत्र नारायस्तु पुजन्ते रमन्ते तत्र देवता.” म्हणजे जिथे स्त्रियांची पुजा केली जाते तेथे देवता वास करतात.

“अंधाराच्या फलकावर प्रकाशांचे वेध घे
सामर्थ्याच्या शस्त्राला अस्मितेची धार दे
दास्यांच्या शृंखलांना विवेकाने सार दे
परंपरेच्या वेदनांना कंठामधून वाट दे
उद्याच्या भगिणींना स्वातंत्र्याची भेट दे.”

महिला सक्षमीकरण आपल्या देशाच्या दृष्टिने खुप महत्वाचे आहे. भारताला सक्षम व महासत्ता बनविण्याच्या प्रयत्नांच्या दृष्टिने महिलांचे सक्षमीकरण काळाची गरज आहे. प्रत्येक महिला आपल्या हक्कासाठी, स्वातंत्र्यासाठी आणि स्वतःवर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवू शकते.

भारतात महिला सक्षमीकरणासाठी नितांत आवश्यकता आहे. प्राचीन काळाच्या तुलनेत मध्ययुगीन काळात स्त्रियांवर अनेक जाचक बंधने लादण्याला सुरुवात झाली असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. कारण प्राचीन काळात स्त्रियांना जो सन्मान, आदर दिला जात होता तो मध्ययुगीन काळात तो आदर कमी होऊ लागला.

आपल्या प्राचीन ग्रंथांमध्ये स्त्रियांचे महत्त्व लक्षात घेता त्यांना पुजनीय मानले जात असे. माँ दुर्गा, माँ काली, माँ सरस्वती म्हणून प्राचीन संस्कृतीत आणि

आजही पुजले जाते. पण विटंबना पहा एका स्त्रीमध्ये इतकी शक्ती असूनही तिच्या सक्षमीकरणाची खुप गरज आहे.

भारतात स्त्रियांना सशक्त करण्यासाठी सर्वप्रथम समाजातील त्यांचे अधिकार आणि मूल्ये नष्ट करणाऱ्या त्या सर्व क्रूरनिर्दयी विचारांना मारणे आवश्यक आहे. जसे की, हुंडापध्दती, निरक्षरता, लैंगिक हिंसा, असमानता, भ्रूणहत्या, महिलांवर होणारे घरगुती हिंसाचार, वेश्याव्यवसाय, मानवी तस्करी आणि असे इतर विषय.

आपल्या देशात स्त्री—पुरुष असमानतेचे प्रमाण लिंगभेदावर आधारित आहे. जिथे महिलांना त्यांच्या कुटूंबाबरोबरच बाहेरच्या समाजाच्या वाईट वागणूकीचा त्रास होत असलेला निदर्शनास येतो. महिलांनी फक्त कुटूंब सांभाळावे असे समाजातील अनेक जणांना वाटते, पण आता महिला कौटूंबिक जबाबदाऱ्या सांभाळून देश आणि विदेश याकडे लक्ष देत आहे.

स्त्री—पुरुष हा भेदभाव दुर करून स्त्रियांच्या प्रगतीस पोषक वातावरणाची निर्मिती आणि त्याचे सुचालन करणे आणि लैंगिक समानतेद्वारे समाजाचे संतुलन साधणे यासाठी पुरोगामी आणि विवेकी समाजाने बाळगलेला दृष्टिकोन केलेली कृती यांचा समुच्चय म्हणजे महिला सक्षमीकरण असे म्हणता येईल. सक्षमीकरण ही इतरांना कार्ये आणि जबाबदाऱ्या सोपविण्याची आणि त्यांना चांगले कार्य करण्यासाठी आवश्यक असलेले अधिकार, समर्थन आणि अभिप्राय देण्याची क्षमता आहे.

मानव समूहात स्त्री जातीचा जवळपास अर्धा हिस्सा आहे. तरीपण त्यांचे जीवनस्तर उंचविण्याकडे दुर्लक्ष करण्यापासून ते त्यांचा छळ आणि अत्याचार करण्यापर्यंत अनेक प्रकारे हिणत्वाची वागणूक स्त्रियांना मिळत राहिलेली आहे आणि अजूनही मिळत आहे.

निसर्गतः स्त्री—पुरुष समान आहेत, पण शेकडो वर्षांपासून स्त्री—पुरुष भेद मानला जातो. स्त्रियांना समाजात दुय्यम स्थान दिले जाते. वैज्ञानिक प्रगती आणि शिक्षणामुळे अशाप्रकारचा भेद करणे चुकीचे आहे हे सिध्द झाले. आधुनिक काळात स्त्री—पुरुष समता प्रस्तापित करण्यावर भर दिला जात आहे. तरीपण सामाजिक स्तरावर भेदभाव दिसून येतो.

भारतात शिक्षणाच्या झालेल्या प्रसारातून भारतीय समाजात आमूलाग्र परिवर्तन घडून आलेले आहे. त्याचा परिणाम म्हणून स्त्रियांच्या परंपरागत भूमिका आणि दर्जातही परिवर्तन झाले आहे. असे असले तरी पाश्चिमात्य देशातील स्त्री कुटूंबाशिवाय इतर व्यक्तीगत प्रगतीच्या बाबींना प्राधान्य देईल. पण भारतीय स्त्री मग ती राजकारणातील सक्रीय का असेना तिची प्रथम प्राधान्यता कुटूंबालाच आहे. सांगायचे झाल्यास आपल्या कुटूंबाची जबाबदारी तिला स्वतःकडे ठेवायला ती आपली महत्वाची आणि प्राथमिक जबाबदारी समजते.

ज्यांना हजारो वर्षे बंदिस्त जीवन जगावे लागले त्यांची जेव्हा या बंदिस्त जीवनापासून सुटका झाली त्या सर्वांनीच मग ते वर्णभेदाचा आधार असलेला काळ असो किंवा जातीच्या, धर्माच्या, वर्णाच्या आणि लिंगभेदाच्या आधारावर सर्वांनीच प्रत्येक क्षेत्रात संधी मिळताच अत्यंत प्रतिकूल स्थितीत यशाची शिखरे पादक्रांत केलीत हा इतिहास नसून वर्तमान आहे. आज अनेक महिला समाजकारण, अर्थकारण आणि राजकारण अशा विविध क्षेत्रात फार चांगली कामगिरी पार पाडीत आहे. आम्ही कुठेही पुरुषापेक्षा मागे नाहीत हे सर्व जगाला स्त्रियांनी आपल्या कर्तृत्वाने दाखवून दिलेले आहे.

स्त्री-पुरुष हयांच्या जीवनातील महत्वाचे बंधन म्हणजे विवाह होय. विवाह म्हणजे एकदुसऱ्याला गुणदोषासहीत आयुष्यभर वाहून घेणे म्हणजे विवाह होय. प्रत्येक समाजात विवाहासंबंधीत अनेक रूढी, परंपरा, रितीरिवाज आणि मूल्ये आहेत. विवाहविधी आणि नियमाप्रमाणे झालेल्या विवाह संस्कारात स्त्री बांधलेली असते.

विधी सोहळातला एक भाग म्हणजे स्त्रीने गळ्यात मंगळसुत्र घालणे तिच्या सौभाग्याचे प्रतिक मानले जाते. धार्मिक रूढीनुसार तिला परिधान करणे अनिवार्य असते. परंतु अलीकडे महिला शिक्षित झाल्या. त्याच्यावरील धार्मिकतेचा प्रभाव कमी झालेला आहे. धर्माने किंवा समाजाने लादलेली बंधने स्त्रीलाच का? पुरुषांना का नाही? असे अनेकविध प्रश्न तिच्या मनात निर्माण होत आहे. विवेकशीलता आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनामुळे पती-पत्नी मधील संबंधात हे परिवर्तन

झाले असून पत्नी ही पतीची गुलाम नसून सहचारीणी आहे असे मानले जाते.

महिलांच्या सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक, आणि राजकीय जीवनाचा विचार केला तर आपल्याला स्वातंत्र्य मिळण्याच्या आधी किंवा स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर स्त्री शिक्षणाला संशयगतीने का होईना समाजाने स्त्रियांना शिक्षण दिले गेले पाहिजे या गोष्टीची दखल घेतली. विशेषतः ग्रामीण भागात राहणाऱ्या महिलांचा विचार करायला सुरुवात झाली. ग्रामीण मुली, स्त्रिया शिक्षण प्रशिक्षण घेण्यासाठी गावाबाहेर जायला लागल्या त्यामुळे त्यांना स्वतःमधील गुणकौशल्ये विकसीत करण्याची संधी मिळाली आणि त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण झाला.

असे असले तरी अजूनही बऱ्याचशा मुलीचे लग्न १२ वी किंवा १० वी शिक्षण घेतल्यानंतर होते हे लक्षात येते. विवाहयोग्य मुलींच्या पालकांची अशी समजूत आहे की, मुलींचे विवाह करून दिले की, आपण आपल्या जबाबदारीतून मुक्त होतो. पण मुलींच्या भविष्याचा विचार करण्याची आजच्या युगात नितांत आवश्यकता आहे. जेणेकरून त्या स्वतः निर्णय घेण्यास सक्षम होतील, आत्मनिर्भर होतील हा विश्वास स्त्रियांमध्ये शिक्षणामुळे निर्माण झालेला आहे.

गाव ते शहर अशी दळणवळणाची साधने विकसित झाली. गावाकडील मुली, स्त्रिया आपल्या गावारून दुसऱ्या गावात, शहरात शिक्षण घेण्याकरीता जायला लागल्या. शिक्षण असल्याने रोजगाराच्या नवनवीन संधी निर्माण झाल्या. आज स्त्रिया विविध क्षेत्रात कार्य करतांना दिसून येत आहे. त्यामुळे त्यांना समाजात स्थान, मान आणि प्रतिष्ठा मिळायला लागली. आज स्त्रियांना कुणाची मुलगी, कुणाची पत्नी, कुणाची आई म्हणून न ओळखता आता तिने अर्जित प्राप्त केलेल्या दर्जामुळे समाज तिच्या नावाने तिचे आई-वडील, बहीण-भाऊ, पती-मुलगा-मुलगी यांना ओळखल्या जाते.

स्त्रिया सामाजिक भूमिका सक्षमपणे पार पाडतात. सोबतच कौटूंबिक जबाबदारी सुध्दा व्यवस्थितपणे सांभाळतांना दिसून येतात. महिला सरपंच, पोलीस पाटील इत्यादी पदावर कार्य करतांना दिसून येतात. असे असले तरी आजच्या स्त्रियांपुढे फार मोठी आव्हाने

आहेत. उदा. प्रवासादरम्यान होणारा त्रास, ऑफीसमध्ये होणारा शारीरिक आणि मानसिक छळ, कौटूंबिक अत्याचार, हुंडाबळी, स्त्री म्हणून दिली जाणारी दुय्यम वागणूक, स्त्रियांचे नेतृत्व अमान्य करणे, प्रतिष्ठेचे पद मिळाल्यानंतरही तिला मान न देणे अशाप्रकारच्या अनेक अडचणी तिच्या कार्यात आणि जीवनात निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

नैसर्गिकदृष्ट्या काही प्रमाणात ती पुरुषप्रमाणे बलवान नसणे त्यामुळे तिला आपल्या शारीरिक मर्यादा ओळखून वागावे लागते. महिलांची सुरक्षितता, संरक्षण आणि सक्षमीकरणाकरिता स्त्रियांना त्यांच्या स्वतःच्या जीवनाची जबाबदारी घेण्यासाठी आणि योग्य निवड करण्यासाठी आवश्यक असलेली साधने आणि माहिती देण्याची प्रक्रिया समाविष्ट आहे. न्याय आणि मानवी हक्कांचा प्रश्न असण्यासोबतच सामाजिक प्रगती आणि पर्यावरणपूरक विकासासाठी महिला सक्षम होणे गरजेचे आहे.

स्त्री सक्षमीकरणाकरिता प्रमुख बाबी :-

- १) सामाजिक जागृता
- २) मानसिकरित्या सक्षम
- ३) आर्थिकदृष्ट्या स्वयंनिर्भर
- ४) शैक्षणिक सक्षमता
- ५) नैसर्गिक संपत्तीचे जतन
- ६) लैंगिक आरोग्य

महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण म्हणजे त्यांचे आर्थिक निर्णय, उत्पन्न, मालमत्ता आणि इतर गोष्टीची उपलब्धता या सुविधा मिळवून त्या त्यांचा सामाजिक दर्जा उंचवू शकतात.

आर्थिक सक्षमीकरण म्हणजे निर्णय घेण्याची आणि त्यावर कार्य करण्याची क्षमता ज्यामध्ये आर्थिक संसाधनावर नियंत्रण आणि वाटप समाविष्ट आहे. समाजाची अर्थव्यवस्था आणि संघटना जेव्हा बदलते तेव्हा महिला कुटूंबाला नवीन वास्तव आणि आव्हानांशी जुळवून घेण्यास मदत करतात आणि मुलांची व वृद्धांची काळजी पण घेतात.

भारतातील बहुसंख्य महिला मग त्या ग्रामीण, आदिवासी असो अथवा शहरी या घरकामात गुंतलेल्या असतात. कमी उत्पादन क्षमतेची आणि कमी

कौशल्याची कामे महिलांकडे दिली जातात म्हणून स्त्रियांकडे आर्थिक क्षेत्रात दुय्यम दिली जातात. स्त्रियांचे कार्याचे मोजमाप कधीच केले जास्त नसल्याने पुरुषापेक्षा आर्थिक विकासाचा दर जास्त असूनही तो कमीच असलेला निदर्शनास येतो.

एक सशक्त दृष्टिकोन सामाजिक न्यायासाठी अतुट बांधीलकी प्रकट करतो. जेव्हा आपण प्रत्येक व्यक्तीचे हक्क आणि जबाबदाऱ्या मान्य करतो. तेव्हा आपण परस्पर संबंधात सामूहिक सहभागासाठी योगदान देतो आणि प्राप्त करतो हे महिलांच्या स्वबळापासून कार्यक्षमतेच्या उभारणीपर्यंत आहे. यामुळे महिलांचा आत्मविश्वास वाढतो आणि त्या प्रगती करत राष्ट्राच्या विकासात हातभार लावतात. महिलांचा सामाजिक दर्जा वाढला आहे. आर्थिक दृष्ट्या सक्षम आणि स्वतंत्र आहे. हे सत्य असले तरी बऱ्याचशा महिलांना अर्थार्जन करूनही आर्थिक स्वातंत्र्य अनेक महिलांना मिळालेले नाही.

ग्रामीण महिलांच्या विकासाचे बदलते स्वरूप सक्षमीकरण :-

ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी अनेक कल्याणकारी योजना राबविल्या जातात. या योजना संपूर्णतः ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी समर्पित आहेत. ग्रामीण महिलांच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय सक्षमीकरणात अनेक स्वयंसेवी संस्था महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडीत आहेत.

ग्रामीण महिलांना आत्मनिर्भर आणि आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनविण्यासाठी विविध स्तरावर विकासपूर्ण योजना राबविण्याचा प्रयत्न राज्य आणि केंद्र सरकार करीत असल्याचे दिसून येते.

महिलांचा शैक्षणिक आणि सामाजिक दर्जा व भूमिकेतील बदल :-

महिलांच्या सक्षमीकरणाकरिता शिक्षण, अर्थोत्पादन अत्यंत महत्वाचे घटक आहे. महिलांनी जास्तीत जास्त शिक्षण घेवून आपला बौद्धिक स्तर वाढविणे आवश्यक आहे. उच्च शिक्षण घेतले तर त्यांना रोजगाराच्या चांगल्या संधी मिळू शकतात. समाजात स्त्रियांना आर्थिक सत्ता व अधिकार नसेल तर त्या पतीवर, मुलावर किंवा वडीलांवर पुर्णपणे अवलंबून असतात त्यामुळे घरातील पुरुष स्त्रियांवर नियंत्रण

ठेवतात. जर स्त्रिया अर्थात्पादन करू लागल्या तर त्यांना आपल्या व्यक्तीमत्वाचा विकास करण्याची संधी मिळते. त्यामुळे समाजात आपले स्थान निर्माण करता येते. त्यातून त्यांच्यात नेतृत्व गुण विकसित होतात.

राष्ट्राच्या विकासात महिलांचे महत्त्व आणि हक्काविषयी समाजात जागृता आणण्यासाठी मदर्स डे, आंतरराष्ट्रीय महिला दिन इत्यादी अनेक कार्यक्रम सरकारद्वारे चालविले जातात. मानवी हक्काविषयी अनेक आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मान्यता मिळूनही उच्च शिक्षित स्त्रियापेक्षा निरक्षर आणि निर्धन महिलांची संख्या मोठी आहे. वैद्यकीय सुविधा, संपत्तीत मालकी हक्क, पतपुरवठा रोजगारात महिला सक्रीय आहेत. घरगुती हिंसाचाराला दरवर्षी हजारांच्या संख्येत महिलांचा बळी जातो. यासाठी स्त्रियांची मानसिकता बदलणे गरजेचे आणि महत्वाचे आहे. आदिवासी आणि ग्रामीण भागातील महिला स्वनिर्णय घेऊ शकत नाही. म्हणून स्त्रियांचा निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग वाढविणे गरजेचे आहे.

आदिवासी महिला सक्षमीकरणातील सहभागीत्व :

देशाचा ७५ वा अमृतमहोत्सव मोठ्या उत्साहात साजरा झालेला आहे होत आहे. भारत चंद्रावर चंद्रायान-३ चे यशस्वी विक्रम लँडिंग झालेले आहे. परंतु आदिवासी महिलांच्या विकास प्रक्रियेचा वेग लक्षात घेतला तर तो आजही मंदावलेला किंवा संधगतीचा असलेला दिसून येतो. आदिवासी महिलांचे सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय क्षेत्रात पाहिजे त्या प्रमाणात पर्दापण झालेले दिसून येत नाही.

एकीकडे भारत तिसरी महाशक्ती बनण्याकडे वाटचाल करित आहे आणि त्याचवेळी आदिवासी महिलांना अपमानास्पद वागणूक समाजातील आणि त्यांच्याच कुटूंबातील व्यक्तीकडून आणि समुदायाकडून मिळत आहे. संपूर्ण मानव समाजाला काळीमा फासणाऱ्या घटना भारत देशात वेगवेगळ्या राज्यात घडून येत आहे. पण राजकीय लोकांच्या शुन्य इच्छाशक्तीने विघातक शक्तींना बळ मिळत आहे. वेळीच अशा समाजकंटका विरोधी कठोर कार्यवाही केली नाही तर संपूर्ण समाज या आगीत होरपळून निघेल आणि त्याचे दुष्परिणाम समाजातील निरपराध लोकांना सहन करावा लागेल.

एक महिला म्हणून महिलांचे प्रश्न आणि समस्येबाबत त्यांना जाणीव असावी. महिलांचा विकास किंवा कल्याणाकरिता कशाची गरज आहे, कोणत्या कार्याला अग्रक्रम दिला पाहिजे जेणेकरून निर्माण झालेल्या ज्वलंत समस्या सोडविता येईल. आणि समस्या समाजात पुन्हा निर्माण होणार नाही यासाठी प्रतिबंधात्मक उपाय केले जाईल आणि महिलांचे हित संरक्षण जोपासले जाईल.

महिलांचे राजकीय सक्षमीकरणात सहभागीत्व :

राजकारणात पूर्वी महिलांना विशेष वाव नव्हता पण महिला आरक्षण धोरणामुळे मोठ्या प्रमाणात महिला राजकारणातील सत्तापदावर आल्यात. त्यांना त्या सत्तेचा वापर करून शोषित व दुर्लक्षित असलेल्या महिलांच्या समस्यासोडविण्यास राजकीय सत्तेमुळे मदत होते. राजकारणातील राजकीय पदांच्या माध्यमातून महिलांच्या विकासाच्या संदर्भात विविध प्रकारची कार्ये केली जातात.

स्त्रियांच्या एकूणच शैक्षणिक आणि राजकीय सहभागामुळे स्त्रियांचा दर्जा आणि भूमिकेमध्ये बरेच परिवर्तन पहायला मिळते. तिचे जीवन चार भिंतीआड राहिले नाही. 'चूल आणि मुल' यापर्यंत सिमित असलेले क्षेत्र आज राहिलेले नाही, तर ते व्यापक झालेले आहे.

महिला राजकारणात क्रियाशील झाल्यामुळे सत्ता व अधिकारातून त्यांना नवनवीन अनुभव घेण्याची आणि शिकण्याची संधी मिळाली. महिलांच्या राजकीय सहभागामुळे त्यांचा दर्जा व भूमिकेत परिवर्तन झाले. त्याचबरोबर महिला राजकारण क्षेत्रात महत्वाचे निर्णय घेऊ लागल्या आहेत. त्यांच्यात राजकीय जागृती निर्माण झालेली आहे. त्यामुळे महिलांचा राजकारणातील आदर आणि रुची वाढतांना दिसून येत आहे.

आधुनिक काळात महिलांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण वाढलेले आहे. शिक्षणामुळे परंपरावाद, स्त्रीवाद आणि भाष्यवाद इत्यादी प्रभाव कमी होऊन महिला विवेकवादी व विज्ञानवादी दृष्टिकोनातून विचार करणे प्रयत्न आणि स्वकर्तृत्वापर त्यांचा विश्वास आहे. महिला शिक्षित व काही महिला उच्चशिक्षित झालेल्या आहेत त्या कुटूंबाचे, गावाचे, समुदायाचे आणि राज्याचे व देशाचे सामंज्यसंपणे करू शकतात. उदा. इंदिरा गांधी, सुषमा स्वराज, प्रतिभाताई पाटील, सोनिया गांधी, निर्मला सीतारामण, मायावती,

ममता बॅनर्जी, सुप्रिया सुळे अशा कितीतरी महिला देशाचे, राज्याचे नेतृत्व करतांना दिसून येतात.

महिलांसाठी संविधानात आरक्षण आणि सक्षमीकरण :-

स्त्री सक्षमीकरणाकरिता शैक्षणिक, आर्थिक आणि सामाजिक घटकाबरोबर राजकीय सहभाग देखील महत्वाचा घटक आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्था व पंचायतराजमध्ये महिला आरक्षण नसते तर महिला राजकारणात येऊ शकल्या नसत्या. विविध राजकीय मुद्द्यावर चर्चा किंवा निर्णय देता आले नसते. राजकीय सत्ता किंवा राजकीय कारभार महिलांच्या हाती आल्याशिवाय पूर्णतः स्त्री सक्षम होवू शकत नाही. ३३ % आरक्षण मिळाले म्हणूनच महिला मोठ्या प्रमाणात राजकारणात सहभाग घेऊ लागल्या. विविध राजकीय पक्षांनी आपआपल्या पक्षात महिलांना सहभागी करून घेतले व महत्वपूर्ण पदावर नियुक्त केले. परंतु पाहीजे त्या प्रमाणात आजही महिला राजकारणात बोटवर मोजण्याइतकेच पद आहे. अशी राजकीय परिस्थिती पहायला मिळते.

महिलांना राजकीय निर्णय प्रक्रियेत महत्वाच्या पदावर आणि आर्थिक घडामोडीच्या क्षेत्रात सहभागी करून घेतल्यास त्यांना राजकीय, आर्थिक स्वातंत्र्य प्राप्त होऊन त्यांच्या हिताचे व संरक्षणाचे कायदे करून त्याची प्रभावी नियंत्रणाद्वारे अंमलबजावणी करता येते आणि त्याद्वारे महिलांचे पूर्ण समक्षीकरण साधता येते. कायदे व कल्याण कार्यक्रमाच्या माध्यमातून आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय सर्व क्षेत्रांमध्ये महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने हक्क आणि दर्जा प्रदान करून देणे, विकासासाठी संधी उपलब्ध करून देणे आणि स्त्री-पुरुष असमानता नष्ट करणे या प्रक्रियेला महिला सक्षमीकरण असे म्हटले जाते. भारतीय महिला आज आकाशाला गवसणी घालण्याचे कार्य करीत आहे. खऱ्या अर्थाने महिलांचे सशक्तीकरण होत आहे. २००१ पासून महिला सक्षमीकरण वर्ष दरवर्षी साजरे केले जाते ते आज खऱ्या अर्थाने संपूर्ण देशामध्ये काही अपवाद वगळता साजरे होत आहे.

महिला सक्षमीकरणासाठी सरकारकडून राबविण्यात आलेले धोरण :-

महाराष्ट्र शासनाने १९९४ मध्ये पहिले महिला

धोरण जाहीर केले. त्या धोरणात बदल करून २००१ मध्ये दुसरे तर २०१४ मध्ये तिसरे महिला धोरण निश्चित केले गेले. या सर्व धोरणामध्ये प्रामुख्याने महिलांवरल अत्याचार, हिंसा, स्त्रीविषयक कायदे, त्यांच्या आर्थिक दर्जात सुधारणा, प्रसारमाध्यमांची भूमिका, स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग, स्त्रियांना केंद्रस्थानी ठेवून योजनांची निश्चिती स्वयंसहाय्यता गटाचा विकास, मुद्रा योजना यांचा प्रामुख्याने विचार केला जातो. शासकिय-निमशासकिय यंत्रणामध्ये महिलांना नाकरीत ३३% आरक्षण स्थानीक स्वराज्य संस्थात ५०% आरक्षण मिळते. महिला आर्थिक विकास महामंडळाच्या माध्यमातून महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानाच्या माध्यमातून महिलांना शिक्षण-प्रशिक्षणाच्या संधी उपलब्ध होत आहेत.

महिलांचा विकास तेव्हाच शक्य आहे. जेव्हा कुटूंबातील, समाजातील, राज्यातील आणि देशातील लोक त्यांना सहकार्य करेल, नाहीतर शासनाने कितीही कायदे केले तरी पाहिजे त्या प्रमाणात सकारात्मक बदलाचे परिणाम दिसून येणार नाही तोपर्यंत संपूर्ण समाज महिलांना सकारात्मक भावनाने बघत नाही.

“आस्था है, विश्वास है, प्यार है नारी
हर नाव को पार लगाती यतवार है नारी
बांधे इक डोर से सारा परिवार है नारी
जीवन का हम सबके आधार है नारी.”

शोडक्यात महिलांचा आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक आणि राजकीय विकास घडवून आणणे काळाची गरज आहे. त्यासाठी त्यांना चांगले शिक्षण आणि निर्णय प्रक्रियेत सक्षम सहभाग असणे गरजेचे आहे.

महिला सक्षमीकरणाचे फायदे :-

जेपर्यंत महिला सशक्त होत नाही. तोपर्यंत देशात आणि समाजात त्यांना समान दर्जा मिळणार नाही ती सशक्त झाल्याशिवाय ती सशक्त झाल्याशिवाय ती जुनाट जाचक आणि अत्याचाराचा सामना करू शकणार नाही. तिने स्वतः निर्णय घेतल्याशिवाय तिला व्यक्तीगत स्वतंत्र आणि तिच्या निर्णयात ती कायम असेल तेव्हाच समाजात तिचा सन्मान होईल.

महिला अशाप्रकारे सक्षम व्हायला लागल्या

तर पुढीलप्रमाणे त्याचे फायदे दिसून येईल.

- महिला सक्षमीकरणामुळे त्यांच्या जीवनात सकारात्मक बदल घडून येण्यास मदत झाली.
- महिलांना सर्वच क्षेत्रात सक्रीय सहभाग घ्यायला सुरुवात केली आहे.
- महिला आता स्वतःची मदत स्वतः करणे यासाठी सक्षम बनत आहे.
- महिला स्वतःचे हक्क आणि अधिकार याविषयी जागरूक होऊन प्रसंगर संघर्ष करण्याची मानसिकदृष्ट्या तयारी असली पाहिजे असे त्यांचे मत आहे.
- पुरुषही आता महिलांचा अधिकार मान्य करून त्यांना समजून घेत आहे. त्यांचे हक्क त्यांना देत आहे. काही अपवाद वगळता.

पृथ्वीवरील प्रत्येक राष्ट्रात स्त्रिया मुलांसाठी, वश्र्दांसाठी प्राथमिक काळजीवाहू आहेत. आंतरराष्ट्रीय अभ्यास दाखवतात की, समाजाची अर्थव्यवस्था आणि राजकीय संरचना बदलत असतांना नवीन वास्तव आणि समस्यांशी जुळवून घेण्यात कुटूंबाला मदत करण्यास महिला पुढाकार घेतात.

महिला सक्षमीकरण काळाची गरज याकरिता आहे. कारण इतिहासकालीन समाजाचे भीषण वास्तव समोर येते. उदा. महाभारत काळात अनेकविध महापुरुषांनी भरलेल्या दरबारात एका पतीव्रता स्त्रिला विवस्त्र करून तिच्या चारित्र्याचे हनन केले जाते. आणि उपस्थित लोक बघाची भूमिका घेतात आणि आजच्या प्रगत समजल्या जाणाऱ्या आधुनिक काळात सुध्दा महिलांना विवस्त्र करून धिंड काढणे अशा विकृत्य मानसिकतेला मुळापासून नष्ट करणे अत्यंत गरजेचे आहे. त्यासाठी समाजातील सर्वच स्तरात जीवन जगणाऱ्या महिलांनी हा होणारा अपमान माझाच आहे असे समजून एकजुटीने प्रखर विरोध करून वाईट कृत्य करणाऱ्याला अशी अद्दल घडवायची की, तो कुठल्याच कामाचा रहणार नाही.

ज्या दिवशी संपूर्ण जगातील, देशातील, प्रत्येक गाव समृद्ध आणि राष्ट्रातील “नारीशक्ती” एकवटेल त्या दिवशी कुणाही मग तो कितीही पॉवरफुल असेल महिलांचा अपमान करण्याचे धाडस करणार नाही तेव्हा खऱ्या अर्थाने महिला सक्षमीकरण झालेले असेल असे

म्हणता येईल.

कुटूंब, समुदाय आणि राष्ट्राचे कल्याण सामाजिक आणि आर्थिक प्रगती महिलांच्या सक्षमीकरणावर अवलंबून आहे. त्यामुळे महिलांना सुरक्षित, समाधानी आणि फलदायी जीवन प्रदान करण्याची आणि त्यांच्या क्षमता ओळखून संधी उपलब्ध करून देण्याची जबाबदारी सर्वस्वी समाजाची आहे.

संदर्भ :-

- आर्या.जे. राकेशकुमार — “महिला सशक्तीकरण और भारत”
- इंगोले.दाधो — “सोनल प्रकाशन, अमरावती, १९९८, तिसरी आवृत्ती.
- कवि माधवी, “महिला कल्याण आणि विकास” विद्या प्रकाशन, वर्ष १९९९
- मेहेत्रे.स्मिता, “भारतीय स्त्री आणि मानवाधिकार, साईनाथ प्रकाशन, वर्ष २०११
- भेलकर.अभ्या, “हिंदू कायदे, प्रकाशक नाशिक लॉ हाऊस औरंगाबाद, वर्ष २००४ प्रथम आवृत्ती.
- परुळेकर. आशा, “स्त्री आणि स्त्रीत्व, उन्मेष प्रकाशन, पुणे, वर्ष १९९५
- देशमुख. अल्का, “विविधांगी आयागातून” साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, वर्ष २०११
- देशपांडे. शिला, “कुटूंबसंस्था आणि परित्यागत्या स्त्री” साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, वर्ष २०११ प्रथम आवृत्ती.
- देव.वि.य. “स्त्री चळवळीची वाटचाल” सुगावा प्रकाशन पुणे, वर्ष १९९५, प्रथम आवृत्ती
- चक्रवर्ती, मंजुळा “लिंगभेद निर्मूलनाच्या दिशेने योजना” वर्ष १९९५
- रोडे पुष्पा “महिलांसाठी आधार कायद्याचा” डायमंड पब्लिकेशन पुणे, २००९
- लोमटे, सुमन, “आरोग्यवस्था” स्त्री दर्जा व भूमिका” सरस्वती प्रेस औरंगाबाद.
- सुदान प्रीती, “सातत्यपूर्ण प्रयत्नातून महिलांचे सक्षमीकरण.

□□□

पंचायत राज आणि ग्रामीण विकासात महिलांची भूमिका

हेमंतकुमार फलचंद ब्राम्हणकर

एम.एस.डब्ल्यू, एम.ए. लोकप्रशासन, एम.फिल

एम.ए. समाजशास्त्र, पि.एच.डी. संशोधक

संशोधन केंद्र

पुरूषोत्तम थोटे समाजकार्य महाविद्यालय, नागपूर.

सारांश :

ग्रामीण भागात कोणत्यातरी एका व्यक्तीचे प्रभुत्व संपूर्ण गावांवर असते. ही व्यक्ती गावातील श्रीमंत व प्रतिष्ठित व्यक्ती असते. ग्रामीण राजकीय संरचनेचा विचार करताना ग्रामीण नेतृत्व, ग्रामीण पंचायती व ग्रामीण निवडणूका यांचा समावेश करता येईल.

ग्रामपंचायतीची रचना —

प्रत्येक ग्रामपंचायत एक निगम निकाय असते. तिचे अखंड अधिकार परंपरा असते आणि तिचे सामान्य मुद्रा असते. प्रत्येक ग्रामपंचायतींना जंगम व स्थावर अशा दोन प्रकारच्या मालमत्ता संपादन करण्याचा अधिकार असतो. ग्रामपंचायत ही निगम निकाय असल्याने तिला इतरांविरुद्ध दावा लावता येतो, तसेच इतरांनाही तिच्याविरुद्ध दावा लावता येतो.

‘मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम १९५८’ च्या पाचव्या कलमात ग्रामपंचायतीच्या स्थापनेसंबंधी तरतूद आहे. या कलमात असे म्हटले आहे की, प्रत्येक गावात एक ग्रामपंचायत असेल.

तथापि, एखाद्या गावात स्वतंत्र ग्रामपंचायतीची स्थापना करण्यासाठी त्या गावाची लोकसंख्या किमान ६०० इतकी असायला पाहिजे. ज्या खेड्याची लोकसंख्या ६०० पेक्षा कमी आहे अशा २ किंवा ३ खेड्यांची मिळून एक गट ग्रामपंचायत स्थापन करण्याचीही तरतूद आहे.

कि वईस : ग्रामीण भाग, ग्रामीण नेतृत्व, पंचायत राज, महिलांची भूमिका

प्रस्तावना :-

१ मे १९६० रोजी द्विभाषिक राज्याचे विभाजन होवून महाराष्ट्र व गुजरात अशी दोन राज्ये स्वतंत्र झाली. त्यानंतर लगेच त्यावेळचे महसूल मंत्री श्री. वसंतराव नाईक यांच्या अध्यक्षतेखाली समितीचे गठन करण्यात आले. नाईक समितीने लोकशाही विकेंद्रीकरणाचा सखोल अभ्यास करून व इतर राज्यांच्या पंचायत राज पध्दतीचे अवलोकन करून आपला अहवाल शिफारशीसह १५ मार्च, १९६१ ला सादर केला.

महाराष्ट्र राज्य सरकारने नाईक समितीच्या शिफारशीनुसार ‘महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम १९६१’ हा कायदा तयार करून १९५८ च्या मुंबई राज्य ग्रामपंचायत अधिनियमानुसार अस्तित्वात असलेल्या ग्रामपंचायती व ग्रामसभेची सांगड पंचायत समिती व जिल्हा परिषदांसोबत घालून १ मे १९६२ पासून महाराष्ट्रात पंचायत राज सुरु झाले. त्यानुसार २५ जिल्हा परिषदा व २९३ पंचायत समित्या स्थापन करण्यात आल्या व अस्तित्वात असलेले लोकल बोर्ड, जिल्हा बोर्ड, जिल्हा स्कूल बोर्ड, जनपद सभा, जिल्हा ग्रामपंचायत मंडळ, जिल्हा परिषद, खंड स्तरावर पंचायत समिती व ग्राम स्तरावर ग्रामपंचायत सुरु करून लोकशाही सत्तेच्या विकेंद्रीकरणद्वारे ग्रामीण लोकांपर्यंत सत्ता पोहचविण्यात आली.

मेहता समितीच्या शिफारशीनुसार प्रत्येक राज्यात स्थानिक परिस्थितीप्रमाणे लोकशाही विकेंद्रीकरणाला मूर्त स्वरूप देण्यात आले. जिल्हा पातळीवर पंचायत समिती व ग्राम पातळीवर ग्रामपंचायत अशी त्रिस्तरीय रचना राज्यात केली गेली.

महाराष्ट्रामध्ये नाईक समितीच्या शिफारशीनुसार पंचायत राज अस्तित्वात आले. त्यामुळे महाराष्ट्रातील पंचायत राज हे इतर राज्यांच्या पंचायत राज व्यवस्थेपेक्षा काही प्रमाणात वेगळे आहे.

महाराष्ट्रात जिल्हा परिषद, पंचायत समिती व ग्रामपंचायत यामध्ये जिल्हा परिषदेला अग्रस्थान दिले गेले आहे. राज्य सरकारने सोपविलेली कामे जिल्हा परिषद पंचायत समितीमार्फत करते. पंचायत समिती

ही जिल्हा परिषद व ग्राम पंचायत यामध्ये मध्यस्थीचे कार्य करते. काही कामांमध्ये पंचायत समितीला स्वातंत्र्य दिले गेले आहे. मात्र काही कामे जिल्हा परिषद व पंचायत समिती या दोन्ही स्तरावर विचार करूनच केली जातात.

महाराष्ट्रामध्ये निवडणूकीसाठी प्रत्यक्ष निवडणूकीचे तत्त्व स्वीकारले गेले आहे. महाराष्ट्रामध्ये प्रत्यक्ष निवडणूक पद्धतीने लोकांना निवडून दिले जाते. यामुळे ग्रामीण नेतृत्वाला विशेष चालना मिळाली आहे. त्यामुळेच खऱ्या अर्थाने जिल्हा परिषद प्रतिनिधिक स्वरूपाची संस्था झाली आहे. आमदार व खासदार यांना जिल्हा परिषदेमध्ये मात्र कोणतेही स्थान नाही.

सरकारच्या कामांची स्थानिक क्षेत्रातील कामे व राज्य क्षेत्रातील कामे अशी विभागणी केली जाते. राज्य क्षेत्रातील कामे सरकारी खात्यामार्फत केली जातात. तर स्थानिक क्षेत्रातील कामे जिल्हा परिषद, पंचायत समिती व ग्रामपंचायत यांच्या मार्फत केली जातात. राज्य क्षेत्र व स्थानिक क्षेत्र असे कार्यात विभाजन हे महाराष्ट्र पंचायत राजचे महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य आहे. यामुळे महाराष्ट्रात इतर राज्यांपेक्षा विकेंद्रीकरण जास्त झाले आहे.

महाराष्ट्रातील पंचायत राज्यात जिल्हा परिषद व तिच्या विषय समित्या, पंचायत समिती व त्याचे पदाधिकारी हे त्या त्या संस्थेने निर्वाचित सदस्यांकडून निवडून दिले जातात. या सर्वांचे अधिकार स्वतंत्रपणे कायद्याने बनवून दिलेले आहेत. महाराष्ट्रातील जिल्हा परिषदा कार्यकारी व प्रशासकीय आहेत. महाराष्ट्रातील पंचायत राज्याचा कारभार कार्यक्षम रहावा म्हणून जिल्हा परिषदेमध्ये जिल्हाधिकारी दर्जाची व्यक्ती मुख्य कार्यकारी अधिकारी म्हणून नियुक्त केली जाते. त्याच्या मदतीला असणारे विविध क्षेत्रातील व्यक्ती हे उपजिल्हाधिकारी दर्जाचे असतात.

महाराष्ट्रात अशी इतर राज्यांपेक्षा वेगळी पंचायत राज पद्धती सुरू करून तळागाळातील लोकांना सहभागी करून घेण्याचा प्रयत्न केला व सत्तेच विकेंद्रीकरण करण्यात आले.

पंचायतराज हा विषय राज्यसूचीत समाविष्ट

असल्याने या विषयावर घटनादुरुस्ती करताना लोकसभा व राज्यसभेच्या संमतीबरोबरच देशातील निम्म्यापेक्षा अधिक घटकराज्यांच्या विधिमंडळाची संमती आवश्यक असते. यामुळेच संसदेने संमत केलेले ७३वे घटनादुरुस्ती विधेयक घटकराज्य विधिमंडळाच्या संमतीसाठी पाठविण्यात आले. भारतातील २८ घटक राज्यांपैकी १७ घटकराज्यांच्या विधिमंडळानी या विधेयकाला मान्यता दिली. २४ एप्रिल १९९३ पासून या विधेयकाची कायद्याची अंमलबजावणी सुरू झाली. इतके असूनही पाहिजे त्या प्रमाणात आजही गावांचा विकास झालेला नाही हे वास्तव आहे. (पाटील, व्ही.बी., २००५, पृ. २५२)

७३ वी घटना दुरुस्ती –

नाईक समितीच्या शिफारशीनुसार १९६१ च्या महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती कायद्याप्रमाणे महाराष्ट्रात १ मे १९६२ पासून पंचायत राज सुरू झाले. त्यानंतर जिल्हा परिषदा व पंचायत समिती आणि ग्रामपंचायतीचे मूल्यांकन करण्यासाठी १९७० मध्ये श्री बोंगीरवार यांच्या अध्यक्षतेखाली मूल्यमापन समिती नेमण्यात आली.

बोंगीरवार समितीने केलेल्या शिफारशीनुसार १९७२ मध्ये प्रत्येक जिल्ह्यात जिल्हा नियोजन व विकास मंडळ स्थापन करण्यात आले. त्यानंतर १९८४ मध्ये प्रा.पी.बी.पाटील यांच्या अध्यक्षतेखाली महाराष्ट्र राज्य शासनाने पंचायत राज मूल्यमापन समिती नियुक्त केली. या समितीने काही शिफारशी सुचविल्या.

भारतीय घटनेतील ४०व्या कलमात देशाच्या विकासात गावच्या विकासाला फार मोठे महत्त्व आहे. गावाचा विकास करण्यासाठी ग्रामपंचायती स्थापन कराव्या असे सुचविले आहे. ग्रामपंचायत स्वायत्त संस्था म्हणून काम करू शकतील इतक्या बळकट असाव्या असेही घटनेत नमूद केले आहे.

पंचायत राज व्यवस्थेचे पुनरुज्जीवन करण्यासाठी घटना दुरुस्तीचे विधेयक लोकसभेत मांडण्यात आले. ऑगस्ट १९८९ मध्ये हे विधेयक लोकसभेने मंजूर केले. परंतु राज्यसभेने त्याला मंजूरी दिली नाही. डिसेंबर १९९० मध्ये ते पुन्हा लोकसभेत मांडण्यात आले. परंतु या बिलावर चर्चा होण्यापूर्वीच लोकसभा बरखास्त झाली. त्यानंतर तिसऱ्यांदा हे

विधेयक लोकसभेत मांडण्यात आले. २२ डिसेंबर १९९२ रोजी ते मंजूर झाले व २३ डिसेंबर १९९२ ला राज्यसभेने त्याला मंजूरी दिली.

राष्ट्रपतींनी ७३व्या घटना दुरुस्तीस २० एप्रिल, १९९३ रोजी मान्यता दिली आणि २४ एप्रिल, १९९३ पासून भारतात त्याची अंमलबजावणी सुरू झाली.

भारतीय राज्यघटनेच्या ९व्या भागातील अनुच्छेद २१३ मध्ये ३ वी घटना दुरुस्ती समाविष्ट करण्यात आली. महाराष्ट्रात १९५८च्या ग्रामपंचायत कायदानुसार ग्रामसभा स्थापन करण्यात आली होती. १९९४ पूर्वी ग्रामसभेला वैधानिक दर्जा देण्यात आला. कलम २४३ 'अ' नुसार ग्रामसभा स्थापन करून तिचे अधिकार निश्चित करण्यात यावेत असे आदेश राज्य विधिमंडळाला देण्यात आले.

कलम २४३ नुसार ग्रामपातळीवर ग्रामपंचायत, खंड पातळीवर पंचायत समिती व जिल्हा पातळीवर जिल्हा परिषद स्थापन कराव्यात. परंतु महाराष्ट्रात १९९२ पासूनच अशी व्यवस्था आहे.

राज्यघटनेच्या २४३ 'क' नुसार त्रिस्तरीय स्थानिक संस्थेच्या तरतुदीप्रमाणे लोकसंख्येच्या प्रमाणात लोकप्रतिनिधी असावेत. प्रौढ गुप्त मतदान पद्धतीने लोकप्रतिनिधी निवडावे.

ग्रामपंचायतीचा सरपंच हा पंचायत समितीचा सभापती जिल्हा परिषदेचा पदसिद्ध सदस्य असावा असा आदेश विधिमंडळाने दिला आहे. जिल्हा परिषदेचा अध्यक्ष, पंचायत समितीचा सभापती आणि ग्रामपंचायतीचा सरपंच यांनी निवड संबंधित निर्वाचित सदस्यांनी करावी. महाराष्ट्रात १९६२ पासूनच ही निवड स्वीकारली गेली आहे. कलम २४३ 'ड' नुसार महिलांसाठी ३३ टक्के राखीव जागा असाव्यात. अनुसूचित जाती—जमातीसाठी राखीव जागा असाव्यात. तीनही स्तरांवरील पदाधिकाऱ्यांसाठी देखील १/३ जागा राखीव असाव्यात. महिला अनुसूचित जाती—जमातीच्या सदस्यांच्या आरक्षणाची पद्धत चक्राकार असावी. महाराष्ट्रात १९९२ पासून महिलांसाठी ३० टक्के राखीव जागा ठेवण्यात आल्या होत्या. १९९४ पासून त्या ३३ टक्के करण्यात आल्या.

७३व्या घटना दुरुस्तीनुसार १४ एप्रिल, २०११

ला स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी महिलांना ५०% आरक्षण मिळायला पाहिजे यासाठी लोकसभेत अनेक खासदारांनी सूचना केल्या व नोव्हेंबर, २०११ ला हा कायदा लोकसभेत पारित झाला आणि जानेवारी, २०१२ ला या कायद्याला मंजूरी मिळाली. (पाटील, व्ही.बी., २००५, १९२)

ग्रामविकासात राजकीय संरचना —

ग्रामीण भागात कोणत्यातरी एका व्यक्तीचे प्रभुत्व संपूर्ण गावांवर असते. ही व्यक्ती गावातील श्रीमंत व प्रतिष्ठित व्यक्ती असते. ग्रामीण राजकीय संरचनेचा विचार करताना ग्रामीण नेतृत्व, ग्रामीण पंचायती व ग्रामीण निवडणूका यांचा समावेश करता येईल.

ग्रामपंचायतीची रचना —

प्रत्येक ग्रामपंचायत एक निगम निकाय असते. तिचे अखंड अधिकार परंपरा असते आणि तिचे सामान्य मुद्रा असते. प्रत्येक ग्रामपंचायतींना जंगम व स्थावर अशा दोन प्रकारच्या मालमत्ता संपादन करण्याचा अधिकार असतो. ग्रामपंचायत ही निगम निकाय असल्याने तिला इतरांविरुद्ध दावा लावता येतो, तसेच इतरांनाही तिच्याविरुद्ध दावा लावता येतो.

'मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम १९५८'

च्या पाचव्या कलमात ग्रामपंचायतीच्या स्थापनेसंबंधी तरतूद आहे. या कलमात असे म्हटले आहे की, प्रत्येक गावात एक ग्रामपंचायत असेल.

तथापि, एखाद्या गावात स्वतंत्र ग्रामपंचायतीची स्थापना करण्यासाठी त्या गावाची लोकसंख्या किमान ६०० इतकी असायला पाहिजे. ज्या खेड्याची लोकसंख्या ६०० पेक्षा कमी आहे अशा २ किंवा ३ खेड्यांची मिळून एक गट ग्रामपंचायत स्थापन करण्याचीही तरतूद आहे.

रचना —

ग्रामपंचायतीच्या हद्दीतील लोकसंख्येच्या प्रमाणात ग्रामपंचायत सदस्याची संख्या राहिल. सदस्य संख्येचे प्रमाण खालीलप्रमाणे राहिल —

(अ) कमीत कमी सदस्य संख्या ०७

(ब) जास्तीत जास्त सदस्य संख्या १७

वर्तमान स्थितीत महिला सरपंच असणाऱ्या प्रतिनिधींकरिता खुल्या सार्वत्रिक निवडणुका या २०१७ मध्ये पार पडल्या. या निवडणुकांमध्ये काही

ग्रामपंचायतींमध्ये सरंपच ग्रामस्थांमधून निवडले गेले तर काही ग्रामपंचायतींमध्ये सरंपच नवनिर्वाचित सदस्यांमधून निवडण्यात आले.

आजघडीला महाराष्ट्रात ३४ जिल्हापरिषदा, ३५१ पंचायत समित्या व २८००३ ग्रामपंचायती आहेत. यामध्ये २२३८५३ ग्रामपंचायत सदस्य असून त्यामधील १११९२७ महिला या ग्रामपंचायत सदस्य आहेत. अनुसूचित जातीचे २४६२४ व अनुसूचित जमातीचे २६८६३ सदस्य प्रतिनिधीत्व करित आहेत. संपूर्ण महाराष्ट्रात २८३५ ग्रामपंचायती आदिवासी आहेत.

लोकसंख्येच्या प्रमाणात प्रत्येकी ग्रामपंचायतीसाठी किती सदस्य निवडून द्यावयाचे आहे ती सदस्य संख्या राज्य निवडणूक आयोगाने खालीलप्रमाणे विहित केलेली आहे. केवळ निवडून आलेल्या व्यक्तीचीच ग्रामपंचायत ही संस्था अस्तित्वात राहिल.

पंचायतीमधील निवडणूकीद्वारे भरावयाच्या जागांमध्ये राज्य निवडणूक आयोग विहितरीतीने निर्धारित करतील. त्याचप्रमाणे अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, नागरिकांचा मागास प्रवर्ग यामधील व्यक्ती यांच्यासाठी राखून ठेवल्या जाणार आहे. त्याचप्रमाणे —

(१) प्रत्येक पंचायतीत ५०% पदे महिलांसाठी राखीव राहतील.

(२) प्रत्येक पंचायतीत अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमातीच्या व्यक्तींसाठी शक्यतोवर लोकसंख्येच्या प्रमाणावर पदे राखीव राहतील.

(३) राखीव पदांमध्ये १/३ पदे अनुसूचित जमाती, अनुसूचित जातीमधील महिलांसाठी राखीव राहिल. राखीव जागा पंचायतीमधील वेगवेगळ्या प्रभागांना आळीपाळीने नेमून दिल्या जाणार आहेत.

ग्रामीण नेतृत्व (Rural Leadership) —

ग्रामीण भागात असे दिसून येते की, एखाद्या व्यक्तीचे संपूर्ण गावावर प्रभुत्व असते. त्याच्या नेतृत्वाखाली गावाचा विकास होत असतो. अडीअडचणीच्या प्रसंगी हा नेता लोकांना मदत करित असतो. लोकांचे हित साधणे हे त्याचे प्रथम कर्तव्य असते.

लोकशाही प्रक्रियेत महिलांची भूमिका व सहभाग :

भारतीय संविधानात लोकप्रतिनिधित्व कायदा

आणि पंचायती कायदा नुसार १९५२ मधील प्रथम सार्वत्रिक निवडणुकीपासूनच महिला प्रत्यक्ष राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होत आहेत. मात्र स्थानिक व सांसदीय निवडणुकीतील योगदान काहीसे निराशाजनक राहिले असले तरी त्यांचा सहभाग मात्र हळूहळू वाढत होता. ज्या महिला संसदेवर निवडून आल्यात त्यामध्ये त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा प्रभाव कमी राहून वडील किंवा पती यांच्या मर्जीवर व त्यांच्या प्रभावाखाली त्या कार्य करित असल्याचे आढळून आले. महिलांचा संसदेतील सक्रीय सहभाग लक्षात घेतांना काही महिलांचा उल्लेख करणे अत्यांत महत्त्वाचे आहे. उदा. इंदिरा गांधी, सुचेता कश्यपलानी, विजयालक्ष्मी पंडीत, नंदिनी सत्पयी, तारकेश्वरी सिन्हा, मशणाल गोरे, प्रमिला दंडवते, जयललिता, मोहसिना कडवई, राजेन्द्रकुमारी बाजपेयी, नजमा हेपतुल्ला, उमा भारती, ममता बॅनर्जी, सुषमा स्वराज, विजया राजे सिधीया, मारिेट अल्वा, मायावती, सोनिया गांधी, आदी महिलांनी आपल्या व्यक्तिमत्त्वाची छाप संसदेवर आणि विधी मंडळावर टाकलेली दिसते. इतर महिला प्रतिनिधी मात्र अभिलेखांपर्यंतच सीमित राहिल्यात. उपरोक्त महिलांनी आपल्या व्यक्तिमत्त्वाची छाप पाडून आपले स्थान पक्के बनविले. निवडणूक सर्वेक्षणातून असे आढळून आले की, लोकतांत्रिक प्रक्रियेत पुरुषांच्या तुलनेत मताधिकाराचा वापर करण्यात स्त्रियांचे योगदान वाढत आहे. ग्रामीण भागातील महिला निरक्षर असूनही राजकीय मतदान प्रक्रियेबाबत त्या जागृत आणि सतर्क आहेत. त्यामुळे शहरापेक्षा ग्रामीण भागातील स्त्रियांचे मतदानाचे प्रमाण जास्त असल्याचे आढळून आले. पंचायत व स्थानिक संस्थांमध्ये महिलांकडे नवी दायित्वः पंचायती व स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना विशेष आरक्षण प्राप्त झाल्यामुळे त्यांची जबाबदारी वाढलेली आहे. देशातील एक तृतीयांश ग्राम पंचायती क्षेत्रीय पंचायत जिल्हा परिषद, नगर परिषद, महानगर पालिका इत्यादी ठिकाणी शासनाची सूत्रे हाती घेता येईल आणि या नविन सक्रीय होता येईल तसेच त्यांनी त्यांच्या नजरेतून आपले गाव जिल्ह्यांच्या विकासाच्या योजना राबविता येतील. स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा विषय व महात्मा गांधीची ग्राम स्वराज्याची कल्पना याकडे शासनाने काही प्रमाणात

दुर्लक्ष केल्यामुळे विकासाची प्रक्रिया पाहिजे तशी वेग धरू शकलेली नाही. १९५७ ते १९८६ पर्यंत अनेक समित्या नेमण्यात येऊन पंचायत राज्य राज्यव्यवस्थेचा अभ्यास करण्यात आला, प्रत्येक समितीने आपआपला अहवाल सादर करून पंचायत राज्य संस्थांची पुनर्रचना करून त्यात सुधारणा सुचविल्या त्यासाठी काही शिफारशी करण्यात आल्यात, परंतु त्यांची योग्य दखल घेतली गेली नाही.

संशोधन विषय :-

“पंचायत राज आणि ग्रामीण विकासात महिलांची भूमिका”

संशोधनाचे उद्देश :

१) पंचायत राज त्री-स्तरीय व्यवस्थेत महिलांच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे

२) पंचायत राज व्यवस्था आणि महिलांचा सहभाग व सक्षमीकरण याविषयी महिलांचे मत अभ्यासणे

संशोधन आराखडा व नमुना निवड पध्दती :-

प्रस्तुत संशोधन करतांना वर्णणात्मक संशोधन आराखड्याचा वापर करण्यात आलेला असून नमुना आकार निवडतांना गैरसंभाव्यता नमुना निवड पध्दती मधील सहेतूक नमुना या पध्दतीचा वापर करून तुमसर तालुक्यातील ८० महिलांचे मत अभ्यासण्यात आलेले आहे.

निष्कर्ष :-

१) ६७ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते, पंचायत राज व्यवस्थेमुळे ग्रामीण भागातील स्त्रियांना राजकारणात उमेदवारी मिळाली.

२) ७० टक्के उत्तरदात्यांच्या मते, पंचायत राज व्यवस्थेमुळे ग्रामीण महिलांना निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत सहभागी होता आले.

३) ७१ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते, पंचायत राज व्यवस्थेमुळे त्यांना निर्णय प्रक्रियेत अधिकार प्राप्त झाला.

४) ७५ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते, पंचायत राज व्यवस्थेमुळे स्त्रियांच्या वाढत्या सहभागामुळे राजकारणातील स्त्री पुरुष यांच्यातील सत्तेची समीकरणे बदलण्यास मदत झाली.

५) ६३ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते, पंचायत

राज व्यवस्थेमुळे महिलांचा निर्णय प्रक्रियेतील आत्मविश्वास वाढला.

६) ६५ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते, पंचायत राज व्यवस्थेमुळे ग्रामीण महिला राजकारणाच्या क्षेत्रात सक्रिय होऊ लागल्या.

७) ६७ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते, पंचायत राज व्यवस्थेमुळे गावामध्ये सरपंच म्हणून झेंडावंदन करणाऱ्या स्त्रिया ग्रामीण विकास कितपत होतो याकडे प्रत्यक्ष लक्ष देऊन कार्य करणाऱ्या महिलांची संख्या वाढली.

८) ७५ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते ग्रामीण विकासात महिलांची भूमिका व सहभाग अतिशय महत्वाचा आहे.

९) ७८ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते ग्रामविकासामध्ये महिलांचा सहभाग खुप वाढला.

संदर्भ :-

१. बेहैरे, डॉ. सुमन “सामाजिक संशोधन पद्धती” विद्या प्रकाशन, मार्ग नागपूर २००४.

२. डॉ. भांडारकर पु.ल. “सामाजिक संशोधन पद्धती” महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती.

३. जैन गोपाललाल, रूरल डेव्हलपमेंट, मंलदीप पब्लिकेशन, जयपूर

४. प्रा. कडवे रघुनाथ, मानवतेचे महापुजारी, (राष्ट्रसंत संस्कार, नागपूर) २६ फेब्रुवारी १९९५

५. मोहन हिराबाई हिरालाल, विस्तार हक्क जगण्याचा अधिकार, शाम ब्रदर्स नागपूर, जून २००२

६. मोहन हिराबाई हिरालाल, आपण आपला मार्ग शोधूया शाम ब्रदर्स नागपूरजून २००२

७. मोहन हिराबाई हिरालाल, शासनाची दिशा, शाम ब्रदर्स नागपूर जून २००२

८. प्रा. निंबाळकर, स. के., समाजकल्याण (केशव — कृष्णा चंदपूर २००५

९. कुरुक्षेत्र, ग्रामिण विकास मंत्रालय, भारत सरकार, २००६

१०. डॉ. टांकसाळे प्राजक्ता, व्यावसायीक समाजकार्य, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर मार्च २०००

११. विनोबा भावे, ग्रामदानाची ओळख, पराग चोळकर, २००२

१२. पाटील मनोज (२००७), 'नागरिकांसाठी केंद्र व राज्य शासनाच्या विकास योजना', चौधरी लॉ पब्लिशर्स करीता राजेश चौधरी, ६२९, नारायण पेठ, अप्पा बळवंत चौक, पुणे — ४११०३०

१३. पाटील वा.भा. (१९९९), 'पंचायती राज्य', विद्या प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती.

१४. पाटील व्ही.बी. (२००५), 'महाराष्ट्रातील पंचायतराज व नागरीक स्थानिक स्वराज्य संस्था', के सागर पब्लिकेशन्सन, पुणे.

१५. पुजारी प्रेमलता, कौशिक विजयकुमार (१९९४) 'बुमन पॉवर इन इण्डिया', कनिष्क पब्लिशर्स, नई दिल्ली.

१६. शर्मा श्रीनाथ, सिंह मनोजकुमार, 'पंचायतराज एवं ग्रामीण विकास', आदित्य पब्लिशर्स, बीना (म.प्र), पृ. ११३—११४

१७. यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशासन प्रबोधिनी, पूणे

१८. भंडारा जिल्हाधिकारी कार्यालय माहिती व प्रसारण विभाग, भंडारा

<https://www.panchayat.gov.in>

<https://rdd.maharashtra.gov.in>

<https://www.indcareer.com/maharashtra/pune/yashwantrao-chavan-academy-development-administration-yashada-pune>

27

ग्रामीण भागातील महिला शेतमजूरांच्या कौटुंबिक, आर्थिक, आरोग्य विषयक समस्या

सहा. प्रा. मोनिषकुमार मुळे

डॉ. आंबेडकर इंस्टिट्यूट ऑफ सोशल वर्क,

न्यू. कैलाशनगर, मानेवाडा रोड, नागपूर

सारांश :

आजच्या स्थितीत उत्पन्न कमी व खर्च जास्त असल्यामुळे कुटूंबाचे योग्य पध्दतीने समायोजन होत नाही. यासाठी शेती संबंधित व्यवसायात मोठ्या प्रमाणात रोजगार करित असल्याचे दिसून येते. त्यातून मिळणाऱ्या पैशामुळे त्यांच्या आर्थिक दर्जात मोठ्या प्रमाणात सुधारणा झाल्याचे दिसून येते. कुटूंबाच्या आवश्यक गरजा पूर्ण करण्यासाठी ते सक्षम झाले आहेत. आपल्याला मिळणाऱ्या मजुरीतून काही रक्कम शिल्लक ठेवून भविष्यकाळात येणाऱ्या अडचणीत त्या पैशांचा उपयोग करता येतो हे त्यांना समजले आहे. तसेच आपल्या मुलांच्या आवश्यक गरजांची पूर्तता करणे त्यांना शिक्षणासाठी आवश्यक असणाऱ्या साहित्य मिळवून देणे हे व आपल्या मर्जीप्रमाणे पैसा खर्च करू शकतात. इत्यादीमुळे त्यांच्या राहणीमानात व आर्थिक स्थितीत कमालीची सुध्दा होत असल्याचे दिसून येते.

ग्रामीण भागातील शेतमजुरी करणाऱ्या महिलांचा सामाजिक दर्जा हा कमकुवत असतो. समाजातील इतर लोकांपेक्षा त्यांचा आर्थिक दर्जा निकृष्ट असल्यामुळे त्यांना समाजात श्रेष्ठ स्थान नसते. कुटूंबाच्या आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी शेतमजुरी करित असल्यामुळे मिळणाऱ्या पैशातून कुटूंबाची आर्थिक स्थिती सुधारण्यास मदत होते काय, आर्थिक स्थिती सुधारल्यास सामाजिक दर्जा सुध्दा सुधारण्यास मदत प्राप्त होते काय शेतमजुर महिला या सुध्दा गावातील सार्वजनिक सण—समारंभात, धार्मिक कार्यक्रमात, मेळाव्यात व कोणत्याही शासकिय

उपक्रमात मोठ्या प्रमाणात सहभागी होतात.

कि वर्ड्स : ग्रामीण भाग, महिला शेतमजूर, कौटुंबिक, आर्थिक, आरोग्यविषयक समस्या, शेतमजूर महिलांचे प्रश्न

प्रस्तावना :-

भारतात सुमारे ७०% लोकसंख्या ही शेतकरी किंवा शेती संबंधित क्षेत्रात काम करणारी असून आजच्या स्थितीत वाढत्या लोकसंख्येनुसार शेती व्यवसायावर मोठ्या प्रमाणावर दबाव वाढला आहे. शेतकऱ्यांची किंवा शेतमजुरी करणाऱ्या महिलांच्या कुटूंबाची कौटुंबिक स्थिती ही अतिशय बिकट असते. शेतकऱ्यांचे कुटूंब हे मोठे असून शेतीतून मिळणाऱ्या उत्पन्नातून त्यांचा योग्य पध्दतीने उदरनिर्वाह होत नाही. अशावेळी घरातील सर्वच सदस्यांना आपली कौटुंबिक स्थिती सुधारण्यास मोठ्या प्रमाणावर मदत होते व त्यांच्या राहणीमानात सुध्दा सुधारणा होते.

शेतमजुरी करणाऱ्या महिलांची आर्थिक स्थिती :-

आजच्या स्थितीत उत्पन्न कमी व खर्च जास्त असल्यामुळे कुटूंबाचे योग्य पध्दतीने समायोजन होत नाही. यासाठी शेती संबंधित व्यवसायात मोठ्या प्रमाणात रोजगार करीत असल्याचे दिसून येते. त्यातून मिळणाऱ्या पैशामुळे त्यांच्या आर्थिक दर्जात मोठ्या प्रमाणात सुधारणा झाल्याचे दिसून येते. कुटूंबाच्या आवश्यक गरजा पूर्ण करण्यासाठी ते सक्षम झाले आहेत. आपल्याला मिळणाऱ्या मजुरीतून काही रक्कम शिल्लक ठेवून भविष्यकाळात येणाऱ्या अडचणीत त्या पैशांचा उपयोग करता येतो हे त्यांना समजले आहे. तसेच आपल्या मुलांच्या आवश्यक गरजांची पूर्तता करणे त्यांना शिक्षणासाठी आवश्यक असणाऱ्या साहित्य मिळवून देणे हे व आपल्या मर्जीप्रमाणे पैसा खर्च करू शकतात. इत्यादीमुळे त्यांच्या राहणीमानात व आर्थिक स्थितीत कमालीची सुध्दा होत असल्याचे दिसून येते.

सामाजिक स्थिती :-

ग्रामीण भागातील शेतमजुरी करणाऱ्या महिलांचा सामाजिक दर्जा हा कमकुवत असतो. समाजातील इतर लोकांपेक्षा त्यांचा आर्थिक दर्जा निकृष्ट असल्यामुळे त्यांना समाजात श्रेष्ठ स्थान नसते. कुटूंबाच्या आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी शेतमजुरी करीत असल्यामुळे

मिळणाऱ्या पैशातून कुटूंबाची आर्थिक स्थिती सुधारण्यास मदत होते काय, आर्थिक स्थिती सुधारल्यास सामाजिक दर्जा सुध्दा सुधारण्यास मदत प्राप्त होते काय शेतमजूर महिला या सुध्दा गावातील सार्वजनिक सण—समारंभात, धार्मिक कार्यक्रमात, मेळाव्यात व कोणत्याही शासकिय उपक्रमात मोठ्या प्रमाणात सहभागी होतात.

आरोग्यविषयक स्थिती :-

ग्रामीण भागातील शेतमजुरी करणाऱ्या महिलांना आरोग्यविषयक समस्या जास्त प्रमाणात आढळून येतात. शेतीतील सततच्या कामाच्या तणावामुळे दिवसेंदिवस त्यांचे आरोग्य ढासाळत जाते. तसेच शेतीत वापरल्या जाणाऱ्या रासायनिक खते, बि—बियाणे यांचा त्यांच्या आरोग्यावर विपरित परिणाम होत असतो. ग्रामीण भागात प्राथमिक आरोग्य केंद्राची सुविधा उपलब्ध राहात नसल्यामुळे त्यांना गावापासून सुमारे १५ कि.मी. अंतरावर असलेल्या शहरात किंवा तालुक्याच्या ठिकाणी दवाखान्यात जावे लागते. तर कधी—कधी घरची आर्थिक स्थिती ही अतिशय कमकुवत असल्यामुळे त्यांच्याजवळ पैसा सुध्दा नसतो. या सर्व कारणांमुळे त्यांची आरोग्यविषयक स्थिती दिवसेंदिवस ढासळत जाते.

आर्थिक स्थान (Economic status)

भारतीय महिला पुरूषांबरोबर सर्वच प्रकारची कमी वेतनावर कमी प्रतिष्ठेची कामे करतात. त्यांच्या कामाची नोंद व मोबदला याची दखल सरकारी दरबारी आढळत नाही. कामाचे वेतन पुरूषांकडे द्यावे लागते. तिचा त्या मोबदल्यावर हक्क नसतो. म्हणजे आर्थिक स्थानाबाबत महिला परावलंबी आहे. ही भारतीय महिलांची शोकांतिका आहे.

शेतमजुर स्त्रियांच्या समस्या :-

दुसऱ्यांच्या मालकीच्या शेतीवर अंगमेहनतीने काय करून जो मजुरी कमवितो तो शेतमजुर अशी आपण शेतमजुराची व्याख्या करू शकतो. ही मजुरी म्हणजेच मोबदला, हा मोबदला रोख पैशात, वस्तुरूपात अथवा उत्पादलातील हिश्याच्या स्वरूपात असू शकतो.

आपण शेतमजुरांचे वर्णन केले तर आपल्याला शेतमजुर म्हणून पुरूष आणि महिला असे विभाजन करता येईल यात पुरूष शेतमजुर यापेक्षा महिला शेतमजुरांना घरची व बाहेरची अशी दोन्हीही परिस्थिती

सांभाळची लागते. त्यांना कुटुंबाकडे अधिक लक्ष द्यावे लागते. घरात बऱ्याच वेळा अनेक समस्या असतात. त्या सर्व समस्या त्यांना भेडसावत असतात. त्या सर्व समस्येला तोंड देवून त्यांना त्यांचा संसार सांभाळावा लागतो. अनेक वेळा या शेतमजुर महीलांच्या पतीचे निधन झालेले असले अशा वेळेस त्यांना सर्व कुटुंबाला सोबत घेवून जगावे लागते.

घरात उदरनिर्वाहाच्या, आरोग्याच्या, शैक्षणिक अशा अनेक समस्या असतात, त्या सर्व समस्यांना एकटे सामोरे जावून सोडवाव्या लागतात. या शेतमजुर स्त्रिया शेतमजुर होण्यामागे अनेक कारणे असतात. ग्रामीण भागात उदरनिर्वाहाचे साधन शेती असते. पण बऱ्याच कुटुंबाकडे आवश्यक तेवढी शेती नसते. त्यामुळे दुसऱ्यांच्या शेतात जावून शेती करावी लागते. केवळ पतीने आणलेले उत्पन्न कुटुंबासाठी पुरेसे नसते त्यामुळे स्त्रीला शेतमजुरीकडे बघावे लागते ग्रामीण स्त्रिया शेतमजुर होण्याची कारणे तसेच त्यांना येणाऱ्या समस्या मोठ्या प्रमाणात दिसून येतात.^३

- १) गरीबी
- २) शिक्षणाचा अभाव
- ३) रोजगाराच्या संख्या
- ४) संयुक्त कुटुंब
- ५) घरातील सदस्य संख्येत वाढ
- ६) महागाई
- ७) पतीचे व्यसन
- ८) इतर क्षेत्रांचा अभाव
- ९) पतीचे कमी मजुरी

अशा अनेक कारणापासून शेतमजुरी करणाऱ्या महलेलेला आर्थिक, सामाजिक, कौटुंबिक, आरोग्य विषयक समस्येला तोंड द्यावे लागते

ज्या काळात कृषि क्षेत्रात हरीतक्रांती सारखे मोठे तांत्रिक बदल घडून आले तेव्हाच उत्पादन हे कित्येक पतीने बदले. त्याच काळात शेतमजुरांची दैन्यवस्थारी वाढत गेली. दुष्कांना जमिनीवरून हुसकून देणे, जमिनीचे तुकडीकरण करणे यामुळे भूमिहीन शेतमजुरांची संख्या सतत वाढत गेली आणि कारणाने व्यक्तीच्या, मजुर वर्गाच्या जिवनात आर्थिक क्षेत्रात व कौटुंबिक क्षेत्रात याचा परिणाम होऊन शेतमजुरी

करण्याच्यावर याचा फार मोठा परीणाम झाला. त्यांना याच बरोबर आरोग्यविषयक त्याचप्रमाणे सामाजिकरित्या समस्या सुद्धा उदवू लागल्या.

संशोधन विषय :-

“ग्रामीण भागातील महिला शेतमजुरांच्या कौटुंबिक, आर्थिक, आरोग्यविषयक समस्या”

संशोधनाचे उद्देश :- :

- ग्रामीण भागातील शेतमजुर महिलांच्या सामाजिक स्थितीचा अभ्यास करणे.
- ग्रामीण भागातील शेतमजुर महिलांच्या आर्थिक समस्यांचे अध्ययन करणे.
- ग्रामीण भागातील शेतमजुर महिलांच्या आरोग्यविषयक समस्यांमागील कारणांचा शोध घेणे.

संशोधन आराखडा व नमुना निवड पध्दती :-

प्रस्तुत संशोधन करतांना वर्णणात्मक संशोधन आराखड्याचा वापर करण्यात आलेला असून नमुना आकार निवडतांना गैरसंभाव्यता नमुना निवड पध्दती मधील सहेतूक नमुना या पध्दतीचा वापर करून नागपूर ग्रामीण येथील ८० शेतमजुर महिलांचे मत अभ्यासण्यात आलेले आहे.

निष्कर्ष :-

शेतमजुर स्त्रियांना आर्थिक प्रश्न नेहमी भेडसावत असतात त्यामुळे ग्रामीण भागात शासनाने त्यांना उत्पन्न मिळतील असे प्रकल्प हाती घेण्यात यावे. ग्रामीण भागात स्त्रियांसाठी विविध जोड व्यवसाय उपलब्ध होतील याकडे लक्ष देण्यात यावे. शेतमजुर स्त्रियांना विविध हस्तकौशल्यांचे प्रशिक्षण देण्यात यावे. जेणे करून त्या स्वयं रोजगार मिळवण्यावर भर देतील.

ग्रामीण भागात आर्थिक साक्षरता निर्माण होईल याकडे शासनाने लक्ष देणे आवश्यक आहे. शासनाच्या शेती व शेतमजुर यासाठी असणाऱ्या सर्व योजना ग्रामीण भागातील सर्व तळागाळा पर्यंत पोहचतील या दृष्टीने प्रयत्न होणे आवश्यक आहे. ग्रामीण भागात शेतमजुरीचा निश्चित दर होणे आवश्यक आहे. कारण जर निश्चित दर असेल तर शेतमालक त्यांना मजुरीच्या व्यतिरिक्त इतर उत्पन्नाचे स्रोत मिळतील व त्यांच्या कौशल्यास चालना मिळण्यास मदत होईल.

ग्रामीण भागात वेगवेगळ्या प्रकारचे गृह उद्योग

सुरू करण्यात यावेत. कारण गृह उद्योग असल्यास या शेतमजूर स्त्रियांना शेतमजुरी व्यतिरिक्त इतर उत्पन्नाचे स्रोत मिळतील तसेच त्यांच्या कौशल्यास चालना मिळण्यास मदत होईल. ग्रामसभेविषयी जाणीव जागृती या भागात होणे आवश्यक आहे. त्यामुळे या शेतमजूर स्त्रियांना आपल्या हक्कांची जाणीव होण्यास मदत होईल.

ग्रामीण भागात आरोग्याच्या सोयी असणे आवश्यक आहे. कारण विशेषतः स्त्रियांसाठी आरोग्याच्या अनेक समस्या असतात. त्यामुळे गावपातळीवर आरोग्य केंद्र असल्यास त्याचा फायदा या स्त्रियांना होण्यास मदत होते.

बचतगट, महिला मंडळे याबाबत ग्रामीण भागात जाणीव जागृती निर्माण केल्यास स्त्रियांना संघटित होण्यास मदत होईल व त्या एकत्र येवून नवीन कौशल्य निर्माण करू शकतील. ग्रामीण भागात या शेतमजूर स्त्रिया सावकाराकडून कर्ज घेतात व परतफेडीच्या वेळेस सावकार जास्तीचे व्याज घेवून त्यांना त्रास देतात. त्यामुळे ग्रामीण भागातील ही सावकारी बंद करण्यात यावी. ग्रामीण भागात शिक्षणाच्या सोयी तर आवश्यक आहेच परंतु शिक्षणाचे फायदे, ते का आवश्यक आहे, स्त्रियांना त्याचा कसा फायदा होतो याविषयी ग्रामीण स्तरावर जाणीव जागृती निर्माण करण्यात यावी.

ग्रामीण भागात गृह उद्योग सुरू करण्यासाठी कमी व्याजदरावर बँकांनी कर्ज उपलब्ध करून देण्यात यावे जेणेकरून या शेतमजूर स्त्रियांना गृह उद्योग सुरू करता येईल व शेतमजुरीच्या व्यतिरिक्त उत्पन्न मिळण्यास मदत होईल. ग्रामीण भागातील शेतमजूर स्त्रियांमध्ये जाणीव जागृती निर्माण करण्यात यावी. त्यामुळे त्या आपल्या हक्कांसाठी लढतील व आपल्या अधिकारांचा उपयोग चांगल्या प्रकारे उपयोग करतील. ग्रामीण भागातील पुरुषांचा व एकूणच समाजाचा स्त्रियांविषयीचा दृष्टीकोन हा सकारात्मक होणे आवश्यक आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागातील स्त्रियांचा दर्जा सुधारण्यास मदत होईल.

संदर्भ :-

➤ जैन गोपाललाल, रूरल डेव्हलपमेंट, मंलदीप पब्लिकेशन, जयपूर

- प्रा. कडवे रघुनाथ, मानवतेचे महापुजारी, (राष्ट्रसंत संस्कार, नागपूर) २६ फेब्रुवारी १९९५
- मोहन हिराबाई हिरालाल, विस्तार हक्क जगण्याचा अधिकार, शाम ब्रदर्स नागपूर, जून २००२
- मोहन हिराबाई हिरालाल, आपण आपला मार्ग शोधूया शाम ब्रदर्स नागपूरजून २००२
- मोहन हिराबाई हिरालाल, शासनाची दिशा, शाम ब्रदर्स नागपूर जून २००२
- प्रा. निंबाळकर, स. के., समाजकल्याण (केशव - कृष्णा चंदपूर २००५
- कुरूक्षेत्र, ग्रामिण विकास मंत्रालय, भारत सरकार, २००६
- डॉ. टांकसाळे प्राजक्ता, व्यावसायिक समाजकार्य, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर मार्च २०००
- विनोबा भावे, ग्रामदानाची ओळख, पराग चोळकर, २००२

References :

- Aahuja Ram ,(2003) ,Social Problems in India, Rawat Publications, Jaipur, nd Edition, PP .37-64
- Gupta Dheeraj, Sharma S.C., (September, 2007), A Study of attitude towards Ageing, Stress, Adjustment and coping strategies of older people Ph.D. Philosophy Bundelkhand University, Jhansi
- Harode Rajni, Tutate Pariwar (2012), Research Paper published in National Research Journal on Social Issues and problem, Volume - 01, Issue -01, June 2012, ISSN 2278-3199 Published by Dept. of Sociology S.N. More College, Tumsar Bhandara.
- Irudaya R. S. Mishra U. S. and Sharma S.(1999), Indian's Elderly Borden or Challenge ? Sage Publication, New Delhi pp.80-81
- Jambhulkar Vikas, (1st February , 2015), 2nd International Interdisciplinary Conference on Inequality , Vulnerability and Voilence, Org.- Associated of Interdisciplinary, Policy Research & action (IPRA), PP.104
- Kumar K. A., Cherian Jacob, (1999),

Adjustment and its correlates correlates in old age: A study in Relation to living arrangement . Mahatma Gandhi University,19/03/2015, 2 to 4pm School of Behavioural sciences, Kottayam, Kerla India Oct. 1999

➤ Khanuja, Kaur Amrjeet,sahai Y.N., (20 March 2015), The biochemical aspects of ageing in Dysderours hemiptera, Indian,Indian ETD Respository 1983@INPLIBNED, Dr.Harisingh Gour Vishwaridayalas Department of Zoology, Faculty Of life science Sagar (M.P.) Oct. 1983

➤ Kakde veena, (2012), 'Need of family support for the elderly in India, Research paper published in National Research Journal on Social Issues and problem , Volume- 01, Issue-01, June 2012, ISSN 2278-3199 Published by Dept. of Sociology S.N. More College , Tumsar Bhandara

➤ Nichols Philip with Ros Haworth and Joy Hopkins (1981), Disabled an illustrated manual of help and self help,The Elderly published by Daviel & Charlers publishers Ltd.Brunel House, New ten Abot Deven P.P. 154

➤ Weinbero S. Kirson, (1960), social Problems in Our Time, Prentice Hall-ING, Printed in the United State of America.

28

भारतीय स्त्रियांना प्राप्त अधिकार व कायदे

पुनम रामचंद्रजी भुरे

सहायक प्राध्यापक,

जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय,

मोहपा रोड, उमरेड

कौटुंबिक हिंसा विरोधी कायदा — २००५

कोणत्याही प्रकाराने हातात असलेली सत्ता, मानले गेलेले अधिकार, शारीरिक किंवा मानसिक ताकद या बळावर कायमच दुर्बल घटकावर अन्याय केला जातो. त्यातून त्यांना जर कोणी वाली नसेल तर त्याचे होणारे हाल विचारायलाच नकोत असे होत असतात. दुसरा समाजमान्य पर्याय नसल्यामुळे अन्याय सहन करण्याखेरीज नसतो. स्त्रीवर्ग हा कायम दुय्यम स्थानावर राहिलेला आहे. समाजाची मानसिकता त्यांना दुर्बल करण्याचीच दिसून येते. पुरुष हा सत्ताधारी असल्यामुळे, पुरुषाच्या मनात पुरुष प्रधानता टिकून असल्यामुळे स्त्रियांवर जास्त प्रमाणात अत्याचार होतात.

आपण कुटुंब हे सुरक्षित ठिकाण मानतो. पण विशेषतः सुरक्षित समजल्या जाणाऱ्या कुटुंबातच स्त्रियांना अधिक हिंसेला तोंड द्यावे लागते. कुटुंबामध्येच स्त्रीला कमी लेखून तिचा शारीरिक आणि मानसिकही छळ केला जातो.

आर्थिक दृष्ट्याही तिची कोंडी केली जाते. माहेर आणि सासर अशी दोन घर असूनही तिला अनेकदा बेघर केलं जातं. स्त्रियांना या आणि अशा प्रकारच्या हिंसेपासून संरक्षण मिळावे म्हणून समाजसुधारक आणि महिला संघटना सतत प्रयत्नशील असतात. हळूहळू अनेक बदल आणि सुधारणा झालेल्याही आहेत.

कुटुंबामध्ये स्त्रियांना हिंसामुक्त जीवन जगता यावं यासाठी भारत सरकारने 'कौटुंबिक हिंसाचार

विरोधी कायदा, २००५' हा कायदा केलेला आहे. त्याची अंमलबजावणी २६ ऑक्टोबर २००६ पासून सुरू करण्यात आलेली आहे. हा कायदा सर्व जातिधर्मतिल्या लोकांना लागू करण्यात आलेला आहे. या कायद्यान्वये शारीरिक छळाबरोबरच मानसिक, आर्थिक, छळ झाल्यासही स्त्रियांना केस दाखल करता येऊ शकेल. सकृतदर्शनी न दिसणाऱ्या पण मनाचं खच्चीकरण करणाऱ्या छळाविरुद्ध स्त्रियांना आतापर्यंत कुठे दाद मागता येत नव्हती. आता मात्र कौटुंबिक हिंसाचारविरोधी कायद्यामुळे तिला ती वाट केंद्र सरकारने उपलब्ध करून दिली आहे.

भारतीय दंडविधानसंहितेत महिलांच्या संरक्षणासाठी ४९८ अ, हे फौजदारी कलम आहे. महिलांना छळणाऱ्यांना तुरुंगवासच भोगावा लागतो. या कायद्यामुळे घरं तुटण्याचीच शक्यता अधिक असते.

त्या अंतर्गत केस दाखल केल्यास निकाल लागायला वेळ लागतो. महिलेला राहत्या घरातून बाहेर पडावं लागत. एकदा दाखल केलेली केस सहसा मागे घेता येत नाही. त्यामुळे कायद्यात काही सुधारणा वा बदली कायद्याची आवश्यकता होती. कौटुंबिक हिंसाचारविरोधी कायद्यामुळे महिलांना फार मोठा दिलासा मिळाला आहे. कौटुंबिक हिंसाचारविरोधी कायदा—२००५, हा दिवाणी स्वरूपाचा कायदा आहे. या कायद्यामुळे स्त्रियांना घरात राहण्याचा हक्क दिला आहे. हिंसाविरहित मानवी हक्कांसाठी हा कायदा आहे. सासरचं घर सोडून माहेरी थारा मिळेलच याची खात्री नाही आणि एकटीनं राहणंही तसं अवघडच, या परिस्थितीतून या कायद्यामुळे स्त्रियांची बऱ्यापैकी सुटका झालेली आहे. सासरी होणाऱ्या छळासंबंधी न्याय मागण्यासाठी ४९८ अ, या कायद्यापेक्षा कौटुंबिक हिंसाचारविरोधी कायदा—२००५, या कायद्याचा निश्चितच फायदा होईल. घरात राहूनच छळ करणाऱ्याविरुद्ध तिला दाद मागता येईल.

या कायद्याअंतर्गत फक्त विवाहितच नाही तर अविवाहित किंवा ज्येष्ठ महिलांनाही अत्याचारविरुद्ध या कायद्याचा वापर करता येईल. एखादी पीडित महिला केवळ पुरुषाविरुद्धच नव्हे तर तिला त्रास देणाऱ्या दुसऱ्या महिलेविरुद्धही या कायद्यांतर्गत तक्रार करू शकते.

कुटुंब हिंसासुक्त व्हावे असा या कायद्याचा हेतू आहे. हिंसाचारला आळा बसावा या उद्देशाने काही तरतुदी या कायद्यात केलेल्या आहेत. कौटुंबिक हिंसाचारला प्रतिबंध व्हावा आणि स्त्रीला संरक्षण मिळावे यासाठी या कायद्याचा उपयोग होऊ शकतो.

कौटुंबिक हिंसाचार म्हणजे व्यक्तीला शारीरिक, मानसिक, आर्थिक किंवा लैंगिक असा कोणत्याही प्रकारे दिलेला आत्यंतिक त्रास, स्त्रीचा केलेला शारीरिक छळ, तिच्या जीवितास धोका पोहोचेल अशी केलेली कोणतीही कृती, तिला असुरक्षित वाटेल असे केलेले वर्तन म्हणजे हिंसाचार. मानसिक छळ म्हणजे शाब्दिक किंवा भावनिक दृष्टीने दिलेला त्रास, अवहेलना, अपमान इ. गोष्टी मानसिक छळ या व्याख्येत येतात.

कौटुंबिक म्हणजे कुटुंबांतर्गत कुटुंबातील सदस्यांकडून, नातेसंबंधियांकडून महिलेचा झालेला छळ. कौटुंबिक नातेसंबंध म्हणजे ज्या दोन व्यक्ती एकमेकांच्या रक्ताच्या नात्याच्या आहेत, वैवाहिक नात्याच्या आहेत किंवा लग्नासारख्या नातेसंबंधाच्या आहेत किंवा दत्तक नातेसंबंध आहेत किंवा एकत्र कुटुंबातील सदस्य आहेत.

कुटुंबातील कोणत्याही स्त्रीवर (पत्नी, आई, मुलगी, बहीण, सून किंवा लग्नासारखे नातेसंबंध असलेली स्त्री इ.) हिंसाचार झाला असेल तर ती स्त्री तक्रार नोंदवू शकते.

या कायद्यान्वये बालकांनाही संरक्षण मिळवण्याचा हक्क आहे. लहान मुला सदर्भात इतर व्यक्ती त्याच्या वतीने तक्रार नोंदवू शकतात.

काही बेबनाव झाला तर आतापर्यंत स्त्रीला ते घर सोडून जावे लागत होते. हा कायदा स्त्रियांचा हिंसासुक्त घरात राहण्याचा हक्क मान्य करतो. या कायद्यानुसार कलम १७ प्रमाणे निवाऱ्याचा हक्क दिला आहे. त्यामुळे सामुदायिक भागीदारीच्या घरात राहण्याच्या हक्कापासून तिला वंचित करता येणार नाही.

ज्या स्त्रीवर कौटुंबिक हिंसाचार झाला आहे तिला या कायद्यानुसार प्रतिपक्षाकडून नुकसानभरपाई मागता येते.

या कायद्याचा प्रमुख फायदा संरक्षण आदेश

सर्वसाधारणपणे कोणत्याही महिलेला कुटुंब

सोडायचे नसते. घरात होणारा त्रास थांबावा, संसार सुखाने व्हावा अशीच तिची अपेक्षा असते. या कायद्यातील कलम १८ नुसार कुटुंबात होणारी 'हिंसा थांबवावी' असा कोर्टाचा त्वरित आदेश मिळू शकतो त्यामुळे अत्याचारग्रस्त महिलेला तातडीचा आधार मिळू शकतो. कोर्टाच्या या आदेशाचे पालन केले नाही तर अत्याचार करणाऱ्या पुरुषाला २०,०००/- रुपये दंड आणि एक महिन्याची कैद होऊ शकते.

निवासी आदेश

एकूणच सामाजिक रचना आणि पुरुषसत्ताक पद्धतीमुळे आतापर्यंत घरावर मालकी हक्क पुरुषाचा होता. त्यामुळे पती-पत्नी मधील विसंवादानंतर पत्नीला राहतं घर सोडणं भाग पाडलं जात होतं. तिला निवारा मिळत नव्हता. मुलांसह बघर होण्याच्या भीतीने मुकाटपणे अत्याचार सहन करण्यापलीकडे तिच्या हाती काहीच नव्हते. या कायद्यातील कलम १९ प्रमाणे स्त्रीला घराबाहेर काढता येणार नाही. प्रतिपक्षाला आदेश देता येईल की त्याने सामायिक भागीदारीच्या घरातून बाहेर पडावे किंवा स्त्रीची पर्यायी निवासाची सोय त्याने करून द्यावी.

आर्थिक आदेश

स्त्रीच्या बाबतीत अनेकदा आर्थिक कोंडी हा महत्त्वाचा मुद्दा असतो. पोटगीचा कायदा त्यासाठी आहेच. या कायद्यानुसारही आर्थिक नुकसान भरपाई आणि मुलांसह स्त्रीला पोटगीचा हक्क मिळवता येतो.

मुलांचा ताबा

स्त्रियांसाठी अगदी भावनिकदृष्ट्या हेलावणारा, मन विषण्ण करणारा प्रश्न म्हणजे या मुलाचा ताबा, पुरुषांनाही स्त्रीची ही मानसिक अवस्था बरोबर माहीत असते केवळ तिला मानसिक त्रास देण्यासाठी मुलांचा ताबा हवा म्हणून ते मागणी असतात. अनेक केसेसमध्ये हे घडत असतं. माझी मुल मला पाहिजेत. त्यांचं तो अवस्थित करणार नाही असंच अनेकींना वाटत असतं. केवळ मुलांसाठी म्हणून आयुष्यभर अत्याचार सहन करत राहणाऱ्या स्त्रियाही असतात.

या कायद्यानुसार व्यथित व्यक्तीच्या बाजूने तात्पुरत्या कस्टडीचे आदेश काढता येतील. बालकाचे हित लक्षात घेऊन ताबा कोणाला द्यायचा हे ठरवले जाईल.

भरपाईचा आदेश

प्रतिपक्षाच्या कृतीमुळे झालेला हिंसाचार आणि मानसिक छळ याच्या भरपाईचे आदेश काढण्याचा अधिकार मॅजिस्ट्रेटला आहे. तसेच या कायद्याखालील केसेसमध्ये एक्स पार्टी आणि अंतरिम आदेश काढण्याचे अधिकारही मॅजिस्ट्रेटकडे आहेत. त्यामुळे हिंसाचार सहन कराव्या लागणाऱ्या स्त्रीला ताबडतोबीने मदत मिळू शकते.

या कायद्याचं वैशिष्ट्य म्हणजे तक्रारीची दखल ताबडतोब घेतली जाऊन न्यायही वेळेवर मिळेल अशी शक्यता आहे. कौटुंबिक हिंसाचार थांबवण्याची तरतूद या कायद्यात करण्यात आलेली आहे. शारीरिक छळाबरोबरच मानसिक आणि आर्थिक छळही या कायद्याने महत्त्वाचा मानलेला आहे.

हा कायदा दिवाणी स्वरूपाचा आहे. या कायद्यातल्या शिक्षेचं स्वरूप सौम्य आहे. आरोपीला २० हजार रुपये दंड आणि कैद होऊ शकते. या शिक्षेमुळे त्याला धडा निश्चितच मिळतो, पण त्याला आयुष्यभराचा फटका बसत नाही. कोणावरही अन्याय करण्याच्या प्रवृत्तीला आळा बसण्यासाठी या कायद्याचा उपयोग होऊ शकेल. पुन्हा नव्याने आणि सुखा समाधानाने संसार करण्याची संधी या कायद्यामुळे प्राप्त होणार आहे.

१९९६ साली मीनाचं थाटामाटात लग्न झालं. लग्नानंतर दोन वर्षांत तिनं एका गोंडस मुलीला जन्म दिला. पण संसारात म्हणावं तसं समाधान नव्हतं. नवरा सतत दारू पीत बसायचा. सिगारेटची पाकिटच्या पाकिटं दिवसभरात ओढून सगळं घरातलं वातावरण दूषित करून टाकायचा. दारूचा वास आणि सिगारेटचा धूर यामुळे लहान लेकराला त्रास होणार या भीतीने मीना वेळा कंटाळून मीना माहेरी वडिलांकडे निघून जात असे. वडील त्याला बोलले, थोडा दम दिला की तेवढ्यापुरता ता सुधारल्यासारखं दाखवी. पण पुन्हा येरे माझ्या मागल्या. त्याच्यात फारशी सुधारणा होतच नव्हती. त्याचं दारू पिऊन धिंगाणा घालणं थांबतच नव्हतं. अनेकदा मीना कामावरून घरी आली की हा दारच उघडायचा नाही. दाराला आतून कडी लावून दारूच्या नशेत पडलेला असायचा. बल वाजवून, दार वाजवून मीना थकून जायचीय पण हा दारच उघडायचा नाही.

नाइलाजाने ती माहेरी जायची.

या सततच्या वागण्याला मीना कंटाळली होती. तिने संघटनेची मदत घ्यायचं ठरवलं. संघटनेच्या मदतीनं तिनं नवऱ्यावर कौटुंबिक हिंसाचारविरोधी कायद्याखाली केस दाखल केली.

प्रथम श्रेणी न्यायालय, खडकीच्या कोर्टात (JMFC) तिने कौटुंबिक हिंसाचार विरोधी कायद्याखाली केस दाखल केली. केसचा निकाल मीनाच्या बाजूने लागला. फ्लॉटमध्ये मुलीला घेऊन मीनाने रहावे. नवऱ्याने ते घर सोडून दुसरीकडे जावे. फ्लॉटमध्ये येऊन मीनाला त्रास देऊ नये. आणि मुलीसाठी पोटगी दाखल दरमहा रू. ५०००/- द्यावेत असा निकाल प्रथमश्रेणी न्यायाधीशांनी दिला. त्याप्रमाणे आता तो त्याच्या आई-वडिलांकडे राहायला गेला आहे.

त्याने फक्त एक महिना पोटगीची रक्कम भरली. नंतर पैसे दिले नाहीत म्हणून मीनाने पुन्हा कोर्टात दावा दाखल केला आहे. त्याच्या निकालाची ती वाट बघतेय. घटस्फोटाची केस चालूच आहे.

पण आता त्याच्या वागण्यात बरीच सुधारणा झाली आहे. दारू पिण जवळ जवळ बंद झालंय असं मीनाच्या कानावर येतंय. मुलीलाही वडिलांची उणीव भासतेय. तिला त्यांच्याकडे जावंसं वाटतंय. नवरा पूर्ण सुधारला, चांगला वागला तर मीनाला ते हवंच आहे. संसार मोडायची तिचीही इच्छा नव्हतीच. पण असह्य झाल्यावर ती तरी काय करणार होती?

स्त्रीविषयक कायद्यांचे टप्पे —

स्त्रीविषयक कायद्यांवर दृष्टीक्षेप टाकला तर त्याचे तीन टप्पे निदर्शनास येतात.

(१) इंग्रजी अंमल सुरू होईपर्यंतचा काळ हा पहिला टप्पा —

या काळात हिंदू कायदा मुख्यत्वे वेद, स्मशती इत्यादी ग्रंथावर आधारलेला होता. स्त्रीला दुय्यम स्थान असल्यामुळे हिंदू कायद्यात स्त्रीला एक स्वतंत्र व्यक्ति म्हणून कुठलाच अधिकार नव्हता. स्त्री सर्वच कौटुंबिक हक्कापासून वंचित झाली होती.

(२) इंग्रजी राजवटीचा दिडशे वर्षांचा काळ हा दुसरा टप्पा —

भारतात प्रचलित असलेल्या न्यायव्यवस्थेची

उभारणी ब्रिटीशांनी केलेली आहे. कसीच्या लढाईपासून ब्रिटीशांकडे भारताचा एकेक प्रदेश जाऊ लागला आणि तो शासक ता. उत्तर भारतात, मुस्लिम शरियत आणि मुंबईकडे हिंदू स्मृतिकार व निबंधकार यांचा होता, ती व्यवस्था प्रथमतः इंग्रजांनी तशीच ठेवली.

भारतात इंग्रजी राजवटीत इंग्रजी शिक्षण घेऊन विचारवंतांची जी पिढी पुढे आली मेल हे लक्ष समाजाच्या अधोगतीकडे व पर्यायाने हिंदू स्त्रीच्या दयनीय स्थितीकडे जाऊन स्त्री नाची चळवळ सुरू झाली. हिंदू स्त्रीवरील सामाजिक अन्यायाविरुद्ध बंगालमध्ये एका राममोहन राय व पं. ईश्वरचंद्र विद्यासागर, महाराष्ट्रात महात्मा ज्योतिबा फुले व गोपाळ आगरकर यासारखे अनेक खदे समाज सुधारक बंड करून उभे राहिले.

या पार्श्वभूमीवरच लॉर्ड विल्यम बेंटिकच्या कारकिर्दीत राजा राममोहन राय यांनी अतीबंदीचा कायदा पास करवून घेण्याचे श्रेय मिळविले होते. १८२९च्या सतीबंदीच्या कायद्याने शेकडो वर्षे हिंदू समाजात दृढमूल झालेल्या या निर्घुण रुढीचे सावकाशीने का ना पण कायमचे उच्चाटन झाले.

ब्रिटीशांनी स्वतःची दंडसंहिता तयार करण्याचा निर्णय घेतला. पहिली भारतीय दंड संहिता (इंडियन पीनल कोड) १८३७ मध्ये तयार झाली. मात्र १८५३ मध्ये अंतीम संहिता तयार झाल्यावरही जुन्या कायद्यांचाच उपयोग होत राहिला. १८५७ च्या बंडानंतर पत्र सेनाशासन, न्याय या सर्वच आघाड्यांवर युरोपियन व भारतीय कल्पनांची तडजोड करण्याचे प्रयत्न सोडून देण्यात आले. १८६० मध्ये भारतीय दंडसंहिता व १८९८ मध्ये क्रिमीनल प्रोसीजर कोड सर्वत्र लागू झाले.

या कायद्यांवर इंग्रजी विचारांची छाप असणे अपरिहार्य होते. अशा रितीने लॉर्ड रेकॉलेच्या कारकिर्दीत वेगवेगळ्या कायदे संहिता तयार केल्या गेल्या. १८५६ पर्यंतचे कायदे सगळ्या धर्मीयांना समान होते. त्यानंतरचे व्यक्तिगत स्वरूपातले कायदे हिंदू, मुस्लिम आणि ख्रिस्ती धर्मीयांसाठी वेगवेगळे केले गेले.

बालहत्या प्रतिबंधाचा पहिला कायदा, दुसरा कायदा सतीबंदीचा. हे दोन्ही कायदे मानुष रुढीच्या विरोधात तयार करण्यात आले होते. त्यानंतरचे कायदे मात्र व्यक्तिगत (Personal Law मध्ये) सुधारणा घडविणारे

होते. जसे धार्मिक स्वातंत्र्याचा कायदा (इ.स. १८५०), विधवा विवाहाचा कायदा (इ. स. १८८५), धर्मातरिताच्या विवाहविच्छेदाचा कायदा (इ. स. १८६६), विशिष्ट विवाहाचा कायदा (इ. स. १८७२), संमती वयाचा कायदा (इ. स. १८९१), वारसा हक्कासंबंधाचा कायदा (इ.स. १९२८), बाल विवाह प्रतिबंधक कायदा (इ. स. १९२९), हिंदू स्त्रीच्या मालमत्तेचा हक्काचा कायदा (इ. स. १९३७) असे विविध सुधारणाविषयक कायदे इंग्रजी राजवटीत करण्यात आले होते. भारताचा सार्वजनिक कायदा हा शरियतच्या व स्मृतीच्या छत्राखालून निघून काटेकोर व पद्धतशीर झाला. १८६४ नंतर कोर्टाला सल्ला देणारे काझी व पंडित गाळण्यात आले. दंडसंहिता जुन्या व्यवस्थेतून सर्वस्वी मुक्त झाली.

हिंदू समाजातील अनेक अन्यायकारक रूढी विरुद्ध कायद्याने प्रथमच हत्यार उपसले, हिंदू स्त्रीची सामाजिक व आर्थिक स्थिती सुधारणारे कायदेही झाले. १८३७ चा हिंदू स्त्रियांचा प्रॉपर्टी हक्काचा कायदा या प्रगत सामाजिक कायद्यानी सनातन अंधश्रद्धा हिंदू समाजाला पहिला जोराचा धक्का दिला. हिंदू स्त्रीजीवनाच्या प्रगतीचा या कायद्यांनीच मूळ पाया घातला. १९४६-४७ मध्ये द्विभार्या प्रतिबंधक कायदा पास करण्यात आला. १८२९ मध्ये सतीबंदीचा कायदा झाला. तेव्हापासून स्वातंत्र्य प्राप्ती पर्यंतच्या सव्वाशे वर्षांच्या अवधीत भारतीय स्त्रीजीवनही पूर्णपणे बदलून गेले.

विसाव्या शतकात जगात यंत्रयुग सुरू झाले. भारतात स्त्री शिक्षणाचा प्रसार होऊ लागला. १९३० नंतरच्या काळात भारतीय स्त्री जीवनाची ज्या झपाट्याने प्रगती होत गेली त्याचे फार मोठे श्रेय गांधीजींना द्यावे लागेल. स्त्री शिक्षण आणि स्वातंत्र्यलढा या दोन्हीमुळे स्त्री जीवनाच्या कक्षा विस्तारल्या.

(३) हिंदू कायद्यांचा स्वातंत्र्यानंतरच्या काळातला क्रांतिकारक तिसरा टप्पा —

विचारधुरीणांना तत्कालीन हिंदू कायद्याची पूर्णरचना करण्याची निकड १९३० पासूनच जाणवू लागली. त्यासाठी राव समिती नेमली. १९४१ मध्ये हिंदू कायद्यांचे सुसूत्रीकरण करून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू कोड बिल तयार केले. परंतु दुसरे महायुद्ध चालू असल्यामुळे व स्वातंत्र्याचा प्रश्न

महत्त्वाचा असल्यामुळे या बिलाचा विचार करण्यात आला नाही.

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर मात्र देशात नवे वारे वाहू लागले. हिंदू स्त्रीला स्वतःचे असे योग्य कायदेशीर स्थान प्राप्त करून त्यासाठी स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत थांबावे लागले. स्वतंत्र भारताच्या राज्यघटनेने शेकडो वर्षांची प्रथा मोडून स्त्रीला समान कायदेशीर दर्जा दिला. स्वतंत्र भारताची ती नागरिक बनून तिला मतदानाचा अधिकारही दिला. हिंदू कोड बिलाचे चार निरनिराळे भाग करून चारही कायदे निरनिराळ्या वेळी पंडित नेहरूजींनी पास करून घेतले. १९५५-५६ मध्ये हिंदू विवाह, हिंदू वारसा हक्क, हिंदू अज्ञान पालकत्व, आणि हिंदू दत्तक व पोटगी असे पास झालेले हे चार हिंदू कायदे म्हणजे साऱ्या जगात कायद्याच्या इतिहासातील महत्त्वाची घटना होय.

भारतीय स्त्रियांविषयीचे विविध कायदे पाहू या

राज्यघटनेने स्त्रियांचे हक्क व समानता मान्य केली असली तरी प्रत्यक्षात सामाजिक, कौटुंबिक व आर्थिक जीवनात स्त्रीपुरुष विषमता कायमच राहिली. पीडित स्त्रियांच्या समस्यांचा अभ्यास करित असतांना आजही परित्यक्तांचे प्रश्न, गर्भलिंग परीक्षा, कौटुंबिक हिंसाचार, पोटगी, घटस्फोट, मुलांचा ताबा, हुंडाबळी, संपत्तीचा अधिकार, अपहरण, बलात्कार, मुस्लीम स्त्रियांच्या न्यायाचे प्रश्न इत्यादी अनेक प्रश्न आजही देशाच्या सर्व भागात भरपूर प्रमाणात असल्याचे जाणवले. संविधानाने मान्य केलेली स्त्रीपुरुष समानतेची भूमिका आजही भारतीय लोकांनी मनाने स्वीकारलेली दिसून येत नाही.

स्त्रीच्या पीडित होण्याचे प्रमुख कारण असे आढळून येते की, स्त्रियांना आपल्यासाठी असणाऱ्या कायद्याची जाणीव, माहिती नाही. तसेच कायदा ह्या विषयाबद्दल स्त्रियांना फारशी आस्थाही वाटत नाही. परंतु कायदाकडे स्त्रियांनी डोळस दृष्टीकोनातून पाहिल्यास स्त्रियांना त्यांच्या अधिकाराची जाणीव होईल आणि याच भूमिकेतून स्त्रियांच्या हक्काबद्दलच्या सर्व कायद्यांचा विचार करावा लागेल.

(अ) विवाह विषयक कायदे

(१) हिंदू विवाह कायदा, १९५५ —

हिंदू विवाह कायदा १९५५ हा पहिला विधी

संमत कायदा आहे. त्यामुळे विवाहाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन बदलून धर्मनिरपेक्ष झाला. विवाह हा संस्कार म्हणून मानण्याची पद्धत बदलली. हिंदू विवाह कायद्यात १९५६, १९६४ व १९७४ मध्ये सुधारणा करण्यात आल्या.

कलम ५ — हिंदू विवाहाच्या शर्ती —

(१) विवाहाच्या वेळी कोणत्याही पक्षास हयात विवाहसाथी नसावा. (२) विवाह करण्यास किंवा संततीला जन्म देण्यास अपात्र, तसेच वारंवार भ्रमिष्टपणाचे वा अपस्मारांचे झटके यासारखे रोग नसावेत. (३) विवाहाच्या वेळी वराच्या वयाला ह्यघ वर्षे व वधूच्या वयाला अठरा वर्षे पूर्ण झाली असावीत. (४) वर व वधू कायद्यास अमान्य असणाऱ्या नात्यातील व सपिंडी नसावेत. (५) नातेसंबंधाच्या श्रेणीच्या अंतर्गत समाजरूढ चालिरीतींकडून मान्यता व सहमती दिल्यास तो अपवाद समजावा.

कलम ७ — हिंदू विवाहाचे संस्कार —

(१) हिंदू विवाह त्यातील कोणत्याही पक्षास रुढीप्राप्त धर्म विधी व संस्कार यानुसार, विधिपूर्वक लावता येईल. (२) जेथे असे धर्मविधी व संस्कार यांत 'सप्तपदी' समाविष्ट असते तेथे विवाह पूर्ण व बंधनकारक होतो.

कलम ८ — हिंदू विवाहाची नोंदणी —

विवाह नोंदणी न केल्यास विवाह बेकायदेशीर ठरत नाही पण वधू वर दडास पात्र ठरतात.

कलम ९ — दांपत्याधिकारांचे प्रत्यास्थापन —

अर्जदाराचा परित्याग पुरेशा कारणाशिवाय केला आहे असे आढळून आल्यास दुसऱ्या पक्षास अर्जदाराबरोबर संसार करण्याचा आदेश देऊ शकते. ह्या आदेशास घटस्फोट मिळविण्याच्या दृष्टीने महत्त्व आहे. एका वर्षाच्या आत आदेशाचे पालन नाही तर घटस्फोट मिळविण्यास हे कारण योग्य ठरते.

कलम — १० न्यायिक फारकत —

न्यायिक फारकत ही घटस्फोटासाठी आवश्यक अशी परिस्थिती आहे. या प्रकारचा विभक्त राहण्याचा आदेश न्यायालयाकडून मिळवता येतो.

कलम ११ व १२ — शून्य विवाह —

विवाहाच्यावेळी कोणत्याही पक्षा विवाहसाथी असल्यास, पक्ष सपिंडी असल्यास, विवाहाच्यावेळी विनंती अर्जदार अभिकथित तथ्यांबाबत अनभिज्ञ

असल्यास, विनंती अर्जदारांच्या संमतीने वैवाहिक संभोग घडून आला नसल्यास विवाह रद्दबातल होईल. शून्यतेच्या हुकूमनाम्याद्वारे तो तसा झालास घोषित करता येईल.

कलम १३ — घटस्फोट

(१) प्रतिपक्षाने विवाहानंतर स्वेच्छेने इतर व्यक्ती बरोबर लैंगिक संबंध ठेवणे. (२) प्रतिपक्षाने क्रूरपणाची वागणूक देणे. (३) २ वर्षे तरी पतीपत्नीने विभक्त राहणे. (४) प्रतिपक्ष धर्मांतरामुळे हिंदू राहिल्या नाही. (५) असाध्य स्वरूपाचे मनोवैफल्य किंवा मानसिक बिघाड. (६) असाध्य कुष्ठरोगाने पीडित. (७) गुप्तरोगाने पीडित किंवा संन्यास. (८) ७ वर्षे प्रतिपक्षबद्दल काही न कळणे. या कारणामुळे न्यायालयाकडून घटस्फोट मिळू शकतो.

पत्नीला (१) पती बलात्कार, समसंभोग किंवा पशुगमन याबद्दल दोषी असेल तर (२) विरुद्ध पोटगीचा आदेश होऊन पती पत्नी एकत्र १ वर्षे राहिले नाही तर (३) पत्नीचे वय विवाहाचे वेळी १५ वर्षांचे आत असणे व १८ वर्षांची होण्याआधी तिने विवाहाचा नकार दिला तर या विशिष्ट कारणांमध्ये घटस्फोट मिळू शकतो.

कलम १३अ — घटस्फोटाची कार्यवाही —

घटस्फोटाच्या कार्यवाहीमध्ये पर्यायी अनुतोष न्यायालय प्रकरणातील परिस्थितीचा विचार करून घटस्फोटाऐवजी न्यायिक फारकतीचा हुकूमनामा करू शकेल.

कलम १३ब —

परस्पर संमतीने घटस्फोट पती पत्नी दोघेही १ वर्षापेक्षा अधिक काळ विभक्त राहत आहेत व संमतीने घटस्फोट घेण्याचे ठरविले आहे व असा संयुक्त अर्ज केल्यावर घटस्फोटाच्या आदेशासाठी ६ महिने वाट पाहणे आवश्यक आहे, मग असा आदेश मिळू शकतो.

कलम १४ —

विवाहानंतर वर्षाच्या आत कोणताही विनंती अर्ज सादर करावयाचा नाही — (१) विनंती अर्ज सादर होण्याच्या दिनांकास विवाहाच्या एक वर्ष लोटले असल्याखेरीज कोणत्याही न्यायालयाने विचारार्थ स्वीकारणे विधिमान्य होणार नाही. (२) विवाहसंबंधातून काही अपत्ये झाली असल्यास त्याचे हितसंबंध आणि उक्त एक वर्ष संपण्यापूर्वी पक्षांमध्ये सलोखा होण्याची वाजवी संभाव्यता आहे काय हा प्रश्न न्यायालय लक्षात घेईल.

कलम १५ — घटस्फोटीत व्यक्तींना पुन्हा केव्हा विवाह करता येईल —

जेव्हा घटस्फोटाच्या हुकूमनाम्याद्वारे विवाहाचा विच्छेद करण्यात आला असेल. अपील करण्याची अपील सादर न होता संपून गेलेली असेल किंवा अपील सादर केलेले असेल पण काढून टाकण्यात आले असेल तेव्हा विवाहातील कोणत्याही पक्षाने पुन्हा विवाह करणे मुदत कायदेशीर होईल.

कलम १६ — शून्य व शून्यकरणीय विवाह संबंधातून निर्माण झालेल्या अपत्यांची औरसता

एखादा विवाह शून्य व रहबातल असला तरी सुद्धा अशा विवाह संबंधातून झालेले ते अपत्य तो विवाह विधिग्राह्य असेल तर औरस ठरेल.

कलम १७ द्विविवाहाबद्दल शिक्षा —

कोणत्याही पक्षाला हयात पती किंवा पत्नी असेल व दुसरा विवाह केला असेल तदनुसार (भारतीय दंड संहिता) (१८६० चा ४५) यातील ४९४ व ४९५ या कलमाच्या तरतुदी लागू होतील.

कलम १८ — हिंदू विवाहाच्या अन्य विवाक्षित शर्तीच्या व्यतिक्रमणाबद्दल शिक्षा —

विवाहाच्या वेळी वर किंवा वधू सज्जान नसेल, पक्ष एकमेकांचे सपिंड असतील किंवा पक्ष निषिद्ध नाते संबंधाच्या श्रेणीच्या अंतर्गत असतील तर अशा व्यक्ती साधा कारावास किंवा एक हजार रुपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या द्रव्य दंडास किंवा दोन्ही शिक्षेस पात्र असेल.

कलम १९ — ज्याच्याकडे विनंती अर्ज करावा ते दिवाणी न्यायालय —

(१) त्या न्यायालयाच्या अधिकार क्षेत्रात विवाह होणे आवश्यक आहे. (२) अर्ज दाखल करण्याचे वेळी प्रतिपक्ष राहतो तेथेही खटला दाखल करता येतो. (३) दोन्ही पक्ष जिथे शेवटी एकत्र राहत होते तिथे खटला दाखल करता येतो. घटस्फोटाचा अर्ज (१) विवाहापासून १ वर्षांनंतर करता येतो. (२) विशेष कारणासाठीच आधी परवानगी मिळवावी लागते.

कलम २४ — दावा प्रलंबित असताना निर्वाह खर्च व कार्यवाहीचा खर्च —

या अधिनियमाखालील कोणत्याही कार्यवाहीत

पत्नी किंवा पती यापैकी पोषण व कार्यवाहीचा आवश्यक खर्च पत्नीच्या किंवा पतीच्या अर्जावरून कार्यवाहीचा खर्च दरमहा विनंती अर्जदाराचे स्वतःचे उत्पन्न व उत्तरवादीचे उत्पन्न लक्षात घेता न्यायालयास वाजवी वाटेल अशी रक्कम उत्तरवादीने विनंती अर्जदाराला द्यावी असा आदेश न्यायालय देऊ शकेल.

कलम २५ — स्थायी पोटगी व निर्वाह खर्च —

या अधिनियमाखाली प्रकरणपरत्वे पत्नी किंवा पतीच्या विनंती अर्जावरून उत्तरवादीचे जर काही स्वतःचे उत्पन्न व अन्य मालमत्ता तर अर्जदाराचे उत्पन्न व अन्य मालमत्ता लक्षात घेता, न्यायालयास न्याय वाटेल अशी ठोक रक्कम अथवा अशी मासिक किंवा नियतकालिक रक्कम निर्वाहासाठी व पोषणासाठी दिली पाहिजे असा आदेश न्यायालय उत्तरवादीला देऊ शकेल.

कलम २६ — अपत्यांचा ताबा —

या अधिनियमाखाली कोणत्याही कार्यवाहीत न्यायालय वेळेवेळी अज्ञान अपत्यांचा ताबा, निर्वाह व शिक्षण या संबंधी शक्य असेल त्या बाबतीत त्याच्या इच्छेनुरूप व स्वतःला न्याय व उचित वाटतील असे अंतिम देऊ शकेल.

कलम २७ — मालमत्तेची विल्हेवाट —

या अधिनियमाखालील कोणत्या कार्यवाहीत विवाहाच्या वेळी अहेर म्हणून आलेली जी मालमत्ता पती व पत्नी या उभयतांच्या संयुक्त मालकीची असेल अशा कोणत्याही मालमत्तेच्या संबंधात न्यायालयाला न्याय्य व उचित वाटतील अशा तरतुदी हुकूमनाम्यात करता येतील. काही जाती जमातीमध्ये रूढीप्रमाणे घटस्फोट घेता येतो. जाहीर नोटीशीने दिलेले एकतर्फी फारकत कायदेशीर ठरत नाही. पती पत्नीच्या संमतीने व जातीच्या पंचासमे फारकत घेण्याची पद्धत कायदेशीर आहे.

कौटुंबिक व सामाजिक दर्जा तसेच राजकीय शक्ती यातील असमानतेमुळे तसेच परंपरागत पितृप्रधान कुटुंबपध्दतीमुळे स्त्रियांचे कुटुंबातील, समाजातील व राजकारणातील स्थान आजही गौण आहे.

□□□

शेतकरी आणि विकास

प्रा. मजितखॉन अमिनखॉन पठाण
गुलाम नबी आझाद समाजकार्य महाविद्यालय,
पुसद जि. यवतमाळ (महा.)

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. कारण देशाची जवळपास ६५ टक्के अर्थव्यवस्था ही शेती व्यवसायावर चालते. म्हणजेच आपल्या भारतात शेतकरी हा महत्वाचा स्तंभ आहे. त्याचा चांगल्याप्रकारे चिरकाल टिकणारा विकास झाला तरच आपला देश विकसनशीलमधुन विकसीत या संकल्पनेत अंतर्भूत होवू शकतो.

शेतकरी ही शेती धारण करणारी व्यक्ती असते. शेती करणारा तो शेतकरी. शेतकरी हा ग्राम व्यवस्था आणि कृषी समाजरचनेचा कणा आहे. 'गावगाडा' कार त्रि.ना.आत्रे 'गाव वसविण्याचे आणि जमीन वहीतीला आणण्याचे श्रेय शेतकऱ्यांना देतात. त्यांच्या मते खेडणे म्हणजे जमिनीची मशागत करणे आणि खेदुत म्हणजे जमीन कसणारा असा प्रत्यक्ष जमीन कसणारा मालक असो वा कुल, मिरासदार असो वा बटाईदार, प्रत्यक्ष जमीन कसणारा म्हणजे शेतकरी होय. शेतात येणाऱ्या पिकाच्या उत्पन्नावरून शेतकऱ्याची उपजिवीका चालते. कोरडवाहु शेती ही निसर्गावर अवलंबून असते. तर बागायती शेती ही सिंचनाची व्यवस्था असल्यामुळे शेती मध्ये बारमाही पिक घेता येते. कोरडवाहु शेती करणाऱ्या शेतकऱ्यांची परिस्थिती ही अतिशय गंभीर आहे.

जगाचा पोशिंदा –

शेतकऱ्याला असेच जगाचा पोशिंदा म्हटले गेले नाही. कारण कोणत्याही देशाच्या शेतकऱ्याला शेतीत घाम गाळूनच शेती पिकवावी लागते. पाश्चिमात्य देशात विविध संशोधने झाली. शेतीची आधुनिक उपकरणे आली असली तरी शेतकऱ्याला शेतीकरिता तेवढाच वेळ आणि पैसा लावावा लागतो. रात्रंदिवस काबाडकष्ट करून शेतकरी अन्नधान्य पिकवितो. शेतकरी शेतात

राबतो म्हणून अर्थव्यवस्थेची चाके चालतात. कारण भारतातील अर्थव्यवस्था देखील शेती उद्योगाशी निगडित आहे. भारतीय समाजव्यवस्थेतील शेतकरी हा अत्यंत महत्वाचा घटक आहे. शेतीवर उद्योगधंदे, पशुधन आणि मानवी जिवन अवलंबून असते. शेतीचे चाके थांबल्यास सर्व जनजीवन उध्दस्त होण्याशिवाय पर्याय नसतो. कारण अन्नधान्य, भाजीपाला, दुग्धजन्य पदार्थ यासारखे जिवनावश्यक बाबींचा निर्माता हा शेतकरी आहे म्हणून शेतकऱ्याला 'जगाचा पोशिंदा' म्हटल्या जाते. समाजव्यवस्था अबाधित राहावी म्हणून उन, पाऊस, थंडी, वादळी वारा अशा आपदांचा कसलाही विचार न करता, न थकता बारमाही राबणारा पोशिंदा म्हणजेच शेतकरी होय. या कृषीप्रधान देशात शेती व शेतकऱ्यांना अर्थात जगाच्या पोशिंद्याला सन्मानाचा दर्जा दिला आहे. त्यांच्या प्रती कृतज्ञता व्यक्ती व्हावी. या शेतकरी निष्ठेने शेतकऱ्यांना सन्मानार्थ महाराष्ट्रात 'शेत शेतकऱ्यांच्या बांधावर' ही अभिनव संकल्पना शेतकरीपुत्र, प्रसिध्द साहित्यिक एकनाथ पवार यांनी सर्वप्रथम सुरू केली. आज ही प्रथा, पर्व म्हणून रूढ झालेली आहे. यातूनच आज शेत बांधावर शेतकरी सन्मान, शेतकरी कृतज्ञता व शेतकरी समुपदेशनाचे उपक्रम मोठया प्रमाणात पाहायला मिळते. जगाच्या पोशिंद्याला अर्थात शेतकऱ्यांना शेत बांधावर आत्मबळ देत कृतज्ञता व्यक्त करणारा व त्यांचा सन्मान करणारा राज्य म्हणून महाराष्ट्र हे कृषी प्रधान भारत देशातील पहिले राज्य ठरले आहे.

शेतकऱ्यावरील संकटे –

वर्षानुवर्षे अनेक संकटे येतात. त्याचा सामना तो समर्थपणे पिढयादर पिढयाकरिता आला आहे. परंतु या विकृत मानसिक असलेला समाज, लोकांचा भौतिक सुखाकडील कल, संकटाशी लढण्याचा त्याचा असलेला डगमगणारा आत्मविश्वास, कौटुंबिक कारणे, सुटत चाललेली संयमी वशत्ती इ. मुळे आज महाराष्ट्रात हा मोठया प्रमाणात आत्महत्या करतांना दिसत आहे. त्याचे कुटुंबावरील घेणारे दुरगामी दुष्परिणाम, कुटुंबाची घेणारी फरफट, आत्महत्येमुळे नविन समस्या जन्माला येतात. या समस्येसोबतच शेतकऱ्याला शेती करतांना शेतकऱ्याला बेमोसमी पाऊस, ओला दुष्काळ, कोरडा दुष्काळ, बाजारपेठेतील बाजारभावात होणारी घसरण,

शेतीसाठी सावकारकडून किंवा बँक इ. कडून घेतलेले कर्ज परतफेडाची मुदत, निर्यातीतील होणारे शासकीय बदल अशा अचानक येणाऱ्या अनेक संकटांचा सामना करावा लागतो. हवामानात अचानक होणाऱ्या बदलामुळे शेतीतील पिकांचे नुकसान होते. हजारो रूपये खर्च करून शेतकरी आपला शेतमाल तयार करतो त्याची काळजी घेतो. परंतु त्याच्या कष्टाला दख्खेळी फळ मिळेलच असे नाही. शेतकरी निसर्गावर अवलंबून असल्याने शास्वत कमाईचा नक्की अंदाज बांधणे कठीण असते तसेच शेतकऱ्यांसमोर हवामानाची समस्या आहे.

वरिलप्रमाणे विविध संकटांचा सामना करित असतात. या आधुनिक युगात सुध्दा हा जगाचा पोशिंदा तग धरून आहे. त्यासाठी शेतकऱ्यांचे काबाडकष्ट आणि या भ्रष्टाचारी युगात शेतकऱ्यांसाठी असलेल्या योजना ज्या त्यांच्यापर्यंत पोहचण्याकरिता विविध अडचणींचा सामना करावा लागतो. तरीही तो शासनाच्या मदतीने खालीलप्रकारे विकास करण्याचा प्रयत्न करित आहे.

शेतकरी विकासाकरिता योजना —

शेतकरी काबाडकष्ट करतो. परंतु त्याची शेती ही निसर्गावर अवलंबून आहे. एवढ्या मोठ्या उद्योगक्षेत्रावर कायमचा कोणताही उपाय करता येत नाही. तरीही या परिस्थितीमध्ये शासन शेतकऱ्यांच्या पाठीशी उभे राहण्याकरिता परिस्थितीनुसार विविध योजना आखून त्यांचा विकास करण्याचा प्रयत्न करित आहे.

केंद्र व राज्य शासन यांच्या वतीने कृषी क्षेत्राच्या विकास संदर्भात विविध योजना कार्यरत आहे. शेती उत्पादन वाढण्यासाठी, पिकांचे संरक्षण करण्यासाठी, पिकांवरील किड नियंत्रण करण्यासाठी, कार्यक्रम आणि प्रयोगशाळांची उभारणी, राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान — व्यापारी पिके अंतर्गत ऊस योजना यांचा यामध्ये समावेश आहे.

१) पिक संरक्षण योजना —

या योजनेअंतर्गत पिक संरक्षण औषधाचा ५० टक्के अनुदानावर कृषी विकास अधिकारी जिल्हा परिषदेमार्फत औषधांचा पुरवठा केला जातो. जैविक किटकनाशकाचा वापर केला जातो.

२) किटकनाशक अंश तपासणी प्रयोगशाळा — आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत मालाची निर्यात

करण्यासाठी व दर्जा राखण्याकरिता अंश तपासणी प्रयोगशाळा उपलब्ध करून देण्यात आल्या. जेणेकरून मालाची योग्य गुणवत्ता राखण्यास मदत होते. परदेशी बाजारपेठेत निर्यात करण्यात येणाऱ्या मालाच्या नाकारण्यात घट येईल.

३) बीज परिक्षण प्रयोगशाळा —

योग्य दर्जाचे बीज तयार करण्याकरिता ही प्रयोगशाळा उभारण्यात आली. जेणेकरून शेतकऱ्यांच्या उत्पादनात वाढ होवून विकास होईल.

४) प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना (PMSKY)

भारत सरकारने ही योजना शेतकऱ्यांची शेतीतील सिंचन क्षमता वाढविण्याकरिता २०१५ मध्ये सुरू झाली. याचा उद्देश जलस्रोताचा योग्य उपयोग करून घेणे, सिंचनाखालील क्षेत्र वाढविणे, पाण्याची कार्यक्षमता सुधारणे.

५) प्रधानमंत्री पिक विमा योजना (PMFBY) —

भारतातील पिकांचे नुकसान ही एक मोठी समस्या आहे आणि शेतकरी आत्महत्या करित आहे. ही योजना नैसर्गिक आपत्ती, किटक आणि रोगांमुळे पिकांचे नुकसान किंवा नुकसान झाल्यास जोखीम करण्याचा प्रयत्न केला जातो. कृषी क्षेत्राच्या सर्वांगीण स्थिरतेची हमी देते आणि पिकांच्या नुकसानीमुळे होणाऱ्या आर्थिक अडचणीपासून शेतकऱ्यांचे रक्षण करणे हे उद्देश आहे.

६) ग्रामीण वखार योजना (२००९) —

भारतातील शेतकऱ्यांसाठी या प्रमुख योजनेने ग्रामीण भागात साठवण सुविधांची मोठी कमतरता दूर केली आहे. कारण भारतीय शेतकऱ्यांना कापणीनंतरचे प्रचंड नुकसान आणि कृषी उत्पादनाच्या विक्रीचा त्रास सहन करावा लागत होता.

७) किसान मान-धान योजना (PM-KMY) —

भारत सरकारने ही योजना लहान आणि सीमांत शेतकऱ्यांना सामाजिक सुरक्षा प्रदान करण्यासाठी सुरू केलेली पेंशन योजना आहे. ही योजना विशेषतः १८-४० वयोगटातील शेतकऱ्यांसाठी आहे. शेतकरी शेतात काम करू शकत नसतानाही त्यांना सतत उत्पन्नाचा स्रोत मिळत राहतो.

८) पंतप्रधान शेतकरी सन्मान निधी योजना —

शेतकऱ्यांचा सन्मान म्हणून ही योजना सुरू

करण्यात आली. शेतकऱ्यांच्या खात्यात वार्षिक ६००० हजार रू. जमा केले जातात. जेणेकरून ते कोणताही भीती किंवा काळजी न करता त्यांची शेतीची अवजारे आणि इतर शेतीशी संबंधित खर्चाची सहज काळजी घेवू शकतील.

९) मुख्यमंत्री सौर कृषी पंप योजना —

राज्यातील बरेच शेतकरी शेतात डिझेल आणि इलेक्ट्रीक पंपानी शेती करतात. त्यामध्ये खुप खर्च होतो. त्यामुळे शेतकऱ्यांना शेती सिंचनासाठी सौर पंप उपलब्ध करून देण्यात येते. या योजनेमध्ये ९५ टक्के अनुदान दिले जाते.

१०) एक शेतकरी एक डीपी योजना —

शेतीतील सिंचन व्यवस्था ही विजेवर चालते. त्यामध्ये नियमित अडथळा येतो. त्यामुळे सिंचनामध्ये व्यत्यय येत होता याकरिता प्रत्येक शेतकऱ्याला नियमित विज मिळण्याकरिता ही योजना सुरू करण्यात आली.

११) ट्रॅक्टर अनुदान योजना —

अल्पभुधारक शेतकऱ्याकरिता ही योजना आहे. याचा शेतकऱ्यांना कृषी यांत्रिकीकरणाचा लाभ पोहोचविणे या योजनेचे मुख्य उद्देश आहे. याकरिता एस.टी. शेतकऱ्यांना ५० टक्के अनुदान दिले जाते.

१२) ठिबक सिंचन अनुदान योजना —

ही सिंचनाची आधुनिक पध्दत आहे. याचा शेतकऱ्यांचा लाभ होत आहे.

१३) शेळी पालन योजना —

शेतीला पुर असा व्यवसाय करण्याकरिता ही योजना चालू करण्यात आली.

१४) पशुपालन कर्ज योजना —

पशुपालन आजारी पडल्यास त्यांच्यावर उपचार करण्याकरिता ही योजना सुरू करण्यात आली.

वरिलप्रमाणे विविध योजना राबविल्या जातात. तसेच कुक्कुटपालन योजना, तार कंपाऊंड योजना, शेततळे योजना, कृषीपंप योजना अशा प्रकारच्या योजना या शेतकऱ्यांच्या विकासासाठी राबविल्या जातात. या योजना शेतकऱ्यांपर्यंत किती पोहोचतात, त्याचा फायदा किती होतो याचे निदर्शन केले असता, शेतकऱ्यांच्या विकास जास्त फरक पडला असे दिसत नाही.

निष्कर्ष —

भारतातील शेतकऱ्यांसाठीच्या या सर्व सरकारी अनुदान योजनांबद्दल जाणून घेतल्यानंतर भारतीय शेतकऱ्यांच्या बाजूने कोणीही विचार करू शकत नाही. या केंद्र सरकारच्या कृषी योजना आपल्या राष्ट्रीय नायकांना कृषी पध्दतींना सर्वात सहज आणि उत्पादकपणे मदत करण्यासाठी केवळ आधार आहेत. त्याचा फायदा होतांना दिसत नाही. या योजना मिळविण्याकरिता कागदपत्राच्या जुळवाजुळव, माहितीचा अभाव, प्रशासकीय दिरंगाईपणा, भ्रष्टाचार इ. कारणाने शेतकरी या योजनांचा मोठ्या प्रमाणात फायदा होतांना दिसत नाही.

महाराष्ट्रातील विदर्भात तब्बल ९३४ सिंचन प्रकल्प प्रलंबीत आहे किंवा अर्धवट आहे. हे पुर्ण करण्याकरिता ३३ हजार कोटी निधीची आवश्यकता आहे. परंतु शासनाच्या दुर्लक्षामुळे विदर्भातील सिंचन प्रकल्प अपुर्ण आहे. शेतकऱ्याकरिता ज्या योजना राबविल्या जातात. त्या गोंडस वाटतात. परंतु पाहिजे तेवढा शेतकऱ्यांचा फायदा होतांना दिसत नाही. शेतकऱ्यांचा फायदा सर्वच पक्षाचे नेते घेत आहे. सत्तेवर असतांना शेतकरी हिताचे निर्णय घेतले जात नाही. विरोधात असल्यावर असे भासवतात की, त्यांच्या एवढे शेतकऱ्यांचे कैवारी नाही. परंतु तेच सत्तेवर गेल्यावर दिलेले आश्वासन विसरून जातात. शेतकऱ्यांनी ही राजकीय मानसिकता ओळखण्याची गरज आहे.

संदर्भ ग्रंथ सुची :

- १) महात्मा ज्योतीबा फुले — ‘शेतकऱ्यांचा आसुड’
- २) गिरधर पाटील — ‘शेतकऱ्यांची राजकीय भूमिका’
- ३) रविंद्र कानडजे — ‘शेतकरी जीवन संघर्ष’
- ४) www.setkar.gov.org
- ५) www.setkari vikas yojna.gov.org

30

कोलाम जमातीचे स्थलांतर आणि त्यातून उद्भवणाऱ्या समस्या

रमेश डी. आत्राम

संशोधन केंद्र

पुरूषोत्तम थोटे समाजकार्य महाविद्यालय, नागपूर

सारांश :

कोलाम हा तुलनेने लहान आदिवासी गट आहे. ते दक्षिण मध्य भारतात मोठ्या प्रमाणात आढळतात, आणि त्यांची एकूण लोकसंख्या सुमारे ४००,००० आहे, ती अगदी अलीकडे १९४० आणि १९५० च्या दशकापर्यंत ते सामान्यतः शेतीचा करतांना नांगर वापरण्याऐवजी ते मऊ करण्यासाठी लाकडी काठीचा वापर करून हाताने पृथ्वील मारत असत. ते त्यांच्या जगण्यासाठी मुख्यत्वे चारा घेण्यावर अवलंबून होते. त्यामुळे ते जंगल आणि स्थानिक देवतांचे पूजन यांच्यासाठी प्रसिद्ध होते. या प्रतिष्ठेमुळे अनेक गोंड समुदायांनी काही स्थानिक देवतांचे पंथ आणि विशेषतः जंगले आणि टेकड्यांवर अधिराज्य गाजवणाऱ्या देवतांचे पंथ जवळच्या कोलाम वसाहतींच्या पुजाऱ्यांकडे सोपवले. कोलाम लोक त्यांच्या वस्त्यांना शेंगा म्हणून संबोधतात. सध्या, भारत सरकारच्या वनक्षेत्रांचे जतन करण्याच्या आणि मानवी वस्तीपासून मुक्त करण्याच्या धोरणांतर्गत, फक्त काही कोलाम लोक डोंगरी वसाहतीं मध्ये राहतात. आता, त्यापैकी बहुतेक मैदानी खेड्यां मध्ये आढळतात, जेथे ते भाडेतत्वावर शेतकरी किंवा शेतमजूर म्हणून काम करतात. त्यांच्यापैकी काहींच्या मालकीची ते शेती करतात. ते मोठ्या क्षेत्रावर विखुरलेले आहेत. कोलाम आणि नाईक—पॉइसमध्ये मूळ भाषा होत्या ज्या एकमेकांशी जवळून जुळल्या होत्या परंतु आधुनिकतेच्या आक्रमणामुळे त्या कमी झाल्या आहेत.

कि वईस : कोलाम, स्थलांतर, समस्या, विकास

प्रस्तावना :-

कोलाम नावाची आदिवासी जमात प्रामुख्याने यवतमाळ जिल्ह्यातील झरी—जामणी तालुक्यामध्ये वसती करून राहते. प्रामुख्याने डोंगराळ आणि जंगलाच्या भागात आणि मुख्य गावापासून काही अंतर राखून आपले वेगळे गाव म्हणजे पोंड तयार करून राहणे यांना आवडते आणि मानवते देखील. कोलाम बहुधा मुख्य गावात राहत नाहीत. स्वजातीय लोकांची एक वेगळी वस्ती करून राहण्याची नेमकी कारणे समजत नाहीत. हा समाज भटक्या नाही, वर्षानुवर्षे एकाच ठिकाणी राहणे यांनाही पसंत आहे. पण काही अपवादात्मक परिस्थितीत कोलाम लोक आपली वस्ती अन्यत्र हलवितात.

नवीन पोंड वसविण्यापूर्वी कोलामातील निवडक मंडळी वस्तीसाठी योग्य जागा ठरवतात. अशा ठिकाणी मोराम देवाची पूजा सगळ्यात आधी करण्यात येते. मोराम देवाचा कौल मिळताच नवीन पोंड उदयास येते. अशा नवीन पोंडावर पहिल्या तीन वर्षांत अन्य कोणत्याही देवाची पूजा होत नाही. एकदा तीन वर्षे एका ठिकाणी काढल्यावर त्यांच्या इतर देवतांच्या आराधना आणि सणोत्सव ते साजरे करू लागतात. बहुतेक सणांचा संबंध हा निसर्गाशी जोडला असल्याचे दिसून येते.

कोलामांची स्वतंत्र न्यायपंचायत आहे. नाईक (नेकुन) हे त्यांचे त्या पोंडापुरते प्रमुख. गाव प्रमुख म्हणून त्यांना फार मान असतो. सर्व सण—उत्सवात त्यांचा सहभाग असतो. पोंड्यांमध्ये वेगवेगळे उत्सव साजरे होत असतात. नृत्य हे या उत्सवाचे मुख्य माध्यम. प्रत्येक उत्सवाला धार्मिक आधार आहे. एकुणात ही उत्सवप्रिय जमात आहे. स्वभावाने तसे कोलाम शांतच, पण गावबांधणीच्या वेळी प्रसंगी आक्रमक होण्यास मागेपुढे पाहत नाहीत. 'गावबांधणी' दरवर्षी मे—जूनच्या दरम्यान प्रत्येक पोंड्यात साजरी होते. पोंड्यातील कोलाम बांधव कामधंद्याच्या निमित्ताने बाहेरगावी गेले असले, तरी या उत्सवासाठी प्रत्येक जण पोंड्यात परत येतो. पोंडावासीयांचे वार्षिक स्नेहसंमेलनच भरते. गावातील कोणीही बाहेर जाणार नाही किंवा बाहेरचा कोणीही आत येणार नाही हा 'गावबांधणी' चा साधासोपा अर्थ. पण त्यामागे पोंड्यातील लोकांना कोणत्याही रोगराईचा त्रास होऊ नये, क्रूर

प्राणी पोड्यात शिरू नये, भुताने व देवानेही कोणाला पछाडू नये हा उद्देश असतो.

कोलाम हा तुलनेने लहान आदिवासी गट आहे. ते दक्षिण मध्य भारतात मोठ्या प्रमाणात आढळतात, आणि त्यांची एकूण लोकसंख्या सुमारे ४००,००० आहे, ती अगदी अलीकडे १९४० आणि १९५० च्या दशकापर्यंत ते सामान्यतः शेतीचा करतांना नांगर वापरण्याऐवजी ते मऊ करण्यासाठी लाकडी काठीचा वापर करून हाताने पृथ्वील मारत असत. ते त्यांच्या जगण्यासाठी मुख्यत्वे चारा घेण्यावर अवलंबून होते. त्यामुळे ते जंगल आणि स्थानिक देवतांचे पूजन यांच्यासाठी प्रसिद्ध होते. या प्रतिष्ठेमुळे अनेक गोंड समुदायांनी काही स्थानिक देवतांचे पंथ आणि विशेषतः जंगले आणि टेकड्यांवर अधिराज्य गाजवणाऱ्या देवतांचे पंथ जवळच्या कोलाम वसाहतींच्या पुजाऱ्यांकडे सोपवले. कोलाम लोक त्यांच्या वस्त्यांना शेंगा म्हणून संबोधतात. सध्या, भारत सरकारच्या वनक्षेत्रांचे जतन करण्याच्या आणि मानवी वस्तीपासून मुक्त करण्याच्या धोरणांतर्गत, फक्त काही कोलाम लोक डोंगरी वसाहतीं मध्ये राहतात. आता, त्यापैकी बहुतेक मैदानी खेड्यां मध्ये आढळतात, जेथे ते भाडेतत्वावर शेतकरी किंवा शेतमजूर म्हणून काम करतात. त्यांच्यापैकी काहींच्या मालकीची ते शेती करतात. ते मोठ्या क्षेत्रावर विखुरलेले आहेत. कोलाम आणि नाईक-पॉइसमध्ये मूळ भाषा होत्या ज्या एकमेकांशी जवळून जुळल्या होत्या परंतु आधुनिकतेच्या आक्रमणामुळे त्या कमी झाल्या आहेत. जिथे गोंड आणि कोलाम जवळच्या-समभावात राहत होते, तिथे गोंड सामान्यतः उंच कड्यांच्या पायथ्याशी स्थायिक झाले आणि तर कोलाम लोकांनी त्यांच्या वाड्या कड्यांच्या शिखरावर बांधल्या आणि उंच डोंगरावर शेती केली. पेरणी आणि कापणी केलेल्या पिकांमध्ये प्रामुख्याने लहान बाजरी, ज्वारी, मका आणि काही भाज्या जसे की सोयाबीन, तारो आणि मज्जा यांचा समावेश होतो. यामुळे कुटुंबाला वर्षातील फक्त सात ते आठ महिनेच उदरनिर्वाह होतो आणि उरलेल्या महिन्यांत वन्य फळे, औषधी वनस्पती आणि मुळे त्यांच्या आहाराचा मुख्य आधार बनतात.

कोलामांचे पाच मुख्य देव (अयाक) आहेत.

भीमायक, जांगोबाई, नदादी अम्मा (गावातील देवता), वानदेय (वनदेव) आणि सांडून (सूर्य) ज्यांना सूर्यक (सूर्य) देखील म्हणतात. कोलाम लोक वर्षाची बारा महिन्यांत विभागणी करतात (पारंपारिक महिने दर तीन वर्षांनी एक आंतर-कर्म महिना असलेले चंद्राचे असतात).

कोलामांची आर्थिक पार्श्वभूमी :-

महाराष्ट्रात यवतमाळ जिल्यात सार्वधिक कोलाम जमातीची लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणात आहे. कोलाम लोकांचा उदरनिर्वाह हा मुख्यतः शेती आणि रोजमजुरीवर अवलंबून आहे. देशात सगळीकडे पाश्चात्य संस्कृतीचे अनुकरण करताना आपल्याला पाहावयास मिळत आहे पण कोलाम समाजाची संस्कृतीचे जतन कोलाम जमातीचे अगदी मनापासून करत आहे. त्यामुळे त्यांच्या आर्थिक स्थितीवर विपरित परिणाम होऊन त्यांच्यामध्ये मागासलेपणा खुप मोठ्या प्रमाणात बघावयास मिळतो. अठरा विश्वे दारिद्र्य असल्यामुळे कोलाम जमातीमधील बहुतांश लोक उपलब्ध शिकारीवर किंवा ती उपलब्ध न झाल्यास ज्वारीची अंबिल खाऊन राहतात. वाघ, डुक्कर, साप, उंदीर, घोरपड, हरिण, सांबर, गाय, बैल इ. प्राण्यांचे मांस ते खातात. सणावाराला मोहाच्या पानोळ्या खातात. त्यांचे नेहमीचे अन्न म्हणजे भाकरी, वरण व मिरचीचे तिखट हे पदार्थ होत. कोलामांच्या सानिध्यात मोहफुलांच्या झाडांची विपुलता असल्यामुळे ते मोहाची दारू पितात. गांजा, भांग, अफू वगैरे व्यसने त्यांच्यात अलीकडे वाढू लागली आहेत. चिलीम मात्र ते ओढतात.

संशोधन विषय :-

“कोलाम जमातीचे स्थलांतर आणि त्यातून उद्भवणाऱ्या समस्या”

संशोधनाचे उद्देश :

३) कोलाम आदिम जमातीच्या रोजगार, नोकरी आणि व्यावसायिक समस्यांचे स्वरूप काय आहे?

४) कोलाम आदिम जमातीला स्थलांतरणामुळे कोणत्या समस्या येतात?

संशोधन आराखडा व नमुना निवड पध्दती :-

प्रस्तुत संशोधन करतांना वर्णणात्मक संशोधन आराखड्याचा वापर करण्यात आलेला असून नमुना आकार निवडतांना गैरसंभाव्यता नमुना निवड पध्दती मधील सहेतूक

नमुना या पध्दतीचा वापर करून झरी जामणी तालुक्यातील ८० लोकांचे मत अभ्यासण्यात आलेले आहे.

निष्कर्ष :-

१. ६१ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते कोलाम जमातीला त्यांच्या राहत्या ठिकाणी रोजगाराची संधी उपलब्ध करून द्यायला हवी. त्यांचे स्थलांतर रोखण्यासाठी राष्ट्रीय रोजगार हमी कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी करणे आणि त्यासाठी सध्या अस्तित्वात असलेल्या योजनेतील त्रुटी दूर करणे महत्वाचे आहे.

२. ५३ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते कोलाम जमातीला त्यांच्या स्थानिक बोलीभाषेतून शिक्षण मिळेल यासाठी विशेष शैक्षणिक धोरण आखणे गरजेचे आहे.

३. ७४ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते शेती आणि जंगलावर आधारित, पर्यावरणाला कोणतीही हानी न पोचता लघुउद्योगनिर्मिती करण्यासाठी कोलाम जमातीला तयार करावे लागेल. तशा प्रकारच्या प्रशिक्षणाची, प्रशिक्षण संस्थांची व्यवस्था करणे. नोकरीपेक्षा असे उद्योग करण्यासाठी त्यांना प्रोत्साहित करावे लागेल.

४. ६१ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते कोलाम जमातीमधील लोकांसंबंधीच्या प्रत्यक्ष माहितीच्या आधारे त्यांचा नियोजनपूर्वक विकास घडवून आणण्यासाठी व पुढील अभ्यासाला उत्तेजन देण्याच्या हेतूने कोलाम लोकांचे जीवन, इतिहास व संस्कृती यासंबंधी अधिकाधिक माहिती मिळविणे महत्वाचे आहे. कोलामांचे जीवन, त्यांचा पुर्वेतिहास व संस्कृती याच्या अभ्यासाची क्षेत्रे अत्यंत व्यापक आहेत. या अभ्यासाची साधने उपलब्ध करणे आवश्यक आहे.

५. ७७ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते कोलाम जमातीच्या लोकांना पुरक व्यवसायाकरिता मार्गदर्शन तसेच निधी उपलब्ध करून द्यावा.

६. ६५ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते आदिवासी जमातीच्या लोकांना आधुनिक प्रवाहामध्ये सामावून घेण्याकरिता मिळालेल्या संधीचा फायदा आदिवासींना मिळावा याकरिता आदिवासी नेत्यांनी प्रामाणिकपणे प्रयत्न करावेत.

७. ६८ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते आदिवासी स्वशासन कायदा, सामुहिक वनहक्क कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी कोलाम जमातीला प्रशिक्षण द्यायला हवे.

८. ६४ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते कोलाम जमातीच्या संस्कृतीचे जतन करणे, संवर्धन करणे यासाठी त्यांची भाषा, गाणी, नृत्य, सण, उत्सव यांचे जतन (Documentation) करणे महत्वाचे आहे.

९. ७० टक्के उत्तरदात्यांच्या मते कोलाम संस्कृतीचे महत्व इतर समाजापर्यंत पोहचण्यासाठी आदिवासी भागामधे पर्यटनासाठी आवश्यक सोयी सुविधा उपलब्ध कराव्या लागतील. यामधे निर्माण होणाऱ्या रोजगाराचा फायदा फक्त कोलामांनाच होईल हे पहावे लागेल.

१०. ६३ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते काही सामाजिक संस्था कोलाम जमातीकरिता काम करत आहेत. त्यांच्या विकासाच्या दृष्टीने त्यांचा अनुभव अतिशय महत्वाचा आहे. अशा संस्थांना कोलाम जमातीच्या विकासाच्या कार्यक्रमांत सहभागी करून घेणे.

११. ६९ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते कोलाम जमातीचे पुर्नवसन करतांना विकासाचे कार्यक्रम राबवताना कोलाम आदिम जमात असल्यामुळे सेवाविषयक संधी उपलब्ध करून द्यावी.

संदर्भ :-

१. भांडारकर पु.ल. "सामाजिक संशोधन पद्धती" महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती.

२. राऊत वर्षा, आपला चंद्रपूर जिल्हा (जिल्हा विशेष)

३. समाज कल्याण मासिक, नई बुलंदियो के सपने, जाने.-२००८.

४. स्मरणीका (सरदार पटेल, भारतीय आदिवासींच्या बोलीभाषा व त्यांचे महाविद्यालय, चंद्रपूर) साहित्य, अक्षरबोली, हरीवंश प्रकाशन चंद्रपूर-२०१२.

५. माहिती पुस्तिका, अनुसूचित जाती व इतर पारंपारिक वननिवासी, (वनहक्क मान्य करणे अधिनियम २००६), नियम २००८.

६. माहिती पुस्तिका, महाराष्ट्र शासन आदिवासी विकास विभाग, २०११-१२.

७. गोंडवाना कोईतुर (सा.), नेतृत्व अभावी दिशाहीन आदिवासी, दिनांक : १६.११.२००३.

८. गोंडवाना कोईतुर (सा.), घटनात्मक हक्क, राजकीय व सामाजिक नेतृत्व, दिनांक : १८.१०.२००३.

9. Reference to the degree of balance

between nutrient intake and nutrient requirement .

10. This balance is affected by many factors including physiologic, physical development , cultural and economic

11. Martin, P., & Thomas, E. (2012). Social Media Usage and Impact. New Delhi: Global Vision Publishing House.

12. Mishra, R. (2012). Social networking sites as alternative tool of political communication: some grassroot experience. In A. Saxena, Issue of communication development and society. New Delhi: Kanishka Publications, Distributors.

13. Gagan, G. (2012). Social Media Networking and concept of International Citizenship. In A.Saxena (Ed.), Issue of communication development and society (pp. 163-167). New Delhi: Kanishka Publisher, Distributors.

REFERENCES :

- Deogaonkar, S.G., and Baxi, L.D., 2003. Kolam Tribals. Concept Publishers.
- Majumder, P.P., and Mukherjee B.N., 1993. Genetic diversity and affinities among Indian populations: an overview, In Majumder, New York, Plenum Press. Pp. 255-275.
- Menon, S., Vahia, M.N., and Kailash, R., 2012. Stone alignments with solar and other sightlines in South India. Current Science, 102, 683-684
- Moorjani, P., Patterson, N., Loh, P.-R., Lipson, M., Korfali, P., Melegh, B.I., 2013. Reconstructing Roma History from Genome-Wide Data. PLoS ONE, 8(3), e58633.
- Rao, V.R., Sathe, M.S., Gorakshakar, A.C., and Vasantha, K., 2002 population structure of the Vidarbha region of Maharashtra. Human Biology, 64, 903-917.
- Sirajuddin, S.M., Duggirala, R., and Crawford, M.H., 1994. Population structure of the Chenchu and other South Indian tribal groups: Human Biology, 66, 865-884
- Sachdeva, M.P., Mastana, S.S., Saraswathy, K.N., Elizabeth, A.M., Chaudhary, R., and Kalla, A.K., 2004. Tribal populations of Andhra Pradesh, India.

31

हलबा आदिवासींची आर्थिक स्थिती

रुचिरा राधेशाम भुरे

संशोधक

समाजशास्त्र विभाग

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

प्रस्तावना :

प्रस्तुत अध्ययन हलबा आदिवासी जमातीच्या बदलत्या आर्थिक स्थितीचे अध्ययन या विषयावर करण्यात आलेले आहे. प्रस्तुत प्रकरणात गोंदिया जिल्हयातील हलबा आदिवासींच्या आर्थिक स्थितीशी संबंधित प्राथमिक आधार सामग्रीशी निगडित प्रमुख चलांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. गोंदिया जिल्हयातील हलबा आदिवासी विविध प्रांतांतून स्थानांतरीत झालेले असून बहुतांश मध्य प्रदेश व छत्तीसगढ प्रदेशाचा त्यांच्यावर प्रभाव दिसून येतो. अनेकांचा पूर्वीच्या व्यवसाय विणकाम आणि शेती होता. या समाजातील बऱ्याच लोकांकडे पूर्वी जमीनदारी होती याविषयीचे ऐतिहासिक दाखले पहिल्या प्रकरणात देण्यात आलेले आहेत. हलबा/हलबीच्या आर्थिक स्थितीचा त्यांच्या व्यवसायाशी संबंध असून बदलत्या काळात त्यांनी त्यांच्या पारंपारीक व्यवसायाकडे पाठ फिरवली असल्याचे आढळून येते. या प्रकरणात प्रस्तुत प्रमुख चलांमध्ये हलबाचे वार्षिक उत्पन्न, व्यवसायाचे स्वरूप, पारंपारीक व्यवसाय, कुटुंबाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी आर्थिक तडजोड इत्यादी चलांच्या समावेश असून सदर आधार सामग्रीचे सांख्यिकीय व शास्त्रीय पध्दतीने विश्लेषण करण्यात आलेले आहे.

“व्यक्तीने केलेल्या मानसीक व शारीरिक श्रमाच्या मोबदल्यात मिळालेला पैसा म्हणजे उत्पन्न होय.” मनुष्याचे मासीक उत्पन्न हे त्याच्या कुटुंबाच्या विकासाची पायाभरणी करीत असते. मिळालेल्या मोबदल्यात मनुष्य आपल्या कुटुंबाचा खर्च भागवीण्याचा

प्रयत्न करीत असतो. उत्पन्न मिळविण्यासाठी कुठलाही उपक्रम करणे प्रत्येक मनुष्याच्या जीवनाची गुरुकील्ली आहे. मनुष्याच्या गरजा भागवल्या गेल्या नाही तर त्याच्या मनस्थीतीवर निश्चीत परीणाम होतो.

आर्थिक उत्पन्न	वारंवारता	टक्केवारी	वैध टक्केवारी	संचयी टक्केवारी
० ते ५०,०००रु.	२३२	७७.३	७७.३	७७.३
५०, ००१ ते १,००,०००रु.	३३	११	११	८८.३
२,००,०००रु. पेक्षा जास्त	३५	११.७	११.७	१००
एकुण	३००	१००	१००	

आर्थिक उत्पन्न: अध्ययनातून प्राप्त परीणामांवरून हा निष्कर्ष काढण्यात येतो की, अध्ययनाकरीता निवडण्यात आलेल्या बहुतांश ७७.३ टक्के हलबा/हलबी आदिवासी जमातीतील उत्तरदात्यांच्या मते त्यांचे आर्थिक उत्पन्न ० ते ५०,००० एवढे असल्याचे असल्याचे निदर्शनास आले. व्यवसाय : अध्ययनातून प्राप्त परीणामांवरून हा निष्कर्ष काढण्यात येतो की, अध्ययनाकरीता निवडण्यात आलेल्या बहुतांश ७७.३ टक्के हलबा/हलबी आदिवासी जमातीतील उत्तरदात्यांच्या मते त्यांचा व्यवसाय शेती असल्याचे निदर्शनास आले. विणकरीचा व्यवसाय करीत असल्यास कोणते कपडे तयार करतात: अध्ययनातून प्राप्त परीणामांवरून हा निष्कर्ष काढण्यात येतो की, अध्ययनाकरीता निवडण्यात आलेल्या बहुतांश ६६.३ टक्के हलबा/हलबी आदिवासी जमातीतील उत्तरदात्यांच्या मते विणकरीचा व्यवसाय करीत असल्यास कोणतेही कपडे तयार करत नसल्याचे निदर्शनास आले. या समाजाच्या विणकाम हा पारंपारीक व्यवसाय असला तरी देखील सध्या स्थितीत त्यांनी त्याकडे पाठ फिरवली आहे. अध्ययना दरम्यान असेही लक्षात आले आहे की जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेत आता त्याचा पारंपारीक विणकरी व्यवसाय टिकू शकत नाही त्यामुळे हलबा/हलबी समाजानी त्यांच्या व्यवसायात बदल केलेला असला तरीही काही प्रमाणात ते हा व्यवसाय करीत आहेत. कुटुंबाचा जीवनमानाचा दर्जा: अध्ययनातून प्राप्त परीणामांवरून हा निष्कर्ष काढण्यात येतो की, अध्ययनाकरीता निवडण्यात आलेल्या बहुतांश ५५ टक्के हलबा/हलबी आदिवासी जमातीतील उत्तरदात्यांच्या मते त्यांच्या कुटुंबाचा

जीवनमानाचा दर्जा साधारण प्रतिचा असल्याचे निदर्शनास आले. मिळणाऱ्या मिळकतीतून घर खर्चाची पुर्तता :अध्ययनातून प्राप्त परीणामांवरून हा निष्कर्ष काढण्यात येतो की, अध्ययनाकरीता निवडण्यात आलेल्या बहुतांश ५५.३ टक्के हलबा/हलबी आदिवासी जमातीतील उत्तरदात्यांच्या मते मिळणाऱ्या मिळकतीतून घर खर्च पूर्ण होत असल्याचे निदर्शनास आले. घराचा मालकी हक्क: अध्ययनातून प्राप्त परीणामांवरून हा निष्कर्ष काढण्यात येतो की, अध्ययनाकरीता निवडण्यात आलेल्या बहुतांश १०० टक्के म्हणजे सर्वच हलबा/हलबी आदिवासी जमातीतील उत्तरदात्यांच्या मते घर स्वतःच्या मालकी हक्काचे असल्याचे निदर्शनास आले. स्वतःचे घर असल्यास स्वरूप : अध्ययनातून प्राप्त परीणामांवरून हा निष्कर्ष काढण्यात येतो की, अध्ययनाकरीता निवडण्यात आलेल्या बहुतांश ८८.३ टक्के हलबा/हलबी आदिवासी जमातीतील उत्तरदात्यांच्या मते स्वतःचे घर असल्यास घर मातीचे कौलारू प्रकारचे असल्याचे निदर्शनास आले. घरात उपलब्ध सुविधा : अध्ययनातून प्राप्त परीणामांवरून हा निष्कर्ष काढण्यात येतो की, अध्ययनाकरीता निवडण्यात आलेल्या बहुतांश २२.३ टक्के हलबा/हलबी आदिवासी जमातीतील उत्तरदात्यांच्या मते त्यांच्या घरात गॅस कनेक्शनची सुविधा असल्याचे निदर्शनास आले.

व्यवसायातील समस्या :

अध्ययनातून प्राप्त परीणामांवरून हा निष्कर्ष काढण्यात येतो की, अध्ययनाकरीता निवडण्यात आलेल्या बहुतांश ६६ टक्के हलबा/हलबी आदिवासी जमातीतील उत्तरदात्यांच्या मते त्यांच्या व्यवसायात समस्या असल्याचे निदर्शनास आले.

व्यवसायातील समस्याचे स्वरूप:

अध्ययनातून प्राप्त परीणामांवरून हा निष्कर्ष काढण्यात येतो की, अध्ययनाकरीता निवडण्यात आलेल्या बहुतांश ४४.७ टक्के हलबा/हलबी आदिवासी जमातीतील उत्तरदात्यांच्या मते त्यांच्या व्यवसायात अन्य स्वरूपाच्या समस्या असल्याचे निदर्शनास आले. आर्थिक मदतीकरिता मुलांना कामावर पाठवित असल्यास स्वरूप: अध्ययनातून प्राप्त परीणामांवरून हा निष्कर्ष काढण्यात येतो की,

अध्ययनाकरीता निवडण्यात आलेल्या बहुतांश ६६.७ टक्के हलबा/हलबी आदिवासी जमातीतील उत्तरदात्यांच्या मते आर्थिक मदतीकरिता मुलांना कामावर पाठवित नसल्याचे निदर्शनास आले. आर्थिक दास्यातून सुटका करण्यासाठी कोणता मार्ग काढता: अध्ययनातून प्राप्त परिणामांवरून हा निष्कर्ष काढण्यात येतो की, अध्ययनाकरीता निवडण्यात आलेल्या बहुतांश ४४.३ टक्के हलबा/हलबी आदिवासी जमातीतील उत्तरदात्यांच्या मते आर्थिक दास्यातून सुटका करण्यासाठी स्वयं सहायता गटाचा माध्यमांतून कर्ज घेवून व्यवसाय सुरू करून मार्ग काढण्यात आला असल्याचे निदर्शनास आले. पूर्वीच्या आर्थिक वा व्यावसायिक जीवनात परिवर्तन घडण्याची कारणे: अध्ययनातून प्राप्त परिणामांवरून हा निष्कर्ष काढण्यात येतो की, अध्ययनाकरीता निवडण्यात आलेल्या बहुतांश ४४.३ टक्के हलबा/हलबी आदिवासी जमातीतील उत्तरदात्यांच्या मते आर्थिक दास्यातून सुटका करण्यासाठी स्वयं सहायता गटाचा माध्यमांतून कर्ज घेवून व्यवसाय सुरू करून मार्ग काढण्यात आला असल्याचे निदर्शनास आले. हलबा आदिवासी जमातीकरिता भरपूर प्रमाणात योजना असूनही आजही आर्थिक दृष्ट्या प्रगत झाली नसल्याची कारणे : अध्ययनातून प्राप्त परिणामांवरून हा निष्कर्ष काढण्यात येतो की, अध्ययनाकरीता निवडण्यात आलेल्या बहुतांश २२.३ टक्के हलबा/हलबी आदिवासी जमातीतील उत्तरदात्यांच्या मते हलबा आदिवासी जमातीकरिता भरपूर प्रमाणात योजना असूनही आजही आर्थिक दृष्ट्या प्रगत झाली नसल्याचे मुख्य कारण योजना सांगितल्या जात नसल्याचे निदर्शनास आले. प्रस्तुत अध्ययनाच्या आधारे काही सुचना शिफारशी कराव्या वाटतात त्या पुढीलप्रमाणे आहेत.

आधुनिक व नागरी समाजाच्या संपर्कात आल्याने हलबा जमातीत अनेक सामाजिक परिवर्तन घडून येत असले तरी देखील या जमातीत उच्च शिक्षितांचे प्रमाण कमी आहे. विशेषतः मुलींच्या शिक्षणाचे प्रमाण फारच कमी आहे. या समाजाचा शैक्षणिक दर्जा वाढविण्यासाठी समाज संघटना व कार्यकर्त्यांनी विशेष प्रयत्न करण्याची नितांत गरज आहे. भरमसाठ लोकसंख्या असलेल्या आपल्या देशात हलबा

जमातीसमोर राजकीय, शैक्षणिक, आर्थिक,सांस्कृतिक, धार्मिकक्षेत्रात आपल्या अस्तित्वाविषयीचे अनेक प्रश्न आव्हाहने घेवून उभी आहेत. यासाठी समाजप्रबोधनाची व समाजनेतृत्वाची गरज आहे. हलबा जमातीतील अनेक कुटुंबे विणकरीचा व्यवसाय करित होते परंतु आधुनिकीकरणाच्या लाटेत त्यांचा व्यवसाय बुडाल्यामुळे रोजगाराची गंभीर समस्या निर्माण झाली आहे. त्यांचे पूर्वी स्थिरावलेले जीवन पुन्हा भटके होईल की काय अशी भिती निर्माण होत आहे. म्हणून नव्या रोजगाराच्या शोध घेणे आवश्यक असून शासन स्तरावर यासाठी धोरण निर्मिती होणे गरजेचे आहे.

संदर्भ :-

1. दास गुप्तेश्वर छत्तीसगढ के भुंजिया जनजाती मे सामाजिक परिवर्तन —एक अध्ययन, प. रविशंकर शुक्ल विश्वविद्यालय, रायपूर (२००५)
2. चौंसिया गायत्री गोंड जनजाती मे सामाजिक परिवर्तन (सतना जिले के विशेष संदर्भ मे) अवधेश प्रताम सिंह विश्वविद्यालय, रीवा (म.प्र.) (२०२१)
3. चतुर्वेदी मशगेन्द्र नाथ मध्यप्रदेश के आदिवासीयो मे सामाजिक एवं सांस्कृतिक परिवर्तन। एक समाजशास्त्रीय अध्ययन (बैतुल जिले के विशेष संदर्भ मे) महात्मा गांधी काशी विद्यापीठ, वाराणसी, (२०११)
4. राऊत अतुल पुंजाजी गोंदिया जिल्हयातील हलबा/हलबी आदिवासी जमातीच्या बदलत्या सामाजिक आर्थिक व शैक्षणिक स्थितीचे अध्ययन, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ नागपूर (२०१८)
5. इंदसे वाल्मिक भुडकू औद्योगिकीकरणामुळे नाशिक जिल्हयातील आदिवासी समुदायाच्या सामाजिक जीवनावर पडलेल्या प्रभावाचे समाजशास्त्रीय अध्ययन, कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव (२०२०)
6. मोरे माधव, आदिवासी जमातीचा समाजशास्त्रीय मागोवा (विशेष संदर्भ कळमनुरी तालुका) स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ (२०१२)
7. कोकाटे सी. एल.यांनी हिंगोली जिल्हयातील आदिवासी समाजाचे सामाजिक व आर्थिक अध्ययन,

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद
(२००८)

32

आचार्य विनोबा भावे यांच्या सामाजिक चिंतनातील ग्राम

सचिन अरुण जोशी

श्री शिव छत्रपती माध्यमिक व
उच्च माध्यमिक विद्यालय पाटणबोरी,
ता. केळापूर जि. यवतमाळ

8. कपूर डेरिया मेघराज, 'गडचिरोली जिल्हयातील
कंवर आदिवासी जमातीचा समाजशास्त्रीय अभ्यास'
स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड (२००९)

9. मेटकर विष्णु सखाराम नांदेड जिल्हयातील
आदिवासी समुदायातील स्त्रियांच्या सामाजिक आर्थिक
जीवनाचे समाजशास्त्र अध्ययन. स्वामी रामानंद तीर्थ
मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड (२०२२)

10. बोदले देवकरण छत्तीसगढ राज्य मे
निवासरत गोंड, हल्बा एव कुमार जनजाती के प्रथम
पीढी के विद्यार्थियो को अधिगम— व्यवहार (Learning
Behaviour) एव शैक्षणिक उपलब्धि का तुलनात्मक
अध्ययन, प. सुंदरलाल शर्मा (मुक्त) विश्वविद्यालय,
बिलासपूर (२०१२)

□□□

प्रस्तावना :-

न राज्यं नव राजासित् , न दण्डो न च दण्डिकः।

स्वयमेय प्रजाः सर्वा, रक्षान्ति स्म परस्परम्॥

वरील श्लोकांचा अर्थ आहे की, राज्य नव्हते,
राजाही नव्हता, दंड व्यवस्था नव्हती आणि दंड देणाराही
नव्हता अशा राज्यात स्वतः प्रजाच एक दुसऱ्याची
रक्षा करत होती. एखाद्या समाजव्यवस्थेचे चित्रण
यापेक्षा अधिक चांगले असूच शकत नाही. जिथे गरिब
श्रीमंत भेद नाही, राजा— एक असा भाव नाही, स्पृश्य—
अस्पृश्य दृष्टी नाही असा असा समरस समाज ही
समाज व्यवस्थेची आदर्श स्थिती आहे. मुळात वरील
श्लोका सारखी परिस्थिती आपल्या देशात होती की
नव्हती यावर विचार करण्यापेक्षा अशी समता युक्त
अवस्था भारतीय समाजाला भारतीय समाजाला कशी
प्राप्त होईल यावर विचार करण्याची आवश्यकता
आहे. व्यक्तीच्या मुलभूत गरजा पूर्ण होऊ न त्याला
समाजात सन्मानाने जगता यावे जी परिस्थिती निर्माण
करावी लागते त्या परिस्थितीसाठी आवश्यक अशा
नेतृत्वाची गरज असते. समाज म्हंटल्या नंतर अनेक
समस्या असू शकतात पण त्या समस्येवरचे उत्तर ही
असायला हवे. गावगाड्याचा हा संसार वाटतो तेवढा
सोपा नसतो. कोणत्याही समाज व्यवस्थेत दोन प्रकारची
लोक असतात. एक म्हणजे समाजातील सज्जन शक्ती
जी संख्येने कमी असते व दुसरी म्हणजे समातील
दुर्जन शक्ती जी संख्येने जास्त असते. सज्जन शक्तीच्या

भरोशावर कार्य सिद्धीस जातात तर या सिद्धीस जाणाऱ्या कार्यास थांबण्याचे कार्य हे दुसऱ्या शक्तीकडून आपोआप घडत असते. अशावेळी दुर्जनांनाही आपलेसे करुण सशक्त भारतीय व्यवस्था निर्माण करणे हे महत्ताचे ठरते या सगळ्या भूमिकेत विनोबाचे सामाजिक चिंतन अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

सामाजिक चिंतनाचा आधार हा सर्वव्यापी आणि सर्वस्पर्शी असायला हवा. विनोबांचे सामाजिक चिंतन हे याच दोन गुणांचा भोवती फिरते विनोबांनी सामाजिक अवस्थांचा विचार करतांना गावाचा केलेला विचार हा महत्त्वाचा आहे. ग्राम ग्रामाचे चिंतन, ग्रामाचा भल्यासाठी चांगल्या गोष्टी, ग्राम आरोग्य, ग्रामदानयया सह अनेक विषयांवर विनोबांचे चिंतन आजही आपल्या सर्वांसाठी मार्गदर्शक आहे. विनोबांनी गावाचा विचार करतांना गावाच्या आर्थिक व्यवस्थेचाही विचार केल्याचे आपल्याला लक्षात येईल. एखादे गाव आर्थिक दुष्टा संपन्न कसे बनू शकते याकडे विनोबांचे लक्ष आहे. गावातील स्त्रियांची स्थिती, हरिजनांची अवस्था, शिक्षण, ग्रामसभेचे कार्य या संदर्भात सुद्धा विनोबा अधिक खंबीर दिसतात. थोडक्यात गाव आणि गावचा संदर्भात येणारा प्रत्येक घटक हा विनोबांच्या सामाजिक चिंतनात प्रामुख्याने दिसतो. विनोबा सामाजिक विचारांना उदयोग प्रधानतेकडे नेतांना दिसतात. गावातील उदयोग कसे विकसित होतील या दृष्टीने विनोबा ग्रामदयोगावरही आपले विचार प्रगट करतात. याशिवाय गावातील सामाजिक स्थिती, समता, बंधूता यावर सुद्धा विनोबा अधिक स्पष्टपणे आपली भावना व्यक्त करतात. सामाजिक परिवर्तनासाठी ज्या ज्या घटकांची आवश्यकता असते अशा सान्या घटकांना एका सुत्रात बांधण्याची विनोबांची अफाट शक्ती दिसते. म्हणूनच विनोबांचे सामाजिक चिंतन ऐवढ्या वर्षांनंतरही आजही प्रेरणादायी आहे. हेच त्यामागचे खरे कारण आहे. विनोबांच्या सामाजिक चिंतनाचा आणि त्या चिंतनावर आधारित कृती कार्याचा आपण जेव्हा— जेव्हा मागोवा घेवु तेव्हा तेव्हा विनोबांची त्यामागील प्रामाणिक भावना आपल्या नजरेत येईल. विनोबांची ही सामाजिक विचारांची प्रामाणिक भावना त्यांच्या सामाजिक चिंतनातून पुढील मुदयाच्या आधारे स्पष्ट होईल असा विश्वास आहे.

संकेत शब्द : ग्राम, आचार्य, विनोबा भावे, सामाजिक चिंतन

संशोधनाची उद्दिष्टे :—

१) आचार्य विनोबा भावे यांच्या साहित्यातील सामाजिक चिंतनाचा अभ्यास करणे.

२) आचार्य विनोबा भावे यांची सामाजिक चिंतनातील ग्राम दृष्टी समजून घेणे.

३) विनोबा भावे यांची गावाच्या विकासात जनसामानांचा सहभाग लक्षात घेणे.

४) ग्राम परिवार, ग्रामधर्म ही विनोबाची गावासंदर्भातील संकल्पनेचा वेध घेणे.

संशोधन पद्धती :

शोध निबंधाच्या लेखनासाठी संशोधन पद्धतीचा वापर करवा लागतो त्यामुळे शोध निबंध अधिक वस्तुनिष्ठ बनतो. संशोधनाचा दर्जा उत्कृष्ट असण्यासाठी संशोधन पद्धतीची आवश्यकता असते. सरद शोध निबंधासाठी वस्तुनिष्ठ संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे.

ग्राम :

सामाजिक चिंतनात आपण जेव्हा विनोबांच्या 'ग्राम' चिंतनाचा विचार करतो तेव्हा त्यात महात्मा गांधीजींच्या गावांचा संकल्पनेचा विचार अधोरेखित होतो म्हणून सुरुवातीला महात्मा गांधीजींच्या गावा संदर्भात विचार समजून घेणे महत्त्वाचे आहे. महात्माजी आदर्श गावा संदर्भात असे म्हणतात, एक आदर्श भारतीय गाँव इस ढंग से बनाया जायगा कि उसमें पूरी सफाई रखी जा सखे। उसमें ऐसी कुटियाँ होंगी, जिसमें काफी हवा और रोशनी रहेगी और जो पाच मिल के घेरे में प्राप्त होनेवाली सामुग्री से बनी होगी। कुटिया में आँगन होंगे, जिसमें घरवाले इस्तमाल की सागभाजी उगा सकें और अपने मवेशी रखे सके। गाँव की गलियों और रास्ते में यथासंभव धूल नहीं होगी। उसमें गाँव की जरूरत के अनुसार कुएँ होंगे और उसने सब पानी ले सकेंगे। वहा सबके लिये पूजास्थान होंगे। एक आम सभा स्थान होगा, पशु चराने कक लिए एक सम्मिलित चरागह होगा, एक सहकारी दुग्धालय होगा, शिक्षा मुल्य वस्तू होगी और झगडे निपटाने के लिये पंचायते होंगी। वह अपना अनाज, अपनी सागभाजी, अपने

फल और अपनी खादी आप तैयार कर लेगा। मोटे रूप में आदर्श ग्राम की मरी यह कल्पना है।

— महात्मा गांधी

महात्मा गांधीजीनी वरील विवेनात काही मुद्दे उपस्थित केले आहे जे आदर्श गावाच्या संदर्भात महत्त्वाचे आहे. बापूनां चांगल्या गावासाठी गावाची स्वच्छता, गावाचे आरोग्य, गावाचे शिक्षण, गावाची सामाजिक समता, गावाची स्वदेशी वस्ती गावाचे स्वावलंबन, गावाची पंचायत इ. गोष्टी अपेक्षित आहेत. यात अजूनही काही बाबींचा विचार होऊ शकतो. परंतु हे सारे काही गावाच्या आदर्श अवस्थेसाठी आहे. विनोबांच्या सामाजिक चिंतनांत गावासंदर्भात याच घटकांचा विचार प्रामुख्याने अभ्याययास मिळतो एखादया गावाला विकसित होण्यासाठी ज्या ज्या गोष्टीची आवश्यकता असते विनोबा त्या सर्व घटकांच्या विचार करतात. मुळात असा विचार विनोबांना किंवा महात्माजींना का करावा लागला? या प्रश्नाचे उत्तर शोधने म्हणजेच विनोबांच्या सामाजिक चिंतनाचे मुळ शोधने होय. आपल्या देशात अनेक परकीय आक्रमकांनी आक्रमन करून येथिल संपत्ती लुटून नेली. सोबतच आक्रमकांच्या सहवासातून येथिल व्यवस्था सुद्धा भ्रष्ट झाली. भारत हा खेड्यांचा देश होता. खेडी समृद्ध होती. म्हणून भारत समृद्ध होता. कालांतराने अनेक आक्रमकांनी भारताची लुट केली यात अलिकडच्या काळात इंग्रजांनी केलेली लुट ही अधिक घातक होती. इंग्रजांनी केवळ येथिल पैसा लुटून नेला नाही तर गावातील सामाजिक वातावरण गडुळ केले. गावातील कच्चा माल कमी किंमतीत घेऊन तो माल प्रक्रिया करून अधिक किंमतीत याच ठिकाणी विकून स्वतः आर्थिक दृष्ट्या संपन्न बनले. पण आपली खेडी मात्र दुर्लक्षित राहिली. कालांतराने प्रदिर्घ लढ्यातून आपल्याला स्वातंत्र मिळाले आपण परकीय शक्तीतून मुक्त झालो पण त्याचा फारचा परिणाम झाला नाही कारण गावाची व्यवस्था पुनस्थापित करणे ही ऐवढी सोपी गोष्ट नव्हती. खेड्याचा विकास होणे कठिण बनले एकदा विनोबांना एक साहित्यीक भेटले. साहित्यीकाशी बोलताना विनोबा म्हणाले, आमच्या देश मातीने बनलेला सुवर्णकलश आहे! पण मातीचा कलश असेल तर त्याला सुवर्णकलश म्हणायचे?

आणि सुवर्णकलश जर तो मातीने कसा बनेल? मातीचा सुवर्णकलश! आता तो सोन्याचा सुवर्णकलश बनवायचा आहे. स्वतंत्र गावाचा स्वतंत्र देश निर्माण करायचा आहे. त्यासाठी गावा— गावात ग्रामस्वराज्य स्थापन करावे लागेल. या विधानातच विनोबांची गावासंदर्भात दृष्टी अधिक स्पष्ट होते.

ग्रामधर्म :

ग्रामधर्म संकल्पनेत आपल्याला ग्राम— धर्माचा विचार दिसतो. धर्म म्हटला की हिंदू, , मुस्लीम, बौद्ध, जैन, इ. धर्माचा आपण विचार करतो. मुळातच धर्म म्हणजे कर्तव्य. विनोबा गावासाठी ग्रामधर्माची संकल्पना मांडतात. जसा शेजार धर्म असतो तसाच ग्राम धर्म ही असतो. एखादया घरी एखादया सुखद किंवा दुःखद प्रसंग आला तर सारा गाव त्या ठिकाणी उपस्थित राहतो. घरी एखादा पदार्थ तयार केला तर त्यातला काही भाग आपण दुसऱ्याच्या घरी देतो ही जी समानतेची भावना आहे यालाच विनोबा ग्रामधर्म म्हणतात. आपण ज्या गावात राहतो त्या गावा संदर्भात आपले पण काही कर्तव्य असते त्या कर्तव्याची जाणीव असावी ही प्रामाणिक भूमिका विनोबा व्यक्त करतात. शेती करणारा शेतकरी आपल्या शेतात पिकणाऱ्या धान्यातून काही धान्य बारा बलुतेदारांना देऊन त्यांच्या कडून कामे करून घेत असत. विनिमयाची पध्दती ही वस्तुच्या माध्यमातून होत असे. पैसा हे माध्यम फारसे प्रस्थापित न झाल्याने गावाची अर्थव्यवस्था संतुलितपणे चालत असे. एखादयाला काही अडचण आलीच तर गावातील माणसे त्याची अडचण दूर करायचे हा गावाचा ग्रामधर्म होता. पुढे काळ बदलला, व्यक्तीपेक्षा पैशाचे श्रेष्ठत्व अधिक वाढले. व्यक्तीची श्रीमंती कर्माच्या पैशावर मोजली जाऊ लागली. गावाचे अधःपतन येथूनच सुरु झाले. आपला— परका, जातीचा— परजातीचा, धर्माचा— अन्यधर्माचा अशी विभागणी सहजच निर्माण झाली. त्यामुळे गाव म्हणून आपली जी कर्तव्य पार पाडण्याची आवश्यकता होती ती पार धुळीत मिळाली. यावर उपाय विनोबांनी सामाजिक समरसता प्रस्थापित करण्यासाठी 'ग्राम धर्म' कसा उपयुक्त आहे याचे चिंतन केले होते.

ग्रामस्वराज्य :

गावामध्ये मध्ये वास्तव्य करणाऱ्या गरिब—श्रीमंत, भूमिहीन—जमिनीचा मालक, स्त्री—पुरुष इत्यादी घटकांनी मिळून मिसळून वागले पाहिजे. थोडक्यात त्यांचा एक परिवार असावा या भूमिकेतून विनोबा ग्राम परिवाराची संकल्पना मांडतात. याच संकल्पनेला पुढे ते ग्राम स्वराज्यासाठी नेतात. थोडक्यात सर्वांना ऐकून घेऊन विधायक कार्य हाती घेण्यापर्यंतचा हा ग्राम प्रवास आहे. आपण जेवढा आपल्या घरातील लोकांची जेवढी काळजी घेतो तेवढीच काळजी गावतील लोकांची घेणे हे अभिप्रेत आहे. आपल्या कुटुंबात असणाऱ्या प्रत्येक घटक जेव्हा आनंदी असेल तेव्हाच त्या कुटुंबाला आनंद साजरा करता येतो एखाद्यादाला संकटात, दुःखात सोडून कुटुंबातील अन्य घटक आनंदी कसे राहू शकता? अगदी तसेच गावाला दुःखात पाहून आपण आनंदी राहू शकत नाही. याची जाणीव विनोबांना आहे. म्हणून ते ग्राम स्वराज्याची दृष्टी लोकांसमोर ठेवतात ग्राम स्वराज्य या शब्दात अफाट शक्ती आहे. ग्राम आणि स्वराज्य हे दोन्हीही शब्द प्रचंड ताकतीचे आहे. आणि हे दोन्ही शब्द जेव्हा एकत्र येतात तेव्हा शक्तिचे एकत्रिकरण होत असते. या शक्तीचा सकारात्मक उपयोग हा ग्राम कल्याणासाठी अपेक्षित आहे. अशी ग्राम आणि स्वराज्य यांची संघटित शक्ति विनोबा ग्राम स्वराज्यातून प्रत्यक्ष कार्यान्वीत करण्यासाठी प्रयत्नशील होते गावाच्या संदर्भात वेदांतामध्ये चांगले वर्णन आहे, त्यात असे म्हंटले आहे. विश्व पुष्टं ग्रामे अस्मिन्गु अनातुरम् या संस्कृत श्लोकाचा अर्थ आमच्या गावात परिपुष्ट विश्वाचे दर्शन व्हावे. अर्थात गावाच्या संदर्भात काही अपेक्षा यात दिसतात गाव कसे असावे तर परिपुष्ट आणि आरोग्यवान. असे गावा जिथे असेल तिथे कशाचीही आवश्यकता भासणार नाही. त्यासाठी ग्रामस्वराज्य विनोबांना अभिप्रेत आहे.

ग्रामस्वराज्यात मालकीचे सत्व नाही. अर्थात ग्राम स्वराज्याचा जर पाया काय आहे असे कोणी विचारले तर गावाचा असणाऱ्या मालकाचे विसर्जन हे त्याचे अधिक समर्पक उत्तर आहे एखादे घर उभे करतांना त्याचा पाया अधिक भरभक्कम कसा राहिल याकडे घरमालक अधिक लक्ष देत असतो त्याला

याची जाणीव असते की याच पायावर हे घर अनेक वर्ष टिकणार आहे. जसे झाडाचे मुळ अधिकाधिक जमिनीत रुजते तसे ते झाडही अधिक वर्ष जगते. त्या झाडाच्या वरच्या टोकाला आधार देण्याचे कार्य जमिनीत गाडले गेलेले मुळ करित असते. ग्राम स्वराज्याचा किंवा मुळ मालकाचे विसर्जन आहे. जिथे मालक नाही आणि जिथे मालक नाही तिथे मजुर नाही. सर्व काही समरस. अशा समरस समाजासाठी ग्राम ही महत्त्वाची कार्यशाळा असणार आहे. केवळ मालकीचे विसर्जन करून स्वैराचार करणे हे अभिप्रेत नाही. कारण मालक असेल तर तो फायद्यासाठी का असेना पण काम करून घेतो इथे तर मालकच नाही त्याचेंच विसर्जन आहे. म्हणून स्वैराचार अपेक्षित न ठेवता आचार अपेक्षित आहे. मालक आणि मजुर नसतांना ग्राम स्वराज्यात विविध प्रकारचे ग्रामोदयोग सुरु व्हावेत त्यात सर्वांनी एकत्र येऊन कार्य करावे जगण्यासाठी आवश्यक सर्व घटकांची पूर्तता व्हावी हे यातून अपेक्षित आहे. केवळ ग्रामोदयोगच नाही तर शिक्षणासाठी नई तालिम सुद्धा विकसित व्हावी. आवश्यक असणाऱ्या व विकसित करणाऱ्या शिक्षणातून नई तालिम सर्वांपर्यंत पोहोचावी हे सर्व करित असतांना त्यात भक्तीचा वावर असावा अशी प्राजंळ भूमिका विनोबा ग्रामस्वराज्यातून अधोरेखित करतांना दिसतात.

ग्राम—परिवार :

गावाचा कारभार चालविण्यासाठी ग्राम—पंचायत नावाची व्यवस्था स्वातंत्र्यानंतर कार्यान्वीत झाली. ग्राम पंचायतच्या माध्यमातून गावाचा विकास व्हावा ही अपेक्षा होती. मुळात पंचायत राज व्यवस्था निर्माण केल्यामुळे केंद्रिय सत्तेपासून गावाच्या सत्तेपर्यंत प्रत्येक कार्याचे विभाजन झाले. देश, राज्य, विभाग, जिल्हा, तालुका आणि गाव अशा क्रमाक्रमाने विचार करण्याची व त्या आधारावर गाव योजना आखून क्रियान्वीत करण्याची पद्धती प्रस्थापित झाली. थोडक्यात सत्तेचे विकेंद्रिकरण झाले. सत्ता आणि सत्तेतून मिळणारा वाटा यात वाटणी झाली. आपण कितीही विकेंद्रिकरणाचा विचार केला तरीही सत्ता केंद्र स्थानी अधिक प्रबळ आहे. केंद्र किवा राज्य ठरविते त्याचे पालन करणे हे ग्राम पंचायतीचे कर्तव्य ठरते. याचाच अर्थ गावाचा

विचार करणारी ग्रामपंचायत ही केंद्र आणि राज्य या दोघाच्या भूमिकेवर विसंबून राहत आहे. जी स्वतः इतरांवर अवलंबून आहे ती स्वतंत्र विचार कधी करू शकेल का? यासाठी विनोबा एक चांगला शब्द वापरतात. तो म्हणजे 'मत्सराचे राष्ट्रीयकरण' दिल्लीपासून ते गल्लीपर्यंत येणारी ही व्यवस्था मत्सर निर्माण करित येते. जिथे प्रेम, वात्सल्य, स्वावलंबन याची आवश्यकता असते तिथे वैरभाव निर्माण होतो विनोबांना या ठिकाणी प्रेम अपेक्षित आहे. गावाचा विकास हा मत्सरातून नव्हे तर प्रेमातून व्हावी ही त्यांची अपेक्षा आहे. पण मी वस्तुस्थिती नाही. एखाद्यादया ग्राम पंचायत मध्ये लहान लहान ५-६ गावे असतात त्यांना गट ग्राम पंचायत म्हणतात. आज गट ग्राम पंचायत मध्ये कमी गावे आहेत. स्वातंत्र्यनंतर ती अधिक होती अशी ग्रामपंचायत लोकांच्या भांडणाची जागा बनते. सर्व निर्णय बहुमताने घेतले जातात. बहुमतासाठी विविध प्रलोकभणे दिली जातात. त्यातून आर्थिक उलाढाल होते. शेवटी बहुमताचा विजय होतो पण गावाला यातून काय मिळते? याचा विचार होत नाही. सत्तेच असणारे प्रत्येक सरकार गावाला अधिक अधिकार देण्याची भाषा करतात. गावाला अधिक अधिकार केंद्र किंवा राज्य देऊ शकते गावाचे अधिकार हे गावच देऊ शकतो लोकशाही व्यवस्थेत गावाला जे अधिकार त्या अधिकारांचे जागरण विनोबांना अपेक्षित आहे. नियमाने नव्हे प्रेमाने या गावाचा अधिकाराचे बळकटिकरण होण्याची गरज असते. गावातल्या लोकांनी एकत्र यावे. यात सर्व घटकांचे प्रतिनिधी असावे. प्रेमाच्या भूमिकेतून गावाचे नियम ठरवावे व ठरलेल्या नियमांचे पालन व्हावे हे अपेक्षित आहे. एखाद्या परिवारात जसा एखादा निर्णय घेतांना प्रेम, वात्सल्य, आवश्यकता इत्यादी घटकांचा विचार होतो अगदी तसाच विचार हा गावाच्या संदर्भात व्हावा. कुटुंबाच्या परिवार सारखा ग्राम परिवार हा निर्माण व्हावा. विनोबा आपल्या भाषणात नेहमी दोन शब्द वापरतात. सत्ता— संस्था आणि सेवा संस्था. ग्रामपंचायत ही सत्ता ही सत्ता—संस्था आहे. इथे बहुमताला किंमत आहे आणि त्यासाठी नियमांचा आधार आहे. याउलट परिस्थिती ही सेवा संस्थाची आहे. इथे व्यक्तिच्या गरजा, त्याची अवस्था, सामाजिक पुर्णउत्थान यांचा विचार करण

निर्णय घेतला जातो आणि त्यासाठी प्रेमाचा आधार असतो. अशी सेवा—संस्था ही ग्राम परिवारातून निर्माण होऊ शकते. ग्राम—परिवार हा विचार जेव्हा हळुहळु रुजू लागेल अन्न, वस्त्र, निवारण, आरोग्य, शिक्षण, यासारखे अनेक विषय गावाच्या छताखाली सर्वांना समान पद्धतीने एकत्र मिळतील आपली संस्कृती ही 'वसुधैव कुटुंबकम्' मानणारी आहे जिथे वसुधा अर्थात पृथ्वी तिलाच कुटुंब मानले आहे तिथे एक छोटे गाव कुटुंब का बनू शकत नाही?

ग्रामविकास :

गावाच्या विकासाठी दोन महत्त्वाचे कार्यक्रम हे सुरु झाले. एक म्हणजे पंचायत राज व्यवस्था आणि दुसरे म्हणजे सामुदायिक विकास योजना. या दोन कायातून गावाचा अधिकाधिक विकास होऊल ही अपेक्षा होती. केंद्र सरकार आणि राज्य सरकार त्याच भरोशावर होते परंतु यातून काही फारसे साध्य झाले नाही. स्वातंत्र्याचा अमशत महोत्सव साजरा करित असतांना आजही आपल्याला अनेक गावे ही भकास अवस्थेत दिसतात. आपल्या स्वातंत्र्याच्या वय ७५ वर्षे झालेले आहे. स्वातंत्र्यानंतर दोन तीन पिढ्या आपल्या गावतून निघून गेल्या पण गावाची स्थिती मात्र तशीच आहे. गाव काही स्वावलंबी झाले नाही आणि पुढे होईल अशी अपेक्षा सध्या करता येत नाही आजची ही परिस्थिती विनोबांनी आधिच ओळखली होती. त्यामुळे त्यांनी अनेक वेळा प्रशासनाला त्यांची पूर्वकल्पना दिली होती. प्रत्यक्ष यावर तोडगाही विनोबांनी सुचविला होता परंतु त्याकडे दुर्लक्ष झाले. आज ग्राम— विकास हा विषय घेऊन जी जी भाषणे दिली जातात त्याचे प्रात्यक्षिक विनोबांनी प्रत्यक्षात साकारले होते. एखाद्या गावाचा विकास हा कोणत्या घटकांना केंद्रित करण करता येईल याकडे विनोबांनी लक्ष वेधले होते. यासाठी विविध प्रकारचे कृती कार्यक्रम विनोबांनी राबविले, भूदान, ग्रामदान, संपत्तीदान श्रमदान या आणि अशा अनेक चळवळी या गावाच्या लोकांसाठी मूलभूत गरजा पूर्ण व्हाव्यात यासाठी आर्थिक समानता सुद्धापुर्णत्वाला नेण्याचा प्रत्यक्ष केला गेला, ग्राम धर्म, ग्राम स्वराज्य, ग्रामपरिवार आणि यातून ग्रामविकास ही क्रमबद्ध विकासाची अवस्था सत्तेच्या बाहेर राहून

प्रस्थापित करणारा अलौकिक योगी पुरुष म्हणजे विनोबा.

ग्राम विकासाच्या दृष्टीने विनोबांनी पाच महत्वाचे मुद्दे गावाच्या लोकांसमोर ठेवले. लोकांचा विश्वास जेव्हा ग्राम विकासावर दृढ व्हायला लागतो तेव्हा विकासाची गंगा वहायला वेळ लागत नाही. गावाला प्राधान्य देण्याची मुळ भूमिका हीच की गावाचा विकास करणे. ही प्रक्रिया शहरी विकासापेक्षा जलद होणारी व सहज होणारी प्रक्रिया आहे. गावातील लोक एकत्र लवकर येऊ शकतात. एखाद्या विषयासंदर्भात सहज चर्चा होऊ शकते यामुळे विनोबा ग्राम विकासाचा आग्रह धरतात. ग्राम विकासाठी पुढील पाच गोष्टी सुचविल्या आहेत.

१) सर्व जमिन गावाची करायची.

२) कापड, तेल, गुळ इत्यादी गावातच तयार करायचा.

३) दारू, बिडी इत्यादीचे वाईट व्यसने सोडायची.

४) भांडायचे नाही आणि कोठे भांडण झालेच तर त्याचा निवाडा गावातील सज्जनांकडूनच करवून घ्यायचा.

५) रोज संध्याकाळी रामायण, भागवत, गीता इत्यादी ग्रंथांचे वाचन करायचे.

विनोबांनी सुचविलेले हा विचार सर्वमान्य असा आहे. याशिवाय तो सर्व कालखंडात विचार करण्यासारखा आहे. या पाच मुद्द्यांना कोणी विरोध करेल अशी परिस्थिती पण नाही. मग ऐवढी सगळी सुलभता असतांना हा विचार स्विकारण्याला आडकाठी का आली असेल? याचे अनेक याचे अनेक कारणे असतील परंतु ते सिद्धीस जात नाही. विनोबांच्या ग्राम विकासासाठी अशा विविध घटकांच्या विचार आहे होण्याची खरी गरज आहे. त्यातूनच ग्राम विकासाचा मार्ग पशस्त होणार आहे.

निष्कर्ष :

आचार्य विनोबा भावे यांची गावासंदर्भातील दृष्टी ही महात्मा गांधीजींच्या विचारांशी समरूप झालेली दिसते. विनोबांनी गावाच्या संदर्भात केवळ विचार मांडला नाही तर प्रत्यक्ष कृती कार्य सुद्धा घडवून आणलेले आहे. विनोबांना स्वतंत्र गावाचा स्वतंत्र देश अपेक्षित आहे त्यासाठी ग्रामस्वराज्याचा ते आग्रह धरतांना दिसतात.

धर्म म्हणजे कर्तव्य हा विचार समोर ठेवून विनोबांनी ग्राम धर्माची संकल्पना मांडली व यातून लोकांची गावाविषयीची कर्तव्य भूमिका विषद केली आहे. गावाच्या विकासात ग्राम पंचायत पेक्षा ग्राम परिवार किती महत्वाचा आहे. हे त्यांनी सप्रमाण व्यक्त केले आहे. विनोबांनी मुळ विचार वृत्ती ही ग्राम विकासाठी कटिबद्ध दिसते. यासाठी त्यांनी सुचविलेल्या विविध बाबी आजही मार्गप्रद आहे. गावाच्या विकासात सर्वमान्यांची नेमकी काय भूमिका असावी हे तर विनोबा सांगतात पण त्यासोबत प्रत्यक्ष कार्य स्थापित करण यशस्वी करतात यातच विनोबांची ग्राम अवधारणा किती श्रेष्ठ आहे हे लक्षात येते.

संदर्भ सूची :

१) आचार्य विनोबा भावे, प्रेमपंथ अहिंसेचा ग्रामसेवा मंडळ वर्धा, पाचवी आवृत्ती २०१० पृष्ठ क्रमांक — ३४

२) आचार्य विनोबा भावे, ग्रामदान अ.भा.सर्व सेवा संघ प्रकाशन, पहिली आवृत्ती १९५७ पृष्ठ क्रमांक — १७९

३) विनोबा— एकीने रहा, नेकीने वाग ग्रामसेवा मंडळ वर्धा, पृष्ठ क्रमांक — ०९

४) विनोबा — भूदान गंगा खंड —८ परंधाम विद्यापीठ प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती —१९५८ पृष्ठ क्रमांक —

५) विनोबा — भूदान गंगा तृतीय खंड परंधाम प्रकाशन, पवनार प्रथम आवृत्ती —१९५८ पृष्ठ क्रमांक — १६७

□□□

भारताच्या विकासामध्ये एक अडचण — दारिद्र्याचे कारणे व उपाय — योजना

डॉ. ममता राममिलन साहू

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख सहयोगी प्राध्यापक
स्व.वसंतराव कोल्हटकर कला महाविद्यालय,
रोहणा, ता. आर्वी, जि. वर्धा

प्रस्तावना :

भारतात अनेक सामाजिक व आर्थिक समस्या आहेत. त्यापैकी दारिद्र्याची समस्या अत्यंत समस्या आहे. दारिद्र्य ही अशी संकल्पना आहे की या संकल्पनेचा विचार करतांना आपणास असे दिसून येते की, देशातील समाजाच्या मुलभूत स्वरूपाच्या गरजा पूर्ण होऊ शकत नाही. अशी समाजाचे चित्र डोळ्यासमोर उभे करणारी ती संकल्पना आहे. आजही भारतातील बहुसंख्य लोक दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगत असल्याचे दिसून येते. ही दारिद्र्याची समस्या भयानक स्वरूपाची दिसून येते.

१. “दारिद्र्य म्हणजे अशी अवस्था होय की ज्या समाजाचा एक मोठा भाग की ज्याचा काहीही दोष नाही, जीवनाच्या मूलभूत आवश्यक गरजापासून वंचित राहतो.”

२. “ग्रामीण भागात २४,००० कॅलरीज व शहरी भागातील लोकांना २१,००० कॅलरी मिळवून देणारे आहार मिळत नाही त्यांना दारिद्र्य अवस्थेत आहे असे म्हटले जाते.”

भारताच्या संदर्भात दारिद्र्याची जी संकल्पना विचारात घेतली आहे ती राहणीमानाचा स्तर कसा आहे यावर भर देउन विचारात घेतला आहे. म्हणून किमान गरजा भागविण्याच्या दृष्टीकोनातून ज्या कुटुंबाचे उत्पन्न पुरेसे नाही अशा कुटुंबाचा समावेश दारिद्र्यात होत आहे. मानवाच्या शरीराला आवश्यक असणारी

जिवनसत्त्वे आहारामधून मिळत नाही. शरीराचे रक्षण करण्याऐवढे पुरेसे वस्त्र मिळत नाही. निवाऱ्याची व्यवस्था नाही. शिक्षण हे प्रत्येकाला मिळाले पाहिजे हे घटनेत नमूद आहे तरीही भारतात कोट्यावधी लोक निरक्षर आहेत. पुरेशा आहारा अभावी कुपोषित आहेत. आरोग्य विषयक सोयी अजूनही पुरेशा प्रमाणात न मिळाल्याचे लोक अंधश्रद्धेत गुरफुटले आहेत. म्हणून दारिद्र्याची समस्या ही गंभीर स्वरूपाची आहे.

भारतात या समस्येची तिब्रता फार वाढली आहे. आर्थिक विकासाचा लाभ जोपर्यंत तळागळाच्या लोकापर्यंत झिरपत नाही. राजकारणाची दिलेली वचन पूर्ण केले जात नाही. तोपर्यंत दारिद्र्याचे निर्मूलन होऊ शकत नाही. भारतात नेमून अभ्यास करण्यात येउन या समित्यांचे निष्कर्ष विचारात घेतल्यास आजही २८ टक्के लोक दारीद्र्य रेषेखाली जीवन जगत राहतो. भारतातील दारीद्र्याचे कारण काय आहेत याचा जर शोध घेतला तर पुढील कारणे दिसून येतात.

भारतातील दारीद्र्याची कारणे

१. वेगाने वाढणारी लोकसंख्या :-

भारतात दारीद्र्याचा विचार करताना लोकसंख्या आणि उत्पादन यात अवलंबून आहे. जगाच्या २.५ टक्के भूभाग हा भारताच्या वाट्याला आला आहे. तर जागतिक लोकसंख्येच्या १५ टक्के लोकसंख्या भारतात राहते. आणि सातत्याने ती वाढत आहे. लोकसंख्या वाढीचा वेग २ टक्के असून अन्नधान्य वाढीचा दर या तूलनेत फारसा अधिक नाही. अजूनही भारतातील शेती ही निसर्गावर अवलंबून आहे. आणि या क्षेत्रात अदृश्य स्वरूपाची बेकारी अधिक आहे. मिळालेले उत्पन्न उपभोगावरच अधिक खर्च होतो. त्यामुळे गुंतवणूक कमी आहे.

२. परकिय राजवट :-

भारतात गरीबी निर्मितीस परकिय राजवट करणीभूत आहे. ब्रिटीश सत्तेने भारतीय संपत्तीची लूट केली. शेती आणि उद्गोगांचा विकास केला नाही. प्रामुख्याने बहुसंख्य लोकांचा कुटीर उद्गोग बंद पडला पर्यायाने दारीद्र्याच्या संख्येत वाढ झाली.

३. सामाजिक कारण :-

भारतात अजूनही सामाजिक जबाबदारी पूर्ण करण्यासाठी लोकांचा होणारा खर्च अधिक आहे.

धार्मिक रूढी पूर्ण करण्यासाठी भारतीय लोक अधिकाधिक प्रमाणात खर्च करतात. भारतीय लोकांची प्रवृत्ती भाग्यवादी स्वरूपाची आहे. सांप्रदायिक, धार्मिक, रूढीवादी, जातीवादी यांचे वर्चस्व भारतीय लोकांच्या मनावर आहे. त्यामुळे दारीद्रयातून बाहेर पडण्याची प्रबळ शक्ती यांच्यामध्ये नाही.

४. बेकारी :-

दारीद्रयाला बेकारीही कारणीभूत ठरली आहे. वाढती लोकसंख्या त्या तूलनेत रोजगारांच्या न वाढलेल्या संधी, प्रामुख्याने मनुष्यबळाचा झालेला अपव्यय, उद्योगात अलीकडेचे तंत्रज्ञान, विदेशामध्ये भारतीय कामगारांचे होणारे शोषण इ. कारणामुळे दारीद्रयाची पातळी अजूनही कायम आहे.

५. दोषपूर्ण शिक्षण पध्दती :-

भारतात व्यावसायिक शिक्षणाचा अभाव आहे. तसेच प्रात्यक्षिक शिक्षणाचा अभाव, कारकून निर्माण करणारे शिक्षण आणि शिक्षणाचा बळावलेला दर्जा दुसरीकडे शिक्षणामुळे अंगमेहनतीचे काम न करण्याची सवय यामुळे त्यांच्या उत्पन्नावर झालेला प्रतिकूल परिणाम यातूनही दारीद्रय वाढले आहे.

६. आर्थिक विषमता :-

भारतातील दारीद्रयात कारणीभूत असलेले आर्थिक विषमता हे महत्वाचे कारण आहे. सर्वात अधिक उत्पन्न असलेल्या २० टक्के भारतीय कुटूंबात एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नातील ५३ टक्के वाटा मिळाला तर सर्वात खालच्या स्थरावरील २० टक्के कुटूंबांना ५ टक्के राष्ट्रीय उत्पन्नाचा हिस्सा मिळतो. आणि हे पिढ्यान पिढ्या चालू आहे.

७. शेतीचे मागासलेले स्वरूप :-

भारतातील शेती ही मागासलेली आहे. अजूनही जूनाट पध्दतीचा अवलंब शेतीक्षेत्रात केला जातो आणि भारतातील बहुसंख्य लोकांचा तो प्रमुख व्यवसाय आहे. त्यामुळे दारीद्रयाचे प्रमाण अजूनही कायम आहे.

८. अल्प विकास :-

अल्प विकास दर हे दारीद्रयाचे प्रमुख कारण होय. अल्प विकासांमुळे राष्ट्रीय उत्पन्न मूळत कमी होते. आणि त्यामुळे बहुसंख्य लोकांना आपल्या गरजा पूर्ण करता येत नाही.

दारीद्रय निर्मूलनाकरीता उपाय कारणे :-

१. रोजगाराच्या संधीत वाढ करणे :-

रोजगाराच्या संधी कमी प्रमाणात उपलब्ध असल्यामुळे लोकांचे उत्पन्न फार कमी आहे. आणि त्यामुळे राष्ट्रीय पातळीवर रोजगार निर्मितीच्या कार्यक्रम घेउन देशात उपलब्ध असलेल्या प्रचंड मनुष्यबळाचा उपयोग करून घेतला पाहिजे. विविध विकास कार्यक्रमाच्या अंतर्गत ज्या उद्योगाची रोजगार निर्मितीची क्षमता अधिक आहे अशा उद्योगांच्या विकासावर भर दिला पाहिजे. तसेच लघू व कुटीर उद्योगांच्या विकासाकडे लक्ष दिले पाहिजे. तलाव, विहिरी, रस्ते इ. चा विकास करून रोजगाराच्या संधी वाढविल्या पाहिजेत. यातून एका बाजूला बेकारांना काम मिळून यांचे उत्पन्न वाढेल तर दुसरीकडे देशाच्या राष्ट्रीय संपत्तीत मोलाची भर पडेल.

२. शिक्षण पध्दतीत सुधारणा :-

भारतातील शिक्षण पध्दती ही दोषपूर्ण असून ती सुशिक्षितांची बेकारी निर्माण करण्यास कारणीभूत आहे. त्यामुळे विद्यमान शिक्षण पध्दतीत बदल करून व्यवसायाभिमुख शिक्षण प्रणाली अस्तीत्वात असणे गरजेचे आहे. दुसऱ्या शब्दात असे म्हणता येईल की, शिक्षणाचे व्यावसायिकरण करणे आवश्यक आहे. आणि त्यातून सुशिक्षितांच्या बेकारीवर ता परिणाम कारक उपाय आहे.

३. कार्यक्षमतेत वाढ करणे :-

पोषक आहाराच्या अभावामुळे भारतीय जनतेची कार्यक्षमता कमी आहे. गरिबांना पोषक अन्न मिळत नाही. अशावेळी अन्न, वस्त्र, निवारा तत्वाची उपलब्धता असलेले आहार देशातील लोकांना पोहचविण्याची राष्ट्रीय पातळीवर गरज आहे. त्या करीता धडक कार्यक्रम हाती घेतले पाहिजे.

४. सामाजिक सुधारणा :-

मोफत शिक्षण, आरोग्य सेवा, स्वस्त घरे, आवश्यक वस्तुंचा पुरवटी ही कार्य योग्य वितरण प्रणालीच्या माध्यमातून केली पाहिजे.

५. लोकसंख्येवर नियंत्रण :-

लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण ठेवून राष्ट्रीय उत्पन्नातील असमानता दूर करता येईल, दारीद्रयाचे प्रमाण कमी करण्याकरीता हा कार्यक्रम राबविणे गरजेचे

आहे. लोकसंख्येची वाढ हीच प्रामुख्याने दारीद्र्याचे मुख्य कारण असून त्यावर नियंत्रण करणे गरजेचे आहे.

६. सार्वजनिक आरोग्य आणि स्वच्छता :-

कार्यक्षमता व सदृढता व निरोगीपणावर अवलंबून असते व त्यामुळे शहरात शुध्द पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था, सांडपाण्याची व्यवस्था, आरोग्य सेवा त्यामुळे कार्यक्षमता टिकवून उत्पन्न वाढविता येईल.

७. कृषी उत्पादनेत वाढ :-

कृषी उत्पादकता कमी असणे हे ग्रामीण भागातील दारीद्र्याचे प्रमुख कारण आहे. भारतीय लोकसंख्येचा मोठा भागकृषी क्षेत्रात गुंतला असून त्या क्षेत्रातील उत्पादनाचे प्रमाण अत्यल्प आहे. मजुरांना मिळणारी मजुरी कमी आहे. अशावेळी उत्पादन वाढीच्या दृष्टीने विविध उपाय करणे गरजेचे आहे.

८. लघु व कुटीर उदयोगांचा विकास :-

लघु व कुटीर उदयोगांचा विकास केल्यास रोजगार निर्मिती होउन दारीद्र्यात घट करता येईल. ग्रामीण भागातील अर्धबेकारी व बेकारीच्या प्रमाणात घट करता येईल आणि त्यामुळे लघु व कुटीर उदयोगांचा विकासाला प्राधान्य दिल्या गेले पाहिजे.

वरील सर्व उपाय — योजनाची अमलबजावणी केल्यास भारतातील दारिद्र्याचे प्रमाण कमी होण्यास मदत होईल.

संदर्भग्रंथ :

१. भारतीय अर्थव्यवस्था डॉ. शास्त्री व डॉ. कावडकर
२. भारतीय अर्थव्यवस्था डॉ. झामरे
३. भारतीय अर्थव्यवस्था डॉ. काकडे व कावळे
४. लोकराज्य मार्च २०१७

राष्ट्र विकास व सामाजिक समावेशकते मध्ये राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या सेवा विभागाचे योगदान

प्रा. श्रीपाद नायब

प्राध्यापक

स्वामी विवेकानंद समाजकार्य महाविद्यालय,
महाल, नागपूर

प्रस्तावना :

सेवा हा मानवी स्वभावाचा एक नैसर्गिक गुणधर्म आहे विशेषतः सुरक्षेच्या अथवा विकासाच्या कारणाने एकत्रित राहण्याची गरज ज्यावेळेस मानवाला जाणवू लागली आणि सामुदायिक जिवन पद्धती सुरू झाली. तेव्हा एकत्र राहण्याकरिता काही नियम अटी आधी बनवण्यात आल्या पुढे याच बाबी पद्धती व परंपरांच्या नावाने ओळखल्या जाऊ लागल्या. यातच समुदायात राहत असताना, सहजीवन जगत असताना सर्वांनी एकमेकांची गरज व आवश्यकता ओळखून कुणाच्या कुठल्या गरजा आपण पूर्ण करू शकतो याचा विचार करण्याची आणि त्या अनुषंगाने कार्य करण्याची पद्धती याच ओघात सुरू झाली पुढे यालाच सामुदायिक जीवनाच अभिन्न रूप प्राप्त झाले. मुळात सेवा या शब्दाचा शब्दशः अर्थ बघायचा झाल्यास एखाद्या गरजू, वंचित, दुर्बल, पीडित, शोषित व्यक्तीला अथवा समूह वा समुदायाला एखाद्या सक्षम व ज्ञानी व्यक्तीने निस्वार्थपणे केलेली मदत म्हणजे सेवा.

जगातील सर्वच सभ्यतां मध्ये सेवेला अनन्यसाधारण महत्त्व दिल्या गेलेले आहे किंबहुना संपूर्ण विश्वाच्या कल्याणासाठी निस्वार्थ सेवा हे एक महत्त्वपूर्ण माध्यम मानले गेले आहे. आजही ज्या सभ्यता जिवंत आहे आणि जिथे मानवीय दृष्टिकोनातून जीवन व्यापनाला महत्त्व दिले जाते तिथे गरजूना

आवश्यक त्या सेवा पुरविणाऱ्या यंत्रणा औपचारिक वा अनौपचारिक रीतीने कार्यरत आहेत. असेही म्हणता येईल की सर्व सजीवांच्या कल्याणासाठी, हितासाठी, उत्थानासाठी सेवा ही संकल्पना संजीवनी चे काम करणारी संकल्पना आहे. हिन्दू धर्माच्या धार्मिक ग्रंथांमध्ये देखील मानव सेवेला महत्व दिल्या गेले आहे, स्वामी विवेकानंद यांच्या मते नारसेवा हीच नारायण सेवा मानल्या गेली आहे.

पुढे अशाच प्रकारच्या सेवा पुरविण्याकरिता संघटित रीतीने देखील प्रयत्न होऊ लागले. कुठे धार्मिकतेने प्रेरित होऊन तर कुठे मानवता या दृष्टिकोनातून कधी सामाजिक जबाबदारीचं भान ठेवण्याकरिता तर कधी स्थानीय विकासाकरिता, प्रगतीकरिता अशा वेगवेगळ्या हेतूने वेगवेगळ्या आधारावर निर्माण झालेल्या संघटना अथवा संस्था मानव सेवेच्या रूपाने आपले योगदान देतांना दिसू लागल्या.

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाची स्थापना :

भारत पारतंत्र्यात असताना भारतीय जनसमुदाय मध्ये स्वदेश अथवा स्वराष्ट्र संबंधी आत्मीयतेचा अभाव आणि न्यूनगंड भाव मोठ्या प्रमाणात वाढला होता आणि त्यातून राष्ट्रीय हिताची निरंतर हानी होत चालली होती, अशा परिस्थितीमध्ये कोणीतरी पुढे येऊन जनमानसामध्ये राष्ट्रप्रेमाची भावना निर्माण करण्याची, विकसित करण्याची गरज होती, त्यावेळी डॉक्टर केशव बळीरामपंत हेडगेवार यांनी पुढाकार घेतला आणि चारित्र निर्मितीतून राष्ट्रनिर्मिती या हेतूने १९२५ सली राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाची स्थापना केली.

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या संघ जीवनामध्ये सेवा हा काही नवीन विषय नाही गेल्या नव्वद पंच्याणव वर्षांच्या कालावधीत हजारो स्वयंसेवकांनी वेळोवेळी नैसर्गिक आपत्ती, मानवजन्य आपत्ती यासारख्या परिस्थितीमध्ये समाजाला आपल्या सेवा दिलेल्या आहेत आणि संघाने आपल्या सेवा भावाचा परिचय करून दिला आहे. खरेतर संघाची स्थापना होण्यापूर्वी जेव्हा बंगालमध्ये दामोदर नदीला पूर आला होता तेव्हा गंगासागर क्षेत्रामधील पूर पीडितांसाठी डॉक्टर हेडगेवार स्वतः सेवा देण्यास गेले होते. यासंबंधीचा उल्लेख त्यावेळचे त्यांचे सहयोगी श्री वेंकटरमण यांनी आपल्या

लिखाणात केला आहे. संघ स्थापनेच्या अगदी सुरुवातीच्या कालावधीत १९२६ सली नागपूर जवळील रामटेक या गावातील श्रीराम मंदिरात एक मेंढा भरत असतो, त्यावेळी संघाच्या स्वयंसेवकांनी सदर ठिकाणी येणाऱ्या हजारो भाविकांना विविध प्रकारे आपल्या सेवा दिल्या होत्या. एकंदरीत सेवा हा राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचा आणि त्यातील स्वयंसेवकांचा सहज भाव आहे. स्वयंसेवक अगदी स्वाभाविकतेने सेवा कार्य कारित असतो. आपापल्या क्षेत्रातील वंचित, पीडित बंधूसाठी सामाजिक विकास आणि सामाजिक समरसता निर्माण करण्याच्या हेतूने सेवाकार्याचं जाळं निर्माण करण्यासाठी डॉक्टर हेडगेवार जन्मशताब्दी निमित्त १९८८-८९ मध्ये अधिकृतरीत्या संघामध्ये सेवा विभाग सुरू झाला. संघाच्या संविधानामध्ये देखील सेवा या विषयाचा उल्लेख केलेला आहे. संघाचे प्रथम अखिल भारतीय सेवा विभाग प्रमुख मा. यादवराव जोशी आणि त्यानंतर इतर वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या मार्गदर्शनात लाखो स्वयंसेवक सतत संघ परिवारातील विविध संघटनांच्या माध्यमातून आपल्या सेवांचे योगदान आपल्या क्षेत्रातील गाव आणि वस्त्यांमध्ये देत आहेत सोबतच नवनवीन गाव आणि वस्त्या सेवा विभाग सोबत जोडल्या जात आहे.

संघाच्या स्थापनेनंतर देशात आलेले चक्रीवादळ, (विशेषतः आंध्र, ओरिसा या राज्यातील), त्सुनामी ज्यामुळे केरळ, तामिळनाडू, आंध्र प्रदेश प्रभावित झाले होते, वेळोवेळी येणारी पुराची परिस्थिती, भूकंप ज्यात उत्तराखंड महाराष्ट्र गुजरात इत्यादी राज्य प्रभावित झाले होते, यासारख्या नैसर्गिक आपत्ती यांच्या वेळेस, शिवाय देशाचे विभाजन झाले त्यावेळी, भारतावर चीन आणि पाकिस्तानी आक्रमण केलं त्यावेळी, हरियाणा येथील चरखी दादरी विमान दुर्घटना झाली त्यावेळी, राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या स्वयंसेवकांनी पिडीत लोकांच्या मदतीमध्ये कुठलीही कसर ठेवली नाही. हे सर्व बघून एक सर्वोदयी नेता म्हणतात की "RSS means ready to selfless services"-एकूणच काय तर सेवा हा संघामध्ये संस्काराचा एक विषय आहे. विभिन्न परिस्थितीमध्ये विभिन्न आपदांमध्ये, राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या सेवा कार्याच योगदान निरंतरपणे चालू आहे. जवळपास दीड लाखाहून अधिक सेवा कार्य आणि

प्रकल्प संघाच्या माध्यमातून निरंतरपणे सुरू आहेत. यासंदर्भात गुरुजी गोळवलकर म्हणतात की सेव हे प्रेमाचे आणि देशभक्तीचे प्रगट रूप आहे. १३ डिसेंबर १९६९ मध्ये कर्नाटकातील उडुपी येथे विश्व हिंदू परिषदेचं संमेलन संपन्न झालं होतं त्यात सामाजिक एकात्मता, समारसता, एकता या पृष्ठभूमीवर चर्चा झाली अस्पृश्यता निवारणाचा प्रस्ताव सर्वसंमतीने पारित झाला आणि त्यावेळी गुरुजी गोळवलकर यांनी संमेलनाचे व्यवस्था प्रमुख (पूर्व अखिल भारतीय सेवा प्रमुख) श्री सूर्यनारायण रावजी यांना एक पत्र लिहिलं त्यात त्यांनी अतिशय सकारात्मकतेने एक संदेश दिला ते म्हणतात “आमची इच्छा आहे कि हृदय परिवर्तन व्हायला हवे, धार्मिक, भावनात्मक परिवर्तन व्हायला हवे, केवळ आर्थिक राजनीतिक समता पर्याप्त नाही. आम्हाला एकात्मतेचा साक्षात्कार हवा आहे. कठोर प्रहार करून आम्हाला कालबाह्य रूढी आणि परंपरांना बाहेर काढावे लागेल. या संमेलनातून प्राप्त झालेले प्रबोधन देशाच्या कानाकोपऱ्यापर्यंत पोहचवणे आवश्यक आहे. त्वरित सफलता मिळेल अशी अपेक्षा करणे चुकीचे आहे. चमत्कार होणे शक्य नाही, असीम क्षमतांचा पूर्णपणे वापर करून कर्कश्य वास्तविकतेला समजून कर्म केल्यास आपण नक्कीच सफल होवू”. ते पुढे लिहितात की “समस्यां करता इतरांना दोषी ठरवणे चुकीचे आहे, राजनीतिक विकृतीला दोष देणे देखील चुकीचे आहे, कुठल्या इतर धर्मांना दोष देणे देखील चुकीचे आहे. संघ स्वयंसेवकाला या सर्व मनोवृत्ति पासून मुक्त राहायला हवे दुःख दैन्य जिथे कुठे असेल तिथे पोहोचून काम करायला हवे. सेवा करत असताना माणसामाणसांमध्ये भेदभाव व्हायला नको पंथ, संप्रदाय, जात या र्साया बाबी दुरावा निर्माण करणाऱ्या आहेत. आपल्याला मानव सेवेतून ईश्वरसेवा करायची आहे. तेव्हा समर्पण भावनेने काम करणे आवश्यक आहे.

“परम वैभवं नेतु मेतत स्वराष्ट्रम्” यात परम वैभव भौतिक वैभवाला अनुसरून कदापिही नाही, ज्या प्रकारचं वैभवशाली राष्ट्र राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाला अपेक्षित आहे ते साध्य करण्याकरता भौतिक विकासाला लक्ष करून चालणार नाही, ते पुरणार देखील नाही तर समाजाची, समुदायाची, समूहाची आणि प्रत्येक व्यक्तीची

चारित्र्य निर्मिती होणे हे खरे संपन्नतेचे लक्षण आहे. याकरिता स्वयंसेवकांनी स्वतःमध्ये सेवाभाव विकसित करावा अशी प्रेरणा निरंतरपणे संघस्वयंसेवक आनंद मिळत असते.

सेवा प्रकल्पांबाबत राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाची दृष्टी
राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघातील “स्वयंसेवक” या शब्दामध्येच सेवा हा शब्द दडलेला आहे. अर्थात स्वयंसेवक सेवेला संदर्भित करतो, राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या दृष्टिकोनातून एखाद्या कुटुंबातील आई ज्याप्रमाणे कुटुंबाची निस्वार्थ बुद्धीने सेवा करते, कर्तव्य भावाने सेवा करते, त्याच प्रमाणे स्वयंसेवकांनी समाजाची, दुर्बल, पीडित, शोषित, वंचितांची उन्नती, विकास व प्रगती साधण्याकरता परिवर्तन घडवून आणण्याकरता सेवा करणे अपेक्षित आहे. सेवा हा मनुष्याचा स्वभाव आहे, स्वधर्म आहे.

संघाच्या संविधानामध्ये सेवा :

संघाच्या संविधानामध्ये सेवा हा विषय अधिकरण ८ मध्ये विषद केल्या गेलेला आहे. त्यात जनसामान्यांच्या कल्याणासाठी विविध कार्यक्रमांचे आयोजन करणे आणि चिकित्सा सुविधा, साक्षरता प्रसार, समाजातील निर्धन घटकांना त्यांचा जीवनस्तर सुधारण्याकरता मदत, प्राकृतिक आपदा आणि दुर्घटनेच्या वेळी सहाय्यता, अध्ययन केंद्राची स्थापना, शैक्षणिक चित्रांचे प्रदर्शन यासारख्या जनकल्याणाच्या योजना चालवणे, अनुशासन बद्ध आणि सूत्रबद्ध समाज जीवनाच्या विकासासाठी क्रीडा तसेच व्यायाम यासारख्या शारीरिक आणि मानसिक क्षमतांच्या विकासाकरिता कार्य करणे, सांस्कृतिक महत्व असणाऱ्या उत्सवांचे आयोजन करणे, ज्या द्वारा समाजामध्ये सांस्कृतिक मूल्य, चारित्र्य, सेवा भाव आणि त्याग यासारख्या संस्काराचे बीजारोपण होऊन लोक समाजसेवेला आपले जीवन समर्पित करण्याकरता प्रेरित होतील असे सर्व कार्य करणे व त्या करिता स्वयंसेवकांचे प्रशिक्षण वर्ग वेळोवेळी आयोजित करणे.

रा.स्व.सं.च्या सेवा विभागाची उद्दिष्टे :

१) कर्तव्य भावाने, निस्वार्थ भावाने, निष्काम भावाने आणि आपलेपणाने, पूजा भावाने समाज जागृतीचे कार्य करणे.

२) समाजात कुणीही दुर्बल, पीडित, वंचित, शोषित असू नये अशी समाजाची स्थिती निर्माण करण्याकरिता कार्य करणे. सेवा कार्याच्या माध्यमातून हिंदू समाजाला आत्मनिर्भर, स्वाभिमानी, आत्मविश्वासाने परिपूर्ण, कुप्रथा पासून मुक्त आणि निर्दोष बनविणे आणि राष्ट्राच्या उन्नती मध्ये त्यांचा सहभाग वाढवणे, अर्थात देश आम्हाला खूप काही देतो तेव्हा आम्ही पण देशाला काहीतरी द्यायला हवे ही भावना विकसित करणे.

३) समाजात सेवा देणारे आणि सेवा घेणारे हे दोन वर्ग निर्माण होऊ नये याची काळजी घेणे.

४) सेवा कार्यात सहभागी प्रत्येक व्यक्ती मध्ये चारित्र्य निर्माण आणि देशभक्तीची, राष्ट्रप्रेमाची भावना निर्माण करणे .

५) संपन्न आणि सुशिक्षित समाजाचा अहंभाव आणि मागास व निर्धन समाजाचा न्यूनत्व भाव, हे दोन्ही दूर करणे.

६) सेवा कार्याच्या माध्यमातून समाजात जनजागृती तथा सामाजिक कार्यकर्ते निर्माण करणे आणि त्यांच्या माध्यमातून सामाजिक परिवर्तन घडवून आणणे.

७) सेवा कार्या करिता कार्यकर्ते निर्माण करणे यात

अ) सेवित — सेवा प्राप्त करणारा

ब) सेवक — सेवा देणारा

क) सेव्यजन — सेवितांचे कुटुंबीय अथवा त्यांच्या वस्तीत राहणारे इतर लोक

ड) सेवा सहयोगी — सेवा कार्यात सहयोग देणारे लोक

या सर्वांना प्रशिक्षण देऊन कार्यकर्ता बनविणे अर्थात सेविता पासून सेवक तयार करणे

८) सेवा ही एक साधना आहे, सेवा कार्याच्या माध्यमातून समाज परिवर्तन करून विकासाचे लक्ष्य गाठणे.

सेवा विभागाच्या कार्याचे विविध आयाम

सेवा विभागाची उद्दिष्टे व लक्ष गृहीत धरून तसेच समाजाच्या गरजा आणि आवश्यकता लक्षात घेऊन सेवा विभागाने सामाजिक परिवर्तनाचे पाच आयाम निर्धारित केले आहेत ते खालील प्रमाणे

सामाजिक परिवर्तनाचे आयाम

१) सामाजिक शिक्षा — केवळ विद्यालय

आणि महाविद्यालय अर्थात अकॅडमिक शिक्षण म्हणजे शिक्षण नाही तर आपली शिक्षण पद्धती धर्मावर आधारित असली पाहिजे, ती मुक्त दायनी असावी 'सा विद्या या विमुक्तये' शिक्षित म्हणजे साक्षर अथवा सुशिक्षित होऊन सुसंस्कृत होणे देखील अपेक्षित आहे. सेवा विभागातील शिक्षण या विषयावर चालणारे सेवाकार्य सेवितांना सुसंस्कारीत बनविते. चरित्र निर्माण, स्वधर्म आणि स्वसंस्कृती अभिमान, जीवन मूल्य आणि आदर्शाची प्रतिष्ठापना सामाजिक भाव, समर्पण भावाची निर्मिती इ भाव जागृत केल्या जातात.

२) सामाजिक स्वास्थ्य — स्वस्थ व्यक्ती, स्वस्थ परिवार, स्वस्थ वस्ती अथवा गाव आणि स्वस्थ राष्ट्र बनावे अशी जीवनपद्धती निर्माण करण्याचा प्रयत्न करणे. औषध घेऊन स्वस्त राहणे हे एक अपूर्ण चिंतन आहे, तर बिमारीचे कारण समूळ नष्ट करणे ही योग्य पद्धती आहे त्याकरिता खालील कार्य निर्धारित करण्यात आली आहेत

'वस्ती अथवा गाव स्वच्छ राखण्याकरिता स्वच्छता अभियान, समाज प्रबोधन आणि जनजागरण करणे.

'आरोग्या संबंधी चेतना जागृत करणे, बालक आणि युवकांमध्ये विभिन्न कार्यक्रमांचे, खेळ, व्यायाम आणि स्पर्धांचे आयोजन करून शरीर स्वस्थ आणि तंदुरुस्त ठेवण्याकरता त्यांना प्रेरित करणे, तशी जनजागृती करणे.

'गावातील आरोग्यविषयक समस्यांचे निदान आणि उपचार गावपातळीवरच उपलब्ध असतात, त्या दृष्टिकोनातून आजीबाईंचा बटवा यासारख्या घरगुती उपचार व प्रथमोचार या बद्दल प्रशिक्षण देणे.

'मन स्वस्थ तर शरीर स्वस्थ या हेतूने मनस्वास्थ्य जोपासण्या करितात विविध उपक्रमांचे आयोजन करणे.

३) सामाजिक सम्पन्नता — स्वाभिमानी, आत्मनिर्भर, आत्मसन्मान, युक्त आत्मविश्वास युक्त आणि स्वावलंबी व परिश्रमी समाज निर्माण करणे. कुठल्याही व्यक्ती अथवा परिवाराने दारिद्र्याचे जीवन जगू नये तसेच कुणीही अति विलासीतेचे देखील जीवन जगू नये.

'तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा:' अर्थात त्यागाच्या भावाने

उपभोग करावा आणि स्वतःलाच दारिद्र्यातून मुक्ती मिळवावी. जीवनात जितके प्राप्त केले आहे त्यापेक्षा अधिक दिले पाहिजे. याकरता आपल्या उत्पन्नाचे तिन हिस्से करावे, एक स्वतःसाठी राखावा, दुसरा परिवारा करीता खर्च करावा आणि तिसरा समाजाकरीता खर्च करावा, ही शिक्षा देणे आणि विविध सेवा कार्यां द्वारा आर्थिक दृष्ट्या मागास लोकांसाठी स्वावलंबनाचे कार्यक्रम चालविणे, जसे स्वयंरोजगार प्रशिक्षण, शिलाई प्रशिक्षण, शिवणकाम, संगणक प्रशिक्षण स्वयंसहाय्यता समूह गो आधारित कृषी उद्योग, कुटिरेद्योग इत्यादींचे प्रशिक्षण. लक्ष—क्षुधा मुक्त आणि स्वाभिमान युक्त ग्राम आणि वस्ती.

४) सामाजिक सुरक्षा —

अ) स्वतःच्या सुरक्षितते करिता शासन आणि पोलिसांवर निर्भर राहणे सुरक्षित समाजाचे लक्षण नाही. समाजात स्व सुरक्षेचा भाव वाढण्यास हवा यादृष्टीने जनजागरण आणि प्रशिक्षण कार्यक्रम राबविणे.

ब) गावांमध्ये व्यायामशाळा पाठशाळा इत्यादी चालविणे युवकांना संघटित करून सुरक्षे संदर्भात प्रशिक्षण देणे.

क) आपल्या गावातील अथवा वस्तीतील महिलांची सुरक्षा हे आपले दायित्व आहे हा भाव पुरुषांमध्ये जागृत करणे.

ड) व्यसनमुक्त गाव, वस्ती. सुरक्षित गाव, वस्ती यासंदर्भात व्यसनमुक्ती आणि सुरक्षितते करिता प्रयत्न करणे.

ई) संघर्ष मुक्त गाव अथवा वस्ती — वस्तीतील आणि गावातील भांडण, वाद—विवाद हे स्थानिक पातळीवरच सोडविण्यासाठी लोकांना प्रेरित करणे जेणेकरून ते प्रकरण न्यायालयात न जाता गावातच सूटेल आणि गावातील सलोखा वाढेल उदाहरणार्थ चित्रकूट प्रकल्प.

फ) मतांतर मुक्त गाव आणि वस्ती — या अंतर्गत समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या धर्माप्रती श्रद्धा आणि जागृत राहण्याकरता प्रेरित करणे व मतांतर करण्याचे प्रयत्न रोखणे शिवाय मतांतरित झालेल्या परिवारांची घरापसी करणे.

ग) शिक्षण संस्कार आणि रोजगार इत्यादी द्वारा युवकांना अपराध पासून पासून वाचवणे.

५) सामाजिक समरसता — याचा मुख्य

हेतू केवळ अस्पृश्यता निवारण नाही तर संपूर्ण समाजात एकरसता तथा समरसता हे भाव स्थायी रूपाने विकसित करणे. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या सेवा कार्य आणि उपक्रमाद्वारे तथाकथित सवर्ण समाजातील लोकांच्या मनातील संकुचित भाव समाप्त करणे आणि तथाकथित अस्पृश्य वर्गातील बंधू—भगिनींना सामाजिक सन्मान मिळवून देणे. गाव आणि वस्तीमध्ये सहभोजन, विविध उत्सव आणि धार्मिक कार्यक्रमांचे आयोजन करून सामाजिक परिवर्तन घडवून आणणे एकंदरीत सुशिक्षित स्वस्थ सुसंपन्न सुरक्षित आणि समरसता युक्त समाज निर्माण करणे हे सेवा विभागाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

सेवा उपक्रम सेवाकार्य सेवा प्रकल्प :

१) सेवा उपक्रम :— वर्षभरात कधीकधी, नैमित्तिक स्वरूपात चालविले जाणारे कार्य उदाहरणार्थ रक्तदान शिबीर, नेत्रदान जनजागरण, वृक्षारोपण, आवश्यक वस्तूंचे दान इत्यादी संघ शाखेच्या माध्यमातून अथवा उपक्रमशील शाखांच्या माध्यमातून हे उपक्रम राबविले जातात .

२) सेवाकार्य :— यात दैनंदिन स्वरूपात चालणारे छोटे—छोटे कार्य, साप्ताहिक कार्य, बालवाडी, बाल संस्कार केंद्र, पाठ दान केंद्र, झोला पुस्तकालय इत्यादी यात संस्कार केंद्र दररोज चालवले जातात आणि बाल गोकुलम साप्ताहिक स्वरूपात चालविल्या जातात.

३) सेवा प्रकल्प :— या अंतर्गत कमी अथवा जास्त बजेट वाले कार्यक्रम राबविले जातात. एखाद्या ठिकाणी अथवा इमारतीमध्ये चालवल्या जाणारे कार्यक्रम यात सहभागी आहेत जसे विद्यालय, झान्नावास, रुग्णालय, रक्तपेढी इत्यादी.

सेवा वस्ती ची अवधारणा :

शहरी क्षेत्रामध्ये सामान्य सुविधांपासून वंचित आणि विविध कारणांनी उपेक्षित वस्त्या म्हणजे सेवा वस्ती सेवा वस्ती हा शब्द कुठल्याही जाती विशेषाशी जोडलेला नाही. तो जनसंख्या निरपेक्ष शब्द आहे भौगोलिक सलग्नता त्याची विशेषता आहे. खरेतर सेवा वस्ती हा शब्द संघामध्ये केवळ समजून घेण्याच्या दृष्टीने वापरला जातो. वस्तीत गेल्यानंतर या शब्दाचा प्रयोग केल्या जात नाही. तिथे त्या वस्तीचे नाव जे असेल ते घेतल्या जाते, उदाहरणार्थ डॉक्टर आंबेडकर

नगर, वाल्मिकी नगर इत्यादी सेवा वस्ती ही संकल्पना केवळ शहरी क्षेत्रात करता आहे ग्रामीण भागात संपूर्ण गाव सेवाक्षेत्र मानल्या जाते. याचा मुख्य उद्देश आहे संस्कारांपासून वंचित परिवारांना, वसाहतींना संस्कार योग्य वस्ती मानून संस्कार कार्य करणे.

सेवा विभागाचे कार्य :

संघ स्वयंसेवकांमध्ये सेवाभाव जागृत करणे आणि त्यांना सेवा कार्याकरिता प्रेरित करणे आवश्यक ते प्रशिक्षण देऊन सेवाकार्यांशी जोडणे स्वयंसेवकांमध्ये सेवाभाव जागृत करण्याकरिता सेवा गीत, सुभाषित, अमृत वचन इत्यादींचे पठण. सेवा कथा, सेवाकार्य अथवा प्रकल्पाची माहिती, सेवा अनुभव कथन, सेवा कार्यात समर्पित महापुरुषांच्या जिवणीचे कथन, सेवा विषयावर चर्चा या सर्व कार्यक्रमाचे आयोजन जिल्हा विभाग प्रांत इत्यादी स्तरांवर केल्या जातं आणि त्यासंदर्भातली माहिती शाखा पुस्तिकेमध्ये दिली जाते. याशिवाय श्रमसाधना या अंतर्गत शाखेच्या क्षेत्रांमधील मंदिर अथवा सार्वजनिक ठिकाणी स्वच्छता, वृक्षारोपण, संवर्धन, प्रशिक्षण कार्यक्रम, समुपदेशन यासारखे कार्यक्रम राबविले इतर वेळी तीन महत्त्वपूर्ण स्वरूपाचे कार्यक्रम आयोजित केल्या जातात. त्यात.

१. श्रवणः— ज्यात शाखा, मंडल अथवा नगर स्तरावर सहपरिवार मिलन कार्यक्रम आयोजित केल्या जातात आणि सेवा या विषयावर बौद्धिक वर्ग आयोजित केले जातात

२. दर्शनः— या अंतर्गत कार्यदर्शन, चित्रदर्शन, समस्या दर्शन इत्यादी कार्यक्रम राबविल्या जातात.

३. कृतीः— या अंतर्गत प्रत्यक्ष कृती करणारे कार्यक्रम उदाहरणार्थ पाठ दान केंद्र, अभ्यासिका, झोला पुस्तकालय, प्रथमोपचार प्रशिक्षण, आपदा प्रबंधन प्रशिक्षण, ग्रामीण आणि वनवासी क्षेत्रातील विविध समस्यांचे संदर्भात सर्वेक्षण आणि उपाय योजना करिता कार्य, त्या संदर्भातील प्रशिक्षण विविध स्तरावर आयोजित केल्या जातात.

सेवाप्रमुखांचे दायित्व

१) सेवाकार्यात जास्तीत जास्त स्वयंसेवकांनी सहभागी व्हावे याकरिता सेवा प्रमुखांवर विशेष दायित्व सोपविण्यात आले आहे त्या अंतर्गत नंबर एक सेवा

प्रमुखांनी स्वतःच्या अनुभवाने आणि दृष्टीने सेवाकार्य आणि त्यातील आपल्या भूमिका निर्धारित कराव्यात.

२) स्वतःचे घर सेवा केंद्र बनले पाहिजे आणि स्वतःचा परिवार विशेषतः मातृशक्ती या कामांमध्ये सक्रिय राहिली पाहिजे याकरिता प्रयत्न करणे.

३) सेवा प्रमुख ज्या शाखेचे स्वयंसेवक आहे, त्या शाखेद्वारा सेवा वस्ती मध्ये सेवाकार्य चालविल्या जायला पाहिजे आणि त्याकरिता एक सेवा कार्यकर्ता नियुक्त करायला पाहिजे.

४) याच पद्धतीने आपल्या क्षेत्रामध्ये सेवा कार्यकर्त्यांची चमू बनवावी.

५) सेवाकार्यात वृद्धी आणि गुणवत्ता मिळण्याकरिता निरंतर प्रशिक्षण कार्य चालवावे.

सेवाकार्यातील निधी संग्रह :

विविध सेवाकार्य राबविण्याकरिता सरकारच्या माध्यमातून कुठलाही निधी घेतल्या जात नाही मात्र व्यवस्था इमारत ढाच्या, यासारख्या कामांकरिता एक वार; वन टाईमद्वारे सरकारी अर्थसहाय्य घेण्यास हरकत नाही असे नमूद केले गेले आहे पुढे शासन सहयोग बंद झाल्यावरही आपले कार्य बंद होणार नाही अशा क्षमता निर्माण करण्यावर भर दिला दिला आहे. समाजातील पारिवारिक न्यास संस्थान उद्योग समूह यांच्याकडून अर्थसहाय्य प्राप्त केल्या जातो सेवा संस्थांचे अंकेक्षण दर तीन महिन्यांनी केले जाते धनसंग्रह करिता निश्चित नियमांचे पालन करण्यावर भर दिला जातो अनावश्यक संपत्ती ज्याने पुढे वाद निर्माण होईल त्यासंदर्भात फार महत्त्व दिले जात नाही. एकंदरीत पैशाचा अभाव आणि प्रभाव या दोन्हीचा पुरेपूर विचार आर्थिक नीती मध्ये केल्या गेला आहे.

भारतातील एकूण सेवा कार्य :

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या क्षेत्र रचनेमध्ये भारताला एकूण अकरा क्षेत्रांमध्ये विभागण्यात आले आहे या अकराही क्षेत्रांमध्ये विविध प्रांत आहेत आणि या प्रांतांमध्ये शिक्षण, आरोग्य, सामाजिक आणि स्वावलंबन अशा विविध स्वरूपाचे सेवाकार्य चालविल्या जातात. भारतात एकूण १,३०,०३२ सेवाकार्य चालविल्या जातात. त्यात शिक्षणावर आधारित ९३,३३४ सेवाकार्य चालविल्या जातात. आरोग्यावर १२,९७८ सेवा कार्य

चालविल्या जातात. सामाजिक कार्य अंतर्गत १५,५२२ सेवाकार्य चालविल्या जातात आणि स्वावलंबना करिता ८,१९८ सेवाकार्य चालविल्या जातात.

पश्चिम क्षेत्र :

या अंतर्गत कोकण, पश्चिम महाराष्ट्र, देवगिरी, गुजरात आणि विदर्भ हे पाच प्रांत येतात आणि यात एकूण शिक्षण क्षेत्राचे ५,७९१, आरोग्यविषयक ३,५६२, सामाजिक कार्यांचे १,६१३ आणि स्वावलंबन संदर्भातले ७१४ असे एकूण ११,६८० सेवा कार्य चालविल्या जातात.

विदर्भ :

विदर्भात एकूण १६०० सेवाकार्य चालविले जातात. त्या अंतर्गत शिक्षणावर आधारित सेवाकार्यांची संख्या ११८४ आहे. आरोग्य या विषयावर ३२७ सेवाकार्य चालतात. सामाजिक कार्यात ५८ सेवा कार्य काम करत आहेत आणि ३१ सेवाकार्य स्वावलंबना काम करित आहे.

सारांश :

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ हे एक खूप मोठे संघटन आहे आणि चारित्र्य निर्मितीतून राष्ट्रनिर्मिती या ध्येयाने प्रेरित संघ कार्यामध्ये लाखो स्वयंसेवक निस्वार्थ बुद्धीने काम करत आहेत. एकंदरीतच राष्ट्रनिर्मिती हे राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे महत्त्वाचे ध्येय आहे मात्र राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाबाबत जनमानसामध्ये एक अत्यंत संकुचित विचारधारा प्रचारित आहे. मुळात राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ एक राष्ट्रप्रेमी संघटन असूनही ते जातीवादी अथवा धर्मवादी संघटना असल्याचा गैरसमज जनमानसामध्ये आहे आणि त्यामुळे खूप सारे लोक रा स्व संघ पासून अंतर ठेवून राहतात, त्यात समाविष्ट होत नाही संघ शाखा हे एकमेव संघाचे कार्य आहे हादेखील एक खूप मोठा गैरसमज आहे आजच नाही तर वेळोवेळी जेव्हा जेव्हा देशाला युवाशक्तीच्या मदतीची गरज भासली त्यावेळेस राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाने नेहमीच पुढाकार घेतला आहे एवढेच नव्हे तर राष्ट्र निर्मिती करिता संपूर्ण राष्ट्राची पुनर्बांधणी होणे आवश्यक आहे उत्थान होणे आवश्यक आहे आणि म्हणूनच समाजातील सर्वच घटकांना समान पातळीवर विकसित करून राष्ट्र निर्मितीमध्ये त्यांचे योगदान मिळवावे या हेतूने संघ द्वारा विविध सेवा कार्य राबविल्या जातात. सर्वसमावेशक

विकासाचे प्रारूप आपल्या देशात आता आता वापरले जात असले तरी राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ द्वारा सर्वसमावेशकतेचा प्रयोग अगदी प्रारंभापासून केला जातो आहे. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे लाखाच्यावर सेवा कार्य आज देशात चालू आहे मात्र प्रसिद्धीपासून दूर असल्यामुळे राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ द्वारा जे सेवाकार्य चालविल्या जातात त्याची माहिती खूप सान्या लोकांपर्यंत पोहोचत नाही किंबहुना बहुतांश ठिकाणी राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ स्वतः नावाने पुढाकार घेत नाही तर इतर संघटनेच्या माध्यमातून सेवा कार्य राबवते जनमानसामध्ये या सेवा कार्याची पर्याप्त माहिती पोहोचणे गरजेचे आहे. जे सेवा कार्य अप्रत्यक्षपणे संघाद्वारे चालविले जाते त्यातून राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे मूलभूत उद्दिष्ट साध्य होतात का? ते होत आहे का? हेदेखील बघणे गरजेचे आहे. दुसरे म्हणजे ज्या निस्वार्थ बुद्धीने राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे कार्यकर्ते सेवाकार्य चालवितात त्यांना कुठल्या बाबी प्रेरित करतात? हे देखील तपासण्याची गरज आहे. कारण आज समाजामध्ये बहुतांश लोक अथवा संस्था थोडीशी देखील मदत करत असतील तर त्यात स्वतःचा फायदा बघतात, प्रसिद्धी बघतात अशा परिस्थितीमध्ये अशा कुठल्या प्रेरणा आहेत की ज्यामुळे राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे कार्यकर्ते निस्वार्थ भावाने प्रसिद्धी पराणमुख होऊन सेवा कार्यात सहभागी होतात. एवढेच नाही तर आपले घर देखील ते एक सेवा केंद्र म्हणून उभे करतात. त्यांच्या या कार्या मागील प्रेरणांचा शोध घेणे संशोधनकर्त्याला आवश्यक वाटते. एकंदरीत राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या कार्याचा थोडक्यात आढावा घेऊन त्यांची उद्दिष्टे, त्यांच्या कार्यातून साध्य होतात होत आहेत का? हे बघून राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या स्वयंसेवकांच्या प्रेरणांचा शोध घेणे हे संशोधनकर्त्याला आवश्यक वाटते संशोधन कर्तव्याच्या माहितीप्रमाणे अशाप्रकारच्या विषयावर फारशी संशोधन झालेली नाहीत आणि म्हणून संशोधनकर्त्यांनी ह्या विषयाची निवड केली. १९२५ साली स्थापना झालेल्या राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचा आज ९५ वर्षांपेक्षा जास्त कालावधी लोटूनही हे संघटन राष्ट्रीय पातळीवर दिवसेंदिवस प्रगतिशीलतेच्या दिशेने वाटचाल करित आहे. एक स्वैच्छिक पातळीवर

काम करणारे संघटन जेव्हा निरंतरपणे प्रगती करत समाजामध्ये इतक्या कालावधीपर्यंत काम करत असताना दिसतं तेव्हा निश्चितच त्या संघटनात काही महत्त्वाच्या तत्वांचा अंमल होत आहे ज्या तत्वांना व्यवसायिक समाजकार्यात काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांनी देखील समजून घेणे आवश्यक आहे. स्वैच्छिक पातळीवर कार्यकर्ते ज्या त्यागाच्या भावनेने कार्य करतात ती भावना समजून घेणे आवश्यक आहे. इथे व्यावसायिक समाजकार्य हे स्वैच्छिक समाजकार्याच्या तुलनेत मागे आहे अशी कुठलीही तुलना करण्याचा हेतु संशोधनकर्त्यांचा नाही आहे. मात्र स्वैच्छिक कार्यातील त्या महत्त्वपूर्ण बाबी ज्यामुळे एखादे संघटन चिरकाळ टिकून राहते, प्रगती करते, बदल घडवून आणते, त्या शिकून घेण्यात काहीच हरकत नाही, असे संशोधनकर्त्याला वाटते म्हणूनच संशोधनकर्त्याने राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या कार्यपद्धतीचा अभ्यास करून त्याच्या कार्याच्या प्रभावाचे अध्ययन करायचे ठरविले.

संदर्भ ग्रंथसूची :

१. अरुण आनंद, जानिये संघ को, प्रभात प्रकाशन, २०१७
२. बोधनकर सुधीर, सामाजिक संशोधन पद्धती, श्री साईनाथ प्रकाशन, १९९९
३. गोळवलकर गुरूजी, विचार नवनीत, ज्ञानगंगा प्रकाशन, जानेवारी, २०१८
४. मोहन भागवत यशस्वी भारत के दिशा सूत्र, प्रकाशक : प्रभात प्रकाशन, जानेवारी २०२०
५. नाना देशमुख, राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ, प्रभात प्रकाशन, जानेवारी २०११
६. पुण्य प्रसून वाजपेयी, आर एस एस, संघ का सफर : १०० वर्ष, प्रकाशक : बुक्स, प्रथम आवृत्ती, सप्टेंबर २०२०
७. कृती रूप संघ दर्शन पुस्तक मला पुष्प ३, 'सेवा भाव', श्री भारती प्रकाशन, नागपूर, २०१८
८. रतन शारदा, संघ और स्वराज, प्रभात प्रकाशन मार्च २०१९.
९. सेवा दिशा, २०१९, राष्ट्रीय सेवा भारती, प्रकाशक, राष्ट्रीय सेवा भारती
१०. 'सेतुबंधन' प्रकाशक, विदर्भ वैभव

पर्यावरण आरोग्य आणि सुरक्षा

Prof. Pradnya shaligram Wanmali
Fule & Ambedkar college of social work,
Gadchiroli

प्रस्तावना :

आपली पृथ्वी ही निसर्गाकडून मिळालेला एक अमूल्य ठेवा आहे. मानव जातीच्या विकासासाठी निसर्गाचे जतन व संवर्धन करणे ही आपल्या प्रगतीची गुरुकिल्ली आहे निसर्गाचे रक्षण करणे हे आपल्या सर्वांचे कर्तव्य आहे सभोवतालच्या परिसराचा नैसर्गिक जडणघडणीच्या दृष्टिकोनातून मूलभूत पणे विचार केला तर आपल्याला असे आढळून येते की, आपल्या सभोवतालचा परिसर फार प्राचीन काळी मुळात जंगले नद्या डोंगर वाळवंट अशा नैसर्गिक भू भागापैकी एक किंवा सर्व घटकांच्या एकत्रिकरणातून निर्माण होणारा प्रदेश आहे आज आपण सर्वजण अशा मूळच्या संपन्न परंतु मानवाच्या हस्तक्षेपामुळे आज खेडी शहरे किंवा महानगरपालिका मध्ये परिवर्तित झालेल्या भूप्रदेशात वास्तव्य करीत आहोत.

जागतिक आरोग्य संघटनेने (World Health Organization) पर्यावरणाच्या घटकामुळे प्रभावित होणाऱ्या मानवाच्या आरोग्यास पर्यावरणीय आरोग्य असे म्हटले आहे शुद्ध स्वच्छ व सौम्य पर्यावरणातील निरोगी जीवन जगता येते पण पर्यावरणातील घटकात बदल झाले तर मानवाच्या आरोग्यावर परिणाम करणारे असते अगदी आपण साधे उदाहरण घेतले तर ऋतू बदलाच्या वेळी ताप सर्दी खोकला असे विकार सामान्यपणे होतात पावसाळ्यात पाणी गढूळ असते व त्यातून रोगराई पसरते. पर्यावरणातील हाच बदल मानवी आरोग्याला घातक ठरत आहे आर्थिक संपन्नता मानवी प्रगतीचा एकमेव निकर्ष ठरू शकत नाही शहरीकरण तसेच औद्योगीकरण आर्थिक प्रगती साधण्याचा प्रयत्न

करण्यात येतो पण या विकास प्रक्रियेमुळे वाढती लोकसंख्या मजला स्तोत्राचे प्रदूषण झाल्यामुळे आरोग्याची समस्या निर्माण होताना आपल्याला दिसून येते पाण्याच्या प्रदूषणामुळे संक्रमित होणारा अतिसार व वायू प्रदूषणामुळे होणाऱ्या शाहीर रोग सारखे विकार वाढत आहे शहरातील वाढत्या वाहतुकीमुळे श्वसनाचे विकार वाढलेले आपल्याला दिसून येते अन्नधान्याचे उत्पादन वाढविण्यासाठी उपयोगात आणलेले कीटकनाशक व रासायनिक खते तसेच शेतीचे काम करणाऱ्या शेतकरी शेतकरी तसेच या पिकाचा उपयोग करणाऱ्या लोकांवर या रासायनिक मानवाच्या आरोग्यावर होणारा विपरीत परिणाम झालेला दिसून येतो पण प्रतिजैविकांच्या अधिक वापरामुळे अनेक रोगजंतू वर या प्रतिजैविके चा परिणाम होईनासा झाला आहे त्यामुळे सतत नवीन औषधाचा व प्रतिजैविक ते चा शोध घेणे गरजेचे ठरत आहे यातील अनेक औषधाचे मानवावर दुष्परिणाम होताना दिसून येतात औषधाच्या या दुष्परिणामामुळे रोगापेक्षा त्यावरील इलाज अधिक धोकादायक ठरत असताना दिसून येतो.

विकास प्रक्रियेमुळे मानवी आरोग्य संबंधी अनेक गंभीर समस्या निर्माण झालेल्या आहेत आधुनिक आरोग्य सुविधा मानवाचे आयुष्यमान वाढले आहे तसेच बालमृत्यूचे प्रमाणही प्रमाणातही लक्षण रीत्या घट झालेली दिसून येते त्यामुळे लोकसंख्येत अभूतपूर्व वाढ झालेली आहे.

पर्यावरण आरोग्य जागतिक आरोग्य संघटने द्वारे पर्यावरणीय आरोग्याची व्याख्या करताना मानवी आरोग्य व जीवन स्तरावर प्रभाव टाकणाऱ्या घटकात भौतिक रासायनिक जैविक सामाजिक तसेच मनोवैज्ञानिक घटना द्वारे प्रभावित होणाऱ्या मानवी आरोग्यास पर्यावरणीय आरोग्य असे म्हंटल्या गेलेले आहे पर्यावरणीय आरोग्याचा विचार करताना मानवी आरोग्यावर प्रभाव टाकणाऱ्या पर्यावरणीय घटकाबाबत संशोधन नियंत्रण तसेच प्रतिबंध करण्याविषयी अधिक जाण करून घेऊन त्याचा आजच्या व भावी पिढीवर काय परिणाम होईल हे जाणून घेणे आवश्यक आहे. हवा पाणी तसेच बदल बदलते ऋतुचक्र मानवी आरोग्य प्रभाव सामाजिक स्वास्थ्य चांगले अन्न स्वच्छ पाणी व

योग्य निवाऱ्या वर अवलंबून असते वादळी चक्रीवादळ व पुरा सारख्या नैसर्गिक आपत्तीमुळे दरवर्षी हजारो लोकांना आपले प्राण गमवावे लागतात पावसाचे प्रमाण अधिक वाढले मलेरिया तसेच पाण्यात वारे संक्रमित होणाऱ्या रोगाचे प्रमाण सुद्धा वाढते ते पृथ्वीवरील बदलत्या वातावरणाचा मानवी आरोग्यावर गंभीर परिणाम होतो अनेक देशात ग्रीन हाउस वायु द्वारे तापलेल्या वातावरणामुळे बदलत्या पर्यावरणाशी जुळवून घेण्याची गरज असते काही देशात बात वादळाचे प्रमाण वाढले आहे तर इतर काही देशात गंभीर दुष्काळ परिस्थिती निर्माण होत आहे त्यातच सार्या जगाचे तापमान वाढले वाढत आहे आर्थिक विकास प्रक्रियेचे व आरोग्य संबंधी विचार न करता आरोग्याची योग्य काळजी घेतली गेली नाही तर अनेक आरोग्य समस्या निर्माण होऊ शकतात पण जर योग्य आरोग्यविषयक काळजी घेतली गेली तर त्यामुळे पर्यावरणाचे रक्षण होते पर्यावरण व मानवी आरोग्य परस्परांशी निगडित आहे पण या बाबतीत नियोजन करताना क्वचितच विचार केलेला आपल्याला दिसून येतो.

पर्यावरण व आरोग्य —

१) दूषित अन्न व पाण्याचे सेवन केल्यामुळे दर वर्षी हजारो बालके मृत्युमुखी पडतात एका अंदाजानुसार दोन हजार दशलक्ष लोकांना या रोगाची बाधा होते यापैकी तीन दशलक्ष बालके केवळ पाण्यातून उद्भवणार्या रोगामुळे मृत्युमुखी पडतात भारतात दर पाच बालकांपैकी एक बालक अतिसारामुळे मृत्युमुखी पडतो पर्यावरणाचे आरोग्य व्यवस्थापन व पिण्याच्या पाण्याचे आरोग्य शुद्धीकरण केल्यामुळे समस्या निर्माण होते सांडपाणी व गटाराचे पाणी कुठल्याही प्रक्रिया न करता जलसाठ्यात सोडण्यात येते त्यामुळे पोटाचे विकार वाढतात व कच्ची क्वचित प्रसंगी साथीचे रोग सुद्धा पसरतात उष्णकटिबंधातील देशातील लाखो लोक मलेरियासारख्या रोगांना आमंत्रण देतात आणि ह्या सांडपाण्यामुळे मलेरिया सारखे डेंगू सारखे आजार फळतात अनेक रुग्ण मृत्युमुखी पडतात.

२) अमिबा व इतर जनता च्या उपवास संसर्गामुळे लाखो लोकांचा लोकांना विशेषता महिला आरोग्य विषयक समस्या निर्माण होतात दूषित अन्न

खाल्ल्यामुळे व अस्वच्छ पाणी सेवन केल्या पुणे या रोगाचा प्रादुर्भाव होतो भारतात चार वर्षा खालील वयाची ५०% बालके कुपोषित असतात व नवजात बालकाला पैकी ३० टक्के बालकांचे वजन सामान्य सरासरीपेक्षा कमी असते.

३) हजारो लोक शोषण विकारामुळे पीडित असतात घरात राहिल्यामुळे श्वसन विकार उद्भवत असतात व त्यामुळे फुफ्फुसाचा कर्करोग व शाही रोग होण्याची भीती असते वाहनातून निघणारा धूर औद्योगिक कारखान्यातील धूर तंबाखू सेवन, व सिगारेट सेवनामुळे होणारा शरीरात धूर तसेच घरात अयोग्य चुली मुळे होणारा धूर यामुळे श्वसन विकार अधिक प्रमाणात होताना आपल्याला दिसून येतात

४) हजारो लोक विषारी रसायनांच्या सान्निध्यात काम करत असल्यामुळे असेच अनेक विषारी रसायने घरगुती वापरात आणतात त्यामुळे आरोग्य ढासळू शकते अनेक घातक उत्पादनामुळे आरोग्यावर विपरीत परिणाम होऊ शकतो.

५) जगभरात अत्यंत गरिबीत राहणाऱ्या एक हजार दशलक्ष लोकांना स्वच्छ पिण्याचे पाणी, स्वच्छ हवा व योग्य आहार या मूलभूत पर्यावरण विषयक सुविधा बाबा उपलब्ध नसल्यामुळे त्यांना अनेक आजारांना आमंत्रण द्यावे लागतात

६) सतत वाढती लोकसंख्या व नैसर्गिक संसाधनांच्या अधिक गैरवापरामुळे पर्यावरणाची एकात्मता धोक्यात आले असून त्याचा विपरीत वीणा मानवाच्या आरोग्यावर होऊ शकतो.

वातावरण व आरोग्य :-

मानवी संस्कृतीच्या पृथ्वीवरील हजारो वर्षांच्या अस्तित्वात अनुभवाने विभिन्न प्रकारच्या वातावरणाची जुळवून घेतले आहे यामध्ये उष्ण कोणते गोठवलेले अंटार्क्टिक प्रदेश, दलदली प्रदेश डोंगराळ प्रदेशाचा समावेश होतो येथील विधवा हवामान तसेच वातावरण यांचा मानवी आरोग्यावर विपरीत परिणाम होत असतो. अतिवृष्टी, पूर तसेच वादळासारखे नैसर्गिक आपत्तीमुळे समाजाच्या आरोग्यावर परिणाम होतो. वातावरणातील या बदलाचा परिणाम श्रीमंत व्यक्ती पेक्षा गरीब व्यक्तीवर अधिक प्रमाण माणात जगभरात दरवर्षी नैसर्गिक

आपत्तीमुळे ८० हजार लोकांचा मृत्यू होतो यापैकी ३५ टक्के दुर्घटना आर्थिकदृष्ट्या गरीब देशात बोलतात हवामानातील बदलांमुळे निर्माण होणाऱ्या नैसर्गिक दुर्घटनांमुळे हजारो लोकांचे प्राण जातात प्याचेही अतोनात नुकसान होतांना आपल्याला दिसून येते आरोग्य सेवा पुरवणाऱ्या आस्थापनांना चीही आणि हेते नैसर्गिक आपत्तीमुळे सांडपाणी वाहून नेणाऱ्या यंत्रणा कचऱ्याचे निर्मूलन करणारी यंत्रणा रस्ते तसेच दवाखान्याचे नुकसान होते.

मानवी शरीर वातावरणातील बदलाचा एका विशिष्ट मर्यादेपर्यंत करू शकतो परंतु वाहनांवर वातावरणात होणाऱ्या बदलाचा मानवी आरोग्यावर विपरीत परिणाम घडून येत असतो उष्णतेच्या लाटेमुळे उष्णतेशी निगडित उष्माघाताचा सारखे विकार संभवतात उष्णतेमुळे वयोवृद्ध लोक तसेच हृदयविकार व शं विकाराने ग्रस्त लोकांना यांना उष्ण मार उष्णतामान होऊ शकतो भारतात ९८ आलेल्या उष्णतेच्या लाटा मुळे हजारो लोकांचा बळी घेतलेला दिसून आलेला आहे. वातावरणातील बदलामुळे कीटक याद्वारे संक्रमित होणाऱ्या रोगाची लागण कमी-अधिक होते हा रोग कारक कीटकावर तापमान पाऊस तसेच वाऱ्याचा परिणाम दिसून येते व वातावरणातील बदलामुळे रोग कारक कीटकांची संख्येवर परिणाम घडून येतो याचा परिणाम वनस्पती राहण्यावर दिसून येतो.

मलेरियाचे संक्रमण वातावरण व हवामानावर अवलंबून असते वातावरणात निश्चित पणे होणारे बदल मलेरियाचा प्रादुर्भाव वाढू शकतात अतिवृष्टीमुळे त्रासाच्या संख्येत वाढ झाल्यामुळे मलेरियाचे संक्रमण होण्याचा धोका वाढतो वाळवंटी प्रदेश तसेच समुद्र सपाटीपासून उंच प्रदेशातील जनतेत मलेरिया रोग प्रतिकारक शक्ती कमी असल्यामुळे वातावरणातील अनिश्चित बदलामुळे साथीचे रोग होण्याची शक्यता वाढते या भागात साथीचे रोहोतात त्यांचा प्रादुर्भाव परिणाम असल्याचे स्पष्ट झाले आहे.

संसर्गजन्य रोग -

गेल्या दशकात मानवी आरोग्याच्या इतिहासात अज्ञात असलेले अनेक रोग मानवी आरोग्यावर घाला घालवीत आहेत व यापैकी काही ठळक उदाहरणे आहेत एच आय व्ही एड्स हा रोग असुरक्षित शरीर

संबंधातून संक्रमित होतो या रोगा व्यतिरिक्त अलीकडे सार्स हा विषाणूजन्य श्वसन विकार रोगाने अलीकडे थैमान घातले आहे. या रोगाचा संबंध थेट वातावरणातील बदलाची नसला तरी या रोगामुळे पर्यावरणात बदल घडून येताना आपल्याला दिसून येते त्यामुळे रहणीमान व जीवनशैली वर परिणाम दिसून येतो हा रोग ज्या देशांमध्ये झाला आहे त्या लोकांची लोकसंख्या झपाट्याने कमी झालेली दिसून येते त्याचा परिणाम पर्यटन उद्योग विमान कंपन्या व देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर झालेला दिसून आलेला आहे.

ग्लोबल वॉर्मिंग मुळे जगभर साथीच्या रोगाचे प्रमाणही बदलत जाते उष्णकटिबंधीय देशात डासामुळे पसरणारा मलेरिया केवळ विषुवृत्तीय प्रदेशात मर्यादित न राहता इतर देशातही पसरत आहे ग्लोबल वॉर्मिंग वातावरणाच्या वाढत्या तापमानामुळे डेंगू ज्वर तसेच मेंदुज्वर याचा सुद्धा फायदा झालेला दिसून येतो उष्ण कटिबंधीय प्रदेशातील दलदलीच्या भागात कॉलर यासारख्या रोगाचा प्रसार अधिक प्रमाणात होऊ शकतो जागतिकीकरण व साथीचे रोग जागतिकीकरण ती एक आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील प्रक्रिया आहे दूरसंचार व्यापार व आर्थिक पातळीवर जागतिकीकरण होते व त्यामुळे सामाजिक आर्थिक तसेच राजकीय स्तरावर झपाट्याने बदल घडून येतात जागतिकीकरणामुळे काही लोकांचा जीवनस्तर उंचावला जाऊ शकतो पण गरीब आणि आर्थिक दृष्ट्या मागास देशात तसेच आर्थिक दृष्ट्या प्रगत देशात गरीब समाजातही जागतिकीकरणामुळे विषमता निर्माण झालेली आपल्याला दिसून येतो मलेरिया एक अत्यंत संसर्गजन्य रोग असून फुफ्फुसातील संसर्गामुळे बाधित रोगाचे रुग्ण हा रोग हवेमार्फत पसरणारे कारणीभूत ठरतात या रुग्णाच्या श्वासोच्छ्वास, खोकला, शिकणे, आणि कफ त्यामार्फत हे रोगाच्या जंतूचा संसर्ग होऊ शकतो.

मलेरिया डासामुळे प्रसार होणारा एक जीवघेणा आजार आहे बदलत्या पर्यावरणामुळे हा रोग होतो वातावरणातील बदलामुळे जंतू पसरतात व ते एका व्यक्तीला झाले की ते दुसऱ्या व्यक्तीला संक्रमित करतात यामुळे जंतूची वाढ मानवी रक्तात होते.

पाण्यातून संक्रमित होणारे रोग —

पाणीपुरवठा, स्वच्छता व आरोग्य सेवांचा विकास

या क्षेत्राला प्राधान्य न दिले गेल्यामुळे तसेच योग्य आर्थिक नियोजन न केल्यामुळे अनियमित पाणीपुरवठा स्वच्छता व सुविधा ची कमतरता व आरोग्य सुविधा ती त्रुटी शाळा हॉटेल्स इस्पितळ व आरोग्य केंद्रात अपुरे अस्वच्छ सोय यासारख्या समस्या निर्माण झालेल्या दिसून येतात तसेच पर्यावरणात विषयक शिक्षण व जागृतीच्या अभावामुळे या सुविधांचा थेट संबंध यासारख्या समस्या निर्माण होताना आपल्याला दिसतात तसेच पर्यावरण विषयक शिक्षण व जागृतीच्या अभावामुळे या सुविधांचा थेट संबंध आरोग्यावर पडतो.

पर्यावरण स्वच्छता व आरोग्य सुविधांचा विकास जगभरात सुमारे २.४ अब्ज लोक आरोग्यदृष्ट्या गलिच्छ वातावरणात राहतात. अस्वच्छतेमुळे साथीच्या रोगाचा प्रादुर्भाव होण्याची शक्यता वाढते घरामध्ये साठवून ठेवलेल्या पाण्याचे योग्य व्यवस्थापन न केल्यामुळे हे पाणी दूषित होऊ शकते यासारख्या आरोग्यविषयक बाबीसंबंधी लोकशिक्षण जनजागृती द्वारे पाण्यातून पसरणाऱ्या साथीच्या रोगाविषयी जागृती करणे शक्य आहे

आरोग्य सेवा —

पाण्यातून उद्भवणाऱ्या साथीच्या रोगाचा चे नियंत्रण करण्यासाठी विशेष करून पाण्यातील किटका द्वारे संक्रमित होणार या रोगावर नियंत्रण मिळविण्यासाठी जलस स्तोत्राचे योग्य व्यवस्थापन करणे आवश्यक आहे दुष्काळी भागात वाढत्या लोकसंख्येमुळे पाण्याची भीषण समस्या निर्माण आहे या विभागात पाणी चे संवर्धन व योग्य व व्यवस्थापन करण्याची निकड आहे.

पर्यावरणाचा आरोग्यावर परिणाम —

बदलत्या बदलत्या पर्यावरणामुळे मानवाच्या आरोग्यावर वाईट परिणाम होताना आपल्याला दिसतात उदाहरणार्थ अस्वच्छ पाणी पिल्याने अतिसार कॉलर असे रोग तसेच तसेच कुपोषणाची समस्या लहान मुलांचे आरोग्य विषयक एक दुष्टचक्र बनून राहते रासायनिक तसेच पोटातील जंतू जंतुसंसर्गामुळे हे रोग होण्याची शक्यता असते

कॅन्सर व पर्यावरण —

कॅन्सर तुतीची अनिर्बंध वाढ झाल्यामुळे उद्भवतो या पेशी चा फैलाव झाल्यामुळे शरीरातील कुठल्या अवयवावर या पेशी चा फैलाव झाल्यामुळे त्याचा

परिणाम घडून येतो स्त्री-पुरुष यांचे पप्पू से मलाशय मोठे आतडे व पोटाच्या कर्करोग सामान्यपणे आढळून येतो पुरुषात खूप उसे व पोटाचा कर्करोग अधिक प्रमाणात आढळून येतो तर स्त्रियांच्या स्थानाचा तसेच गर्भाशयाचा कर्करोग अधिक प्रमाणात आढळून येताना आपल्याला दिसून येते भारतात मुखाच्या व श्वासनलिकेच्या कर्करोगाचे प्रमाण अधिक आढळून येते या प्रकारचा कर्करोग तंबाखूचे अधिक प्रमाणात सेवन केल्यामुळे होतो. जगात दरवर्षी दहा लक्ष लोकांना कर्करोगाची बाधा झाल्याचे निदान करण्यात आलेले आहे इसवी सन २०२० सालापर्यंत अंदाजे १५ दशलक्ष लोकांना कर्करोग होण्याची शक्यता वर्तवण्यात आली होती कर्करोगामुळे जगभरात सहा दशलक्ष लोक मृत्युमुखी पडतात हे प्रमाण एकूण मृत्यूच्या १२ टक्के एवढी आहे कॅन्सर अनेक कारणामुळे होऊ शकतो जगातील कर्करोगाच्या एकूण कारणाचा विचार केला तर एक तृतीयांश लोकांचा कर्करोग काढता सुद्धा येऊ शकतो धूम्रपान थांब तसेच पोस्टीक आहार व कॅन्सर कारण पदार्थांचा पासून बचाव केला तर कर्करोग टाळता येऊ शकतो.

आधुनिक मानवाच्या अशाश्वत जीवनशैलीमुळे पर्यावरणावर परिणाम होऊन त्याचा त्यांच्या आरोग्याशी कसा संबंध येतो ते आपण बघुया

१) प्रदूषण (Pollution)— मानवाच्या क्रियांमुळे हवा पाणी व माती यात मोठ्या प्रमाणावर प्रदूषण झालेले आहे हे उघड आहे प्रदूषणामुळे विषारी द्रव्य हवेत पाण्यात व मातीत मिसळतात व मानवाच्या आरोग्यावर त्याचा प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष परिणाम झाल्याशिवाय राहत नाही.

२) वायू प्रदूषण— दूषित हवा श्वसन द्वारे फुफ्फुसात शिरतातव श्वसन संस्थेचे विकार मानवाला जडतात वाहनातून निघणारा धूर कारखान्यातील धूर तंबाखूचा धूर घरातील जळत जळणाचा धूर हे विषारी वायू ओढल्यामुळे दमा व फुफ्फुसाचा कर्करोग हृदयविकार होऊ शकतो. या रोगाला जास्तीत जास्त शहरांमध्ये राहणारे लोक कारखान्यात काम करणारे कामगार वाहतूक पोलीस वाहनावरील प्रवासी हे सर्व दूषित हवेला जास्तीत जास्त समोर जात असतात त्यामुळे वायू प्रदूषणाचा जास्तीत जास्त आरोग्याला धोका अशा

लोकांना असतो शहरात ध्वनी प्रदूषण असते व त्यामुळे मानवाची श्रवण क्षमता कार्यक्षमता व मानसिक स्वास्थ्य बिघडते झोप न येणे थकवा येणे यापासून मानसिक आजार व रुदय विकार घडतात त्यामुळे त्यांच्या आरोग्यावर दुष्परिणाम होत असतो

३) जल प्रदूषण— पाण्याच्या प्रदूषणातून प्रत्यक्षपणे अनेक रोग संक्रमित होतात आजकाल आपण पाहतो की पाण्यात इतकी विषारी रासायनिक द्रव्य कचरा सांडपाणी महिला पाणी सोडला जातो स्वच्छ पाणी मिळणे कठीण जात आहे पाण्यातून जाणारे शिसे पारा आर्सेनिक, कोबाल्ट, इत्यादी विषारी द्रव्य, व रोगजंतू मानवाच्या आरोग्यावर अनिष्ट परिणाम करतात यापासून अनेक रोग व्यक्तीला होतात. सुमारे ८० टक्के रोगाचा प्रसार पाण्याद्वारे होतो भारतात दरवर्षी सुमारे पंधरा लाख मुले या रोगाचे शिकारी होतात.

४) मृदा प्रदूषण— कारखान्यातील रसायने, घन कचरा, रासायनिक खते व कीटक नाशक के यातून माती प्रदूषण होते व हे आरोग्याला घातक आहे व ते मानवाच्या शरीराला प्रत्यक्षपणे परिणाम करतात. यातील दुर्गंधीयुक्त असणारे पदार्थ रोगजंतूंचा फैलाव करतात अति प्रमाणात रासायनिक खते व कीटक नाशके पिकातून अन्नसाखळी व त्यातील विषारी द्रव्य मानवी आरोग्याला बाधक ठरतात. हा मृदा प्रदूषणाचा प्रत्यक्ष परिणाम मानवाच्या शरीरावर होतो.

५) वनतोड (Deforestation)— वृक्ष वनस्पती चे अस्तित्वाच्या आरोग्याला किती उपाय कारक आहे हे लक्षात न घेता मानवाने बेसुमार वनतोड केलेली आहे वाढत्या लोकसंख्येमुळे अलीकडे रहिवाशांसाठी व शेतीसाठी जंगले मुळापासून नष्ट करून जागा मोकळी केली जाते दुसरीकडे वनसंपत्ती चा उपयोग करण्यासाठी त्यांनी जंगलावर सुद्धा कुराड घातलेली आपल्याला दिसून येते आपण पाहिले की प्रत्येक देशात किमान ३३ टक्के भूमी वनाखाली असणे आवश्यक आहे पण हे प्रमाण अनेक देशात राखले जात नाही. भारतात सुद्धा ते राखले जात नाही. जंगल किंवा झाडे कमी झाल्यामुळे मानवाच्या आरोग्यावर प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष परिणाम होताना आपल्याला दिसतो कारण व जंगल वातावरणातील ऑक्सिजन व कार्बन डाय—ऑक्साइड

यांचे संतुलन राखण्यासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावतात. वनाला जगाची फुप्फुसे म्हणतात ते याकरता ही वने दिवसा वातावरणातील कार्बन डाय ऑक्साईड ओढून घेतात व त्यातील कर्ब वायू चा उपयोग करून ऑक्सिजन परत बाहेर सोडतात. वातावरणाचे संतुलन राखण्याची निसर्गाची हि चोख व्यवस्था आहे. पण हस्तक्षेपामुळे ती बिघडल्या गेली आहे मानवाने इकडे वन कमी करून व दुसरीकडे कार्बन डाय—ऑक्साईड चे वातावरणातील प्रमाण वाढले आहे. त्यामुळे तापमानात वाढ झालेली आहे आणि ती वाढ मानवाच्या आरोग्याला हानीकारक आहे.

अशाप्रकारे मानवाने स्वतःहून पर्यावरणाचे बदल घडवून आणले आहेत त्याचा मानवाच्या आरोग्यावर विपरीत व स्थायी स्वरूपात परिणाम होताना आपण बघितले आहे जागतिक आरोग्य संघटना डब्ल्यू एच ओ याचेही मूल्यांकन करत आहे पर्यावरणातील बदल हाच चा मानवी आरोग्यावर कसा परिणाम पडतो हे बघितले आहे परंतु त्यावर सुरक्षा आपण कशी ठेवू शकतो ते आता बघू.

पर्यावरणासंबंधी सुरक्षा :-

- मानवी आरोग्याची काळजी व नैसर्गिक संसाधनांचा योग्य वापर करण्याकडे विशेष लक्ष देणे गरजेचे आहे
- आरोग्यदायी जीवनशैली करिता स्वच्छ पिण्याचे पाणी व सर्व लोकांसाठी आहार उपलब्ध करून देण्यासाठी योजना तयार करण्याची गरज आहे
- श्वसनास संबंधीचे विकार टाळण्यासाठी स्वच्छ ऊर्जा संसाधनांची उपलब्धता तसेच सिगारेट सारखे पदार्थ न घेण्यासाठी जनजागृतीपर कार्यक्रम करणे
- औद्योगिक व इतर प्रदूषण कास बरोबर वाहतुकीमुळे होणारे प्रदूषण कमी केल्यास लोकांचे आरोग्य सुधारू शकते.
- कीटकनाशके रासायनिक पदार्थ यांचा उपयोग टाळणे त्याऐवजी एकात्मिक कीड प्रतिबंधक नाचे उपाय योजना बिनविषारी जैविक कीटकनाशकांचा वापर केल्यास आरोग्यावर दुष्परिणाम होऊ शकणार नाही शेती व्यवसायाशी संबंधित लोकांचे आरोग्य सुधारू शकेल तसेच अशा उत्पादित अन्नाचे सेवन केल्याने आरोग्य तही सुधारणा घडू शकते.

- प्रदूषण कारक औद्योगिक यंत्रामुळे औद्योगिक कारखान्याच्या परिसरात राहणाऱ्या लोकांच्या आरोग्यावर परिणाम होतो त्याऐवजी प्रदूषण न करणाऱ्या प्रणाली वापरून आरोग्य व पर्यावरण सुधारण्यास मदत होईल.
 - पारंपारिक ऊर्जा स्त्रोत्र ऐवजी अपारंपारिक ऊर्जा स्त्रोत्राचा वापर करून मानवी आरोग्यावर होणारा दुष्परिणाम टाळता येऊ शकतो त्यासाठी पवनऊर्जा सौरऊर्जेचा वापर केल्यामुळे चांगले आरोग्य प्राप्त होण्यास मदत होऊ शकते.
 - गरिबांचा आरोग्याशी निकटचा संबंध असतो अयोग्य पर्यावरण व्यवस्थापनामुळे गरिबी व गरिबीमुळे अनारोग्य असे दुष्टचक्र असते त्याचबरोबर नैसर्गिक संसाधनांच्या सामान वाटपामुळे आरोग्यावर परिणाम होऊ शकतो.
 - पिण्याच्या पाण्याची स्वच्छ सुविधा उपलब्ध करून देणे आरोग्य विषयक प्रशिक्षण दिल्यामुळे अस्वच्छतेमुळे निर्माण होणारे रोग व त्याचे मृत्यू आपल्याला टाळता येतात.
 - पर्यावरणाचा आरोग्याशी कसा संबंध आहे याबाबत बाबत संबंधी लोक शिक्षण जनजागृती द्वारे जर आपण जागृती केली तर त्यापासून मुक्तता होणे शक्य आहे.
 - मलेरिया कॉलरा डेंगू हे पर्यावरणतील आरोग्य संबंधित लक्षणे एक आहे त्याबाबत ग्रामीण भाग शहरी भाग आणि आदिवासी भागांमध्ये हा रोग होण्यामागील कारणे सांगून जनजागृतीपर यासंबंधी कार्यक्रम घेणे गरजेचे आहे.
 - प्रत्येक मानवाने आपल्या आरोग्याची याची वातावरणानुसार काळजी घेतली तर त्याला आरोग्याची कोणत्याही प्रकारचा सामना करावा लागणार नाही.
 - वाहनाच्या धुरामुळे होणाऱ्या रोगापासून मुक्ती करण्यासाठी कमीत कमी वाहनाचा वापर करावा तसेच बाहेर जाताना स्वतःच्या चेहऱ्यावर कपड्याने झाकण ठेवावे जेणेकरून तो धूर आपल्या शरीरामध्ये प्रवेश करणार नाही.
 - स्त्री—पुरुषांनी व बालकांना वारंवार हात धुणे, तोंडाला मास लावणे जेणेकरून धुराच्या व धुळीच्या माध्यमातून आपल्या शरीरामध्ये विषाणूंचा प्रादुर्भाव होणार नाही याची दक्षता घेतली पाहिजे.
- अशाप्रकारे आपण आपली सुरक्षा स्वतः करू शकतो जेणेकरून पर्यावरणाचा आपल्या आरोग्यावर कोणताही विपरीत परिणाम होणार नाही.

Smartphone usage can impact mental health

Dr. Dinesh Dhengle

Assistant Professor, Psychology
Head, Department of Psychology
Purushottam Thote College of Social Work

Excessive smartphone use is associated with psychiatric, cognitive, emotional, medical and brain changes that should be considered by health and education professionals. Smartphone use has become wildly popular in the last years. The world's population owning a smartphone has increased from 49.4% in 2016 to 83.7% in 2022 (Turner, 2022). Smartphones offer far more possibilities than simply calling and texting, they enable playing videogames, music and videos, geolocation, making payments, access to the internet, news and social media, and taking photos and videos almost anywhere. Thus, using smartphones is very appealing.

However, a large body of recent research shows that intense smartphone use is related to poorer mental health. For example, convergent evidence has shown its associations with greater anxiety, depression, stress and poorer sleep quality and well-being (Elhai et al., 2017; Thomée, 2018). Some studies have associated problematic smartphone use, i.e. an inability to regulate smartphone use (Billieux, 2012), with attention-deficit hyperactivity disorder (ADHD) and social anxiety disorder (Dey et al., 2019; Fýrat et al., 2018; Marmet et al., 2019; Panagiotidi and Overton, 2022). Furthermore, a recent meta-analysis showed that problematic smartphone use was associated with the big-five personality traits (Marengo et al., 2020), including a positive association

with neuroticism and negative associations with conscientiousness, openness and agreeableness, with the strongest associations being for neuroticism and conscientiousness.

Although there is consistent evidence for higher rates of mental health problems in intense smartphone use, less is known about associations between different points along the continuum of smartphone use (i.e. from non-use to intense use) and mental health problems. Several studies investigating the associations of other addictive behaviours such as alcohol use (O'Donnell et al., 2006; Vanheusden et al., 2008) or screen time use, including television watching, computer/internet use, and video gaming (Bélanger et al., 2011; Brailovskaia and Margraf, 2016; Liu et al., 2016), with mental health problems showed that associations were non-linear, with non- and intense users reporting more mental health problems than low-level users or with non-, low, and intense users reporting more mental health problems than moderate users. With regard to smartphone use specifically, to the best of our knowledge, no study to date has investigated potentially non-linear associations of smartphone use with mental health directly. Besides the above-mentioned studies showing higher rates of mental health problems in intense smartphone users, Pedrero-Pérez et al. (2019) showed, in a sample of Spanish smartphone users (aged 15–65) excluding non-users, that also those irregularly using their smartphone had a higher risk of poor mental health than those using it regularly. Non-regular users were also more likely to be male, older, from an unprivileged social class, to reside in a poorly developed district, to have only completed primary or lower education, to report lower levels of quality of life, experience feelings of loneliness, to report being overweight or have an obese body mass index, and to be less physically active. However, in adjusted analyses considering all these variables simultaneously, most of these

associations were no longer significant. Only some sociodemographic variables (i.e. sex, social class, educational level, age), and feelings of loneliness remained significantly associated with not regularly using a smartphone, suggesting that associations with poorer mental health were driven at least partly by these individual characteristics. Other individual characteristics may also explain these associations, for example, those with low socioeconomic status may not have the financial resources to afford the subscription charge, those with poor social capital or high levels of neuroticism may be socially isolated. These variables are known to be related with poor mental health and well-being (Chen et al., 2018; Hamano et al., 2010; McDonald et al., 2017; Strickhouser et al., 2017). To our knowledge, there is no study investigating mental health and well-being of individuals not owning a smartphone. However, based on studies showing that non-users compared to low-levels or moderate users of internet, video games, or Facebook have poorer mental health (Bélanger et al., 2011; Brailovskaia and Margraf, 2016; Kim, 2012; Liu et al., 2016), similar associations can be expected for those not using a smartphone.

Taken together, results from previous studies suggests that people not using a smartphone, those using their smartphone very little (Pedrero-Pérez et al., 2019) and those using smartphones intensely (Billieux, 2012; Dey et al., 2019; Fýrat et al., 2018; Marmet et al., 2019; Panagiotidi and Overton, 2022) may have a high risk of poor mental health. This suggests that the trend of mental health and well-being vary along the continuum of smartphone use (i.e. a non-linear association from non-use to intense use).

Personality traits, social capital and sociodemographic variables. Since smartphone use, mental health and well-being are all related to personality (Marengo et al., 2020; Steel et al., 2008; Strickhouser et al., 2017), social capital (Chen et al., 2018; Cho, 2015; Hamano et al., 2010) and sociodemographic status (McDonald et al., 2017; Meyer et al., 2014), these variables may constitute potential confounding variables

that may be helpful to better understand the mechanisms underlying associations between smartphone use and mental health and well-being. We hypothesize that associations between smartphone use and mental health and well-being will be partly attributable to personality traits, social capital and sociodemographic variables.

The effects of excessive use of computer screens and smartphones are raising serious concerns among health and educational authorities due to negative effects of such use in children and adolescents. Recent reviews have argued that the evidence supporting excessive smartphone use as an addictive behavior is scarce. In particular, Billieux (1) have argued that there is insufficient evidence for behavioral and neurobiological similarities between excessive smartphone use other types of addictive behaviors. Panova and Carbonell (2) also argued that there is insufficient evidence to support for the diagnosis of smartphone addiction and finally Montag et al. (3) have argued that excessive smartphone use is a form of Internet Use Disorder. The smartphones are being used for various purposes such as gaming, Social Network Services (SNS), watching video clips (YouTube). Therefore, excessive use of smartphones may have difference characteristics according to the type of smartphone use. This present paper will review the existing evidence on excessive smartphone use, and it will discuss its similarities with and differences from Internet addiction.

Mobile phones have over only a few decades revolutionized how we communicate, interact, search for information, work, do chores, and pass time. The development of the smartphone with its multitude of functions, increased memory capacity and speed, and constant connectedness to the internet, has increased the time spent using the phone, implying a near ubiquitous usage. This fast development with changed exposure patterns has raised questions about potential health effects of the exposure. The mobile phone communicates through emission of radio signals, and the exposure to radiofrequency electromagnetic fields has been proposed to be a health risk. There are

today few indications that radiofrequency electromagnetic fields associated with mobile phones have any major health effects.

The World Health Organization (WHO) is currently undertaking a health risk assessment of radiofrequency electromagnetic fields, to be published as a monograph in the Environmental Health Criteria Series. However, in addition to physiological aspects of the exposure, there is a growing research literature that takes a psychological or behavioural perspective on potential health effects of mobile phone use. The purpose of this literature review was to supplement the work of the WHO expert group by carrying out a literature review of quantitative observational studies that consider links between mobile phone use and mental health from a psychological or behavioural perspective. A formal systematic critical review with quality assessment of the papers was not done due to the large number of included studies. The report presents an overview of the studies and examples of the main results. It does not include a comprehensive account of all included papers.

Mobile phone use, mental health, and sleep

Blue light emitted from mobile phones can negatively affect sleep. It is not uncommon for people to use their mobile phones before going to sleep. Whether it's one last quick check of your emails or sending one more message, phone usage before going to bed can affect our quality of sleep.

A study conducted in 2017 by the Journal of Child Development found that mobile phone usage at night can cause sleeping problems in young people. It says that this is primarily due to the blue light emitted from the screen, causing difficulties in falling asleep, and instead causing the individual to remain awake.

To avoid this, the national sleep foundation recommends switching off electronic devices at least 30 minutes before going to sleep and, where possible, charging devices in a different room overnight.

Minimising the effect of mobile phone use on our mental health

While it is difficult to completely disconnect from the digital world and avoid using mobile phones

altogether, there are several ways to reduce the effects that it can have on mental health, including the effects of social media usage.

- Screen-free meal times. Doing this not only limits the amount of time you spend looking at your phone but also provides the chance to talk to those around you which makes you feel better, reducing the temptation to keep checking your phone.

- Go for a walk without your phone. Walking is not only refreshing and allows you some time to think, it is also a good opportunity to have a break from your device, too.

- For social media, setting a limit of two or three days a week and then deleting the apps for the remaining days could help your well-being.

- Set screen time limits. This is another way to improve our well-being as setting screen-time restrictions reduces the temptation to be on our phones and the tendency to doom scroll. In his book, 'Notes on A Nervous Planet, Author Matt Haig, who has experienced mental health difficulties of his own, offered some useful ways to use a smartphone while still taking care of our mental health. In the chapter titled 'How to own a smartphone and still be a functioning human being', Haig gave some personal advice on the topic. One of the most helpful ways for him included turning off notifications.

Haig Wrote: "Turn off notifications. This is essential. This keeps me (just about) sane." He recommended turning all of them off as "you don't need them." He also mentioned resisting the temptation to check your phone.

"Don't press the home button to check the screen every two minutes for texts. Practise feeling the urge to check and don't," he said.

Haig also writes in the book that the need to constantly check comes down to uncertainty and that, if we can manage this, then our well-being will improve.

He wrote: "Accept uncertainty. The temptation to check your phone is down to uncertainty - that's what makes it so addictive. You want to see the promise and mystery of the three little circles, dancing with hope.

